

R 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2008

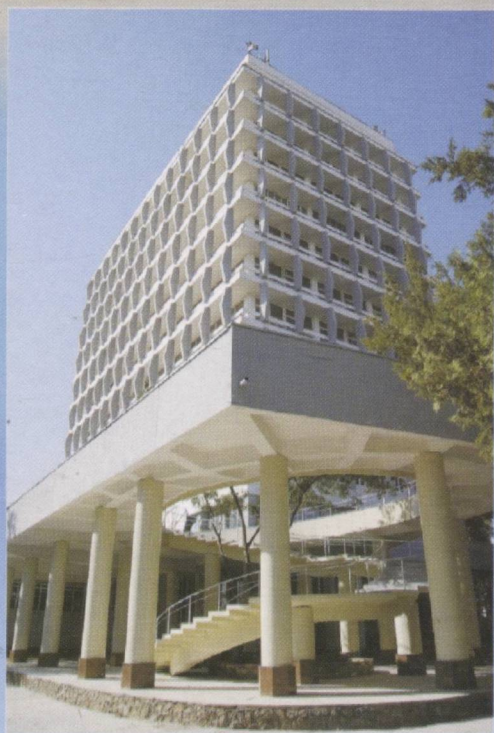
90

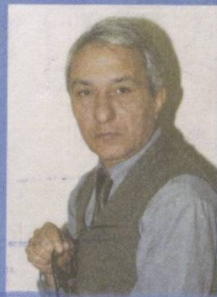

ДОРИЛФУНУНГА

Неки қалбимизга чўғ бўлиб тушган,
 Сенинг оташингда тобланган бари.
 Фиштин биоларинг тафтида пишган
 Муҳаббат аталмиш севги гавҳари.
 Ўйлар сураб эдик тегрангда узоқ
 Толиба — Лайлию талаба — Мажнун.
 Муҳаббат дарсидан бергайсан сабоқ,
 Вафо дарсхонаси, эй Дорилфунун.
 Сенинг кучоғингда топдик дўсту ёр,
 Дўстлик нималигин англаб ололдик.
 Ҳазил-мutoйиба бўлса ҳам бисёр,
 Ва лекин дўстликка содиқ қололдик.
 Бу кун ҳар қайларда юрсак ҳам йироқ,
 Дўстларни эслаймиз — дилда ҳаяжон.
 Оташин дўстликдан бергансан сабоқ,
 Эй, сен Дорилфунун — мунис онажон!

Абдулла ОРИПОВ

"O'zim o'qimaganman, lekin — zo'r!"

Бу китобни мактабдалик давримда ҳам ўқимоқчи бўлиб кўп ўринганман, аммо ҳар гал бошлаб, охирига етказолмаганман. Ҳали ёшлик қилсам керак, ақлим етмаяпти шекилли, деган ҳаёлда ташлаб қўйганман. Орадан қирқ йиллар ўтиб тагин қўлга олддим, бу дафъа сабр-бардош билан, синчиклаб ўқиб чиқдим. Асар, дарҳақиқат, бир талай фазилатларга эга эди. Бироқ мутолаа асноси ҳадеб анови машҳур нақл ёдга тушаверди: "Қиролимизнинг таъриф у тавсифлардан тўқилган либоси у қадар бут эмас-ку?.."

Гап шундаки, бу китоб адабиётимизнинг шубҳасиз мумтоз намуналаридан ҳисобланади, ифтихорли рўйхатларнинг бош-бошида туради. Бадбинлигимдан куйиниб, ҳамкасблардан фикр сўрадим, шу асарнинг устидан нон еб юрган доно мутахассисларни гапга солдим. Ишонинг-ишонманг, эшитган жавобларим деярли бир қолипда эди: "Анча илгари ўқиганман, ҳозир эсда йўқ (ёки ўқимаганман), лекин — зўр!"

Бир вақтлар доврўғи оламни тутиб, номи темир рўйхатларга михланиб қолган-у, асл моҳиятидан, гоҳо ўзидан-да кўпчилик беҳабар — "ҳозир эсда йўқ, лекин зўр" китоблар, кинолар, сахна асарлари камми?! Бундай "ғалати машҳур" ҳодисалар, ажабки, адабиёт ёки санъат доирасидагина эмас, ижтимоий ҳаётимизда ҳам топилади. Дейлик, недир хизматига қарабми ёки замонга зайли биланми, бировни осмонларга учириб улуглаймиз. Ош бўлса ҳам — Эшматжонга, гўшт бўлса ҳам — Эшматжонга. Лауреат ҳам шу, депутат ҳам шу, делегат ҳам шу. Бу ҳол бора-бора жамият онгига ўрнашиб, тегманозик бир эркатойга айланади у. Даври ўтгач эса, ҳалиги зотнинг номаи аъмоли, қилган-қилмаган хизматларини бир сидра ғалвирдан ўтказиб, лол қоласиз: ўзимиз қатори эканлар-ку акам! Лекин энди унга тил теккизиб кўринг-чи, "Кимга тош отмоқчисан, эй бетамиз?! Ўзинг ким бўлсан, нимани қойиллатиб қўйган экансан?!" ва ҳоказо дашномларга кўмилиб кетасиз.

Биз бу ўринда кўр-кўрона сиғинчоқлик, пирпарастлик касали хусусида сўз юритяпмиз. Собиқ оғалар тилида бу тушунча "кумир" деб аталади. Ўзбекчароқ талаффузда "у"нинг бошига бир чертсангиз, "кўмир" бўлади-қолади. Шу, ўзимизнинг кўмир, яқинлашганда, қўлга олганда қораси юқадиган...

Нима демоқчимиз ўзи? Ҳар даврнинг хос валлаватлари, машҳури жаҳон асарлари, "юқумли" аънаналари бўлмоғи табиий. Аммо вақти ўтиб янги замон келганда, уларга муносабатда эҳтиётроқ бўлган маъқул эмасми? Қўлга олишдан олдин чанг-чунгини қоқиб-артиб дегандек...

Бирор асар элбурутдан кўтар-кўтар қилинганда шаддод бир устозимиз бундай дегувчи эди: "Ўзим ўқиб кўрмасам, авлиёси келса ҳам ишонмайман, акаси!"

Бояги китобнинг эса номини барибир айтмайман. Балого қилишдан кўрқаман. Бошқалар ҳам билади уни. Улар ҳам кўрқса керак. Дарвоқе, бундай "ғалати машҳур" ҳодисалар битта-иккитагина бўлса экан...

Ахмед Абдул

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Дамин ЖУМАКУЛ

(масъул котиб)

Муҳиддин РАҲИМОВ

(булим мудири)

ШОҲСАНАМ

(булим мудири)

Ольга ЖОЛДАСОВА

(булим мудири)

Наргиза УСМОНОВА

(саҳифаловчи)

Журналини безашда Машраб

ЖУРИНБОВЕВ олган суратлардан

фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Хушид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайриддин СУЛТОН

Нурислом ТУХЛИЕВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тулепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОВ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Шеърӣ асарлар журналнинг ўз таъбибуси билан чоп этилади.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

233-10-68
239-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланади.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2008 йил 14 октябрь кўни босмахонага топширилди. Қўғоз бичими 70x100 /16/ 6 босма тобақ. 4924-бўюртма. Нашр адади 3000 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Маънавият — комиллик мезони. Тошкент шаҳар бош имом-хатиби Анвар қори ТУРСУН билан суҳбат.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Глобаллашув: ахборот хуружи ва оммавий маданият.....10

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Чори НАСРИДДИНОВ. Глобус қаршисидаги ўйлар.....18

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Беҳзод ФАЗЛИДДИН. Дунё товланишдан чарчамади ҳеч... ..24

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Эшқобил ШҲУКУР. Сўзга саёҳат.....28

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Шодмон ОТАБЕК. Адабиёт қисмат бўлса... ..36

Шукур Холмирзаев ўзи яратган боғда шогирди билан суҳбатда (1990).

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Макс ФРИШ. Бир ҳалокат
ҳисоботи. *Ҳикоя*.....44

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Ҳамидулла АКБАРОВ. Кино ва
аксиология.....58

Чори НАСРИДИНОВ

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Мансурхон ТОИРОВ. Зехнимиздаги
чақинлар.....64
Исматулла МАМАНОВ. Отамдан
колган ўғитлар.....68

ИБРАТНОМА

Турсунбой АДАШБОЕВ. Ҳиммат.
Баллада.....72

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Дамин ЖУМАҚУЛ. "Чун илик
бермаски...".....74

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Шухрат РИЗО мутолаа қилади.....76

Кузги бог

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

Зохиджон ХУШВАҚТОВ. Ёшлар ва
плюрализм.....84
Низом ТАНГИРОВ. Ноосфера даври:
тарихий сабоқлар, янги имкониятлар.....85
Шоҳиста ШОЙИМОВА. Адолатнинг
устувор шarti.....86
Шаҳноза Одилхонова. Барча эзгу-
ликлар манбаи.....88
Абад ХЎЖАКЕЛДИЕВ. Осуда ҳаёт
кафолати.....89
Зиёдахон РАСУЛОВА. Никоҳ ва
насл-насаб.....90
Наргиза ҚУРБОНОВА. Бесамар кетган
уриниш.....91
Дилбар ҚОДИРОВА. "Замона бирла,
муриб, соз қилғил...".....92
Ойниса МУҲАММАДИЕВА. Бедил
фикратининг икки сарчашмаси.....93
Журналнинг англизча мухтасар
мазмуни.....95

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

МА'NAVIYAT = KOMILLIK MEZONI

*Тошкент шаҳар бош имом-хатиби
Анвар қори ТУРСУН билан суҳбат*

— Анвар ака, маълумки, дин аслида инсонни комилликка ундайди. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг “Яхши хулқларни камолга етказиш учун юборилдим” мазмунидаги ҳадислари ҳам бунинг далили. Шундай экан, нима учун айрим тоифалар камолот манбаи бўлган муқаддас диндан ҳам ўз ҳавои нафси учун фойдаланишга интилади? Ахир, улар комил аجدодларимиз ҳаётидан ибратланса бўлмайдими? Бу тоифадаги кимсаларнинг ҳидоят турганда залолатни, саодат ўрнига разолатни танлашлари сабаби нимада?

— Ҳақиқатан ҳам, дин инсоннинг комил, жамиятнинг мукаммал бўлишига хизмат қилади. Ҳар доим шундай бўлиб келган. Бундан кейин ҳам шундай бўлажак. Абу Саъд ал-Худрий (Оллоҳ ундан рози бўлсин) ривоят қиладики, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом “Дин насиҳатдур”, дедилар. Шунда саҳобалар “Кимга, ё Расулulloҳ?” деб сўрадилар. Сарвари коинот “Оллоҳ китоби пайғамбари, мусулмонлар имомлари ва омма учундир”, деб жавоб бердилар.

Таассуфлар бўлсинки, диннинг насиҳат эканини, унга амал қилиш инсон хулқини комил бир мақомга кўтаришини ёддан чиқариб, уни нафсу ҳаво, манфаат воситасига айлантиришга уринадиганлар ҳам бор. Энг ачинарлиси, диний маълумоти кам, бироқ муқаддас динимизга ихлос билан хизмат қилиш ниятидаги баъзи ёшлар асл ҳақиқатни англамай, ўзлари сезмаган ҳолда ана шундай кимсалар алдовига учган ҳоллар ҳам бўлди. Бунга йўл қўймасликка биз — дин олимлари, зиёлилар масъулмиз.

Ана шундай бузғунчи фирқалардан бири ўзини “Ҳизб ут-таҳрир” (“Озодлик партияси”) деб эълон қилган бўлса ҳам, аслида “Ҳизб ут-таҳрир” — бузғунчилик партияси эканини таъкидлаш керак. Мусулмонлар жамоасини айириш, уларнинг эътиқодини айнитиш, фиску фасод, бузғунчилик — уларнинг муддаоси шу. Оллоҳ таолонинг “Улар (мушриклар) динларини бўлиб, фирқа-фирқа бўлиб олгандир, ҳар бир фирқа ўз олдидаги нарса билан хурсанддир”, деган ояти ана шундай тоифаларга қарата нозил бўлган.

Бундай кимсаларнинг ўз йўналишини роботлар сингари ғайрат билан ҳимоя қилиши, кўр-кўрона сиғиниши одамларни янглиштирмаслиги керак. Чунки хурофот аҳли ботил ақидаларини тарқатишга одатда жиддий киришади.

“Хизб ут-тахрир”, кўпчилик дин олимлари эътироф этганидек, мўътазилийларнинг вориси. Улар ҳам, худди мўътазилийлар сингари, ақлга ислом шариати белгилаганидан кўра ортиқроқ баҳо берди, жуда кўп асл ҳақиқатларни инкор қилиб, ноқис ақлларини пешво билди. Натижада, сиз тўғри таъкидлаганингиздек, ҳидоят турганда залолатни, саодат ўрнига разолатни танлади.

Имом Аъзамдан (Унга Оллоҳнинг раҳмати бўлсин) бидъат йўналишлар ҳақида сўралганда бундай жавоб берган эканлар: “Ўзингга оятни раҳнамо бил, салаф йўлидан юр, эътиқод хусусида янги пайдо бўлган нарсалардан сақланки, у залолатдир”. Имом Молик “Бидъатдан сақланишлар”, деганларида, шогирдлари “Эй Абу Абдуллоҳ, бидъат нима?” деб сўрадилар. Шунда Имом Молик айтдилар: “Аҳли бидъатлар Оллоҳнинг исмлари, сифатлари, илми, каломи, кудрати тўғрисида сўзлайди, салафи солиҳ сукут қилган ўринларда сукут қилмайди”.

Улуғ имомларимизнинг бу сингари ўғитлари бизга чин ҳақиқатни англатиши билан ҳам аҳамиятлидир. Бинобарин, “Хизб ут-тахрир” ва унга ўхшаш оқимларнинг вакиллари айнан бидъат соҳибидир. Улар қайси масалада сукут сақлаш зарурлиги борасида ҳам мезонни ёддан чиқаргандир. Шу боис улар мусулмон халқимиз орасида тафриқа, хусумат ва адоватни юзага келтирмоққа, тинчлик, хотиржамликка раҳна солмоққа, жамият маънавиятига зиён етказмоққа уринди. Хайриятки, уларнинг бу ёвуз режалари амалга ошмади. Бу каби оқимларнинг ҳоли менга улуғ мутафаккир Мирзо Абдулқодир Бедилнинг бир ҳикмати эслатади:

*Шамшири Худо садо на дорад,
Баъдаз заданаш даво на дорад.*

“Худо шамширин садоси йўқдир, / Урса мабодо, давоси йўқдир” деган мазмундаги бу ҳикмат одамзодни огоҳ бўлиб яшашга даъват этади, ҳаётдек бебаҳо неъмат нима учун берилганини унутмасликка чорлайди.

— Энг ёмони, бу сингари тоифалар баъзан ё билиб-билмай ёки қасддан улуғ олимларнинг, мутафаккирларнинг қарашларини инкор этишга, уларни беҳурмат қилишга ҳам журъат этади. Бу бориб турган одобсизлик эмасми? Бунга Сизнинг муносабатингиз қандай?

— Дарҳақиқат, улуғ олимларга эҳтиром кўрсатиш — бурчимиз. Куръони каримда “Билганлар ва билмаганлар баробар бўла олурларми?” дейилган бўлса-ю, Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам олимлар пайғамбарларнинг ворислари эканини таъкидласалар-у, кимдир бунга зид ишни қилса, шу ҳаракатининг ўзи унинг тубанлигига далилдир.

Бузғунчи тоифалар, жумладан “Хизб ут-тахрир” Пайғамбар алайҳиссаломдан саҳиҳ иснод билан ривоят қилинган ҳадислар ҳам, агар оҳод ҳадис бўлса, унга эътиқод қилиш жоиз эмас, деб ҳисоблайди. Яъни Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган саҳобалар сони уч кишидан ошмаса, бу ҳадисни истилоҳда “оҳод ҳадис” дейилади.

Бу иддао нафақат хато, балки Имом Бухорий, Имом Муслим ва бошқа муҳаддислар томонидан тамоман саҳиҳлиги қайта-қайта исботланган юзлаб ҳадисларни инкор этиш демакдир. Шунинг ўзиёқ бундай тоифаларнинг залолатда эканига далилдир.

Диннинг ривожини, мамлакатнинг равнақини илм туфайлидир. Шунинг учун ҳам Пайғамбар алайҳиссалом “Кимки бу дунё роҳатини кўзласа, тижорат қилсин, охират саодатини ўйласа, ибодатга машғул бўлсин, ҳар икки дунёси обод бўлмоғини истаса, илм ўргансин”, деб насиҳат қилганлар. Шу боис ҳазрат Навоий

“Кимики қилди олимларга таъзим, / Қилур гўёки Пайғамбарга таъзим”, деб олимларни эъзозлашга ундаганлар.

— Кўҳна Шарқда ҳар доим ҳам маънавият моддиятдан устун деб қаралган. Бироқ бу дунёқараш моддий бойликларга эғалик қилишни минбаъд инкор этган эмас. Аксинча, ҳалол мол-мулкка эга бўлган, маънан баркамол инсонгина халқ наздида ҳам, Ҳақ наздида ҳам чинакам бой ҳисобланган. Маънан комил бўлганлари учун ҳам аجدодларимиз моддий бойликларини юрт равнақи, жамият манфаати йўлида сарфлаган. Бугун бизда мулкдорлар қатлами шаклланыпти. Аммо улар аجدодлар анъанасини қай даражада давом эттиряпти? Ҳазрат Навоийга ўхшаб мадрасалар, кўприklar, рабoтлар — эл-юрт фойдаланадиган иншоотларни, маърифат масканларини барпо қиляптими улар? Ҳар қадамда ресторону тўйхоналар қурилаётгани бунинг аксини кўрсатмайдими?

— Фикрингизга қўшиламан, аждодларимиз маънавиятни инсон ҳаётининг асосий мазмуни деб билган. Шу боис бойлар, мулк эгалари, сиз айтмоқчи, мадрасалар, кўприklar, рабoтлар — эл-юрт фойдаланадиган иншоотларни, маърифат масканларини барпо этганлар. Аслида, бу ҳам муқаддас динимиз, эътиқодимиз тақозоси. Шариат истилоҳида буни садакаи жория дейилади. Садакаи жория қилишга интилиш — икки дунё саодатини кўзлаган банданинг ҳаётий аъмоли. Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг муборак ҳадисларидан бирида шундай марҳамат қилинади: “Инсон вафотидан кейин унинг барча амаллари тўтайди. Магар уч амал борки, бундан мустасно. Булар — садакаи жория, жамиятга манфаат келтирувчи илм, фарзандлар дуо-си”. Бу, ана шу уч амал ваҳждан кишининг вафотидан кейин ҳам унинг номаи аъмолига савоблар тўхтовсиз ёзилиб туради, деганидир. Аждодларимизнинг садакаи жорияга бу қадар аҳамият берганлари сабаби шунда.

Бугунги мулкдорлар ҳақидаги саволингизга жавобан айтишим мумкинки, улар орасида ҳам ана шундай савоб ишларга алоҳида эътибор берадиганлари бор. Холис Оллоҳ розилиги учун етим ёки эҳтиёжманд талабаларнинг ўқиши учун шартнома пулларини тўлаб бераётган, масжидлар, мактаблар, болалар боғчаларини таъмирлашга беминнат ёрдам кўрсатаётган, савоб амаллардан ҳимматини аямаётган кўплаб юртдошларимиз ҳазрат Навоийнинг бугунги давомчиларидир. Бироқ, сиз айтмоқчи, топганини ресторону тўйхоналарга сарфлаётганлар ҳам йўқ эмас. Бир кунлик тўй учун, сохта обрў учун миллионларни оғринмай сарфлаб, фарзандининг ўқишига қолганда арзимаган маблаққа китоб сотиб олишни раво кўрмайдиганлар ҳам, афсуски, учраб туради. Тўю азалада эл кўрсин учун қозон-қозон ош дамлатиб, эҳтиёжманд кўшниси қарз сўраб чиққанида терс қарайдиганлар ҳам йўқ эмас. Буни инкор этиб бўлмайди. Бу сингари иллатларнинг бош сабаби, фикримча, маърифатсизликдир, жаҳолатдир. Маърифатсизликнинг муолажаси эса жуда мушкул. Мамлакатимиз ва миллатимизнинг юксак даражада тараққий этишига ҳалақит берадиган бу сингари иллатларни бартараф этиш йўлида ҳиммат ва сабот кўрсатиш ҳар биримиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир.

— Президентимизнинг яқинда нашр этилган “Юксак маънавият — енгилмас куч” деб номланган китобида жамият маънавиятини юксалтиришда муқаддас динимизнинг тутган ўрнига юқори баҳо берилган. Жумладан, “...кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётгани” алоҳида таъкидланган. Кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотган бу китоб Сизда қандай таассурот қолдирди? Дунёнинг айрим мамлакатларида моддий неъматларга эғалик қилиш учун қирғинбарот кетаётган, баъзи ҳудудларда инсон шаъни топталаётган бир шароитда бизнинг юртимизда маънавиятга бу қадар катта эътибор берилишининг аҳамияти нимада деб биласиз?

— Дунёда шундай китоблар бўладики, улар аввало инсоннинг онгига таъсир этиб, кўп билим, фикр ва маълумотлар беради, дунёқарашини, тафаккур уфқини кенгайтиришда муҳим ўрин тутати. Бошқа бир китоблар борки, авваламбор инсоннинг кўнглига, ҳиссиёт оламига таъсир этади, унинг туйғуларини тарбиялашга, қалб кўзини очишга хизмат қилади. Аини пайтда бу китобларнинг барчасига хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган, ҳар жиҳатдан ноёб, қадрли асарлар ҳам бўлади. Улар ҳам онгимизга, ҳам руҳиятимизга баробар таъсир этади, ўзининг маърифий қуввати билан ҳам тафаккуримизни юксалтиради, ҳам қалбимизни нурафшон этади, нафақат бир инсон, балки бутун жамият ҳаётидаги қарашларни ўзгартириб, гўзал ва бетакрор маънавий фазилатларнинг шаклланишига сабаб бўлади. Мухтарам Юртбошимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” номли китоби, ҳеч шубҳасиз, ана шундай нодир ва ибратли китоб эканини шахсан мен уни ўқиш жараёнида чин дилдан ҳис қилдим.

Ушбу асарда муаллиф маънавият аввало инсон ҳаётининг маъно-мазмунини ташкил этадиган беқиёс бойлик экани, унинг кучи ва қудрати сўз ва амал бирлиги орқали намоён бўлишини исботлаб беради. Бу ҳақда фикр юритар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: “Инсон маънавий оламининг юксалиши билан боғлиқ турли ҳолатлар ҳақида кўп гапириш мумкин. Лекин, мухтасар қилиб айтганда, Оллоҳнинг ўзи бизга буюрган комил инсон бўлиш, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечирish каби олижаноб фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шундай хусусиятларга эга бўлиш, уларга амал қилиб яшаш одамзоднинг маънавий бойлигини белгилаб берадиган асосий мезон десак, ҳеч қандай хато бўлмайди”.

Табиийки, маънавият ҳақидаги бундай ҳаққоний фикрлар китобхонни доимо сўз билан иш бирлиги асосида яшашга даъват этади. Муаллиф бу борадаги мулоҳазаларини изчил давом эттирар экан, шахс ҳаётининг маъно-мазмунини иймон, виждон, ирода каби олий фазилатлардан иборат эканига эътиборни қаратади: “Чиндан ҳам, агар одамзод бу дунёда руҳан пок бўлиб, иродаси бақувват, иймони бутун, виждони уйғоқ бўлиб яшамас экан, инсон ҳаётининг қандай маъноси қолади?”.

Ушбу асарда маънавиятимизнинг жавҳари бўлмиш муқаддас ислом динига берилган таърифлар ҳам теран илмий-фалсафий асосга эга экани билан ажралиб туради. Муаллиф динимиз эзгулик, тинчлик, меҳр-оқибат дини эканини уқтиради. Ислом динининг моҳияти ҳаққонийлик ва покликка чорлаши, бинобарин, у ҳамиша эзгуликка, бағрикенгликка, халқ маънавиятини юксалтиришга, руҳий камолотга хизмат қилиши зарур эканини ҳам назарий, ҳам амалий нуқтаи назардан изоҳлаб беради, юртимиз заминидан етишиб чиққан буюк алломаларимиз орзу қилган ҳақиқий исломий маънавият қандай бўлиши кераклигини холис баён этади.

Маълумки, бугунги кунда ислом динини ниқоб қилиб, ўзларининг ғаразли мақсадларига эришишга уринаётган ҳар хил фирқа ва оқимлар билан муқаддас динимиз ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Китоб муаллифи шу ҳақда жуда куйиниб, дину диёнатимизни бузадиган бундай ҳолатларга қарши доимо сергак ва хушёр туриш, бу каби ҳаракатларга ҳеч қачон йўл қўймаслик зарурлигини алоҳида уқтириб ўтади. Бунинг учун аввало тинчлик, меҳр-оқибатни ўзида мужассам этган динимизни ана шундай хуружлардан асраб-авайлашга ундайди: “Шу нуқтаи назардан қараганда, муқаддас ислом динимизни пок сақлаш, уни турли хил ғаразли хуруж ва ҳамлалардан, тўхмат ва бўҳтонлардан ҳимоя қилиш, унинг асл моҳиятини униб-ўсиб келаётган ёш авлодимизга тўғри тушунтириш, ислом маданиятининг эзгу ғояларини кенг тарғиб этиш вазифаси ҳамон долзарб бўлиб қолмоқда”.

“Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида мусулмон дунёсидаги етакчи ташкилот бўлмиш Ислом конференциясининг таълим, фан ва маданият масалалари бўйича тузилмаси АЙСЕКО томонидан Тошкент шахрининг 2007

йилда Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши халқимизнинг муқаддас динимиз ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасининг яна бир эътирофи экани гурур ва ифтихор туйғулари билан баён қилинади.

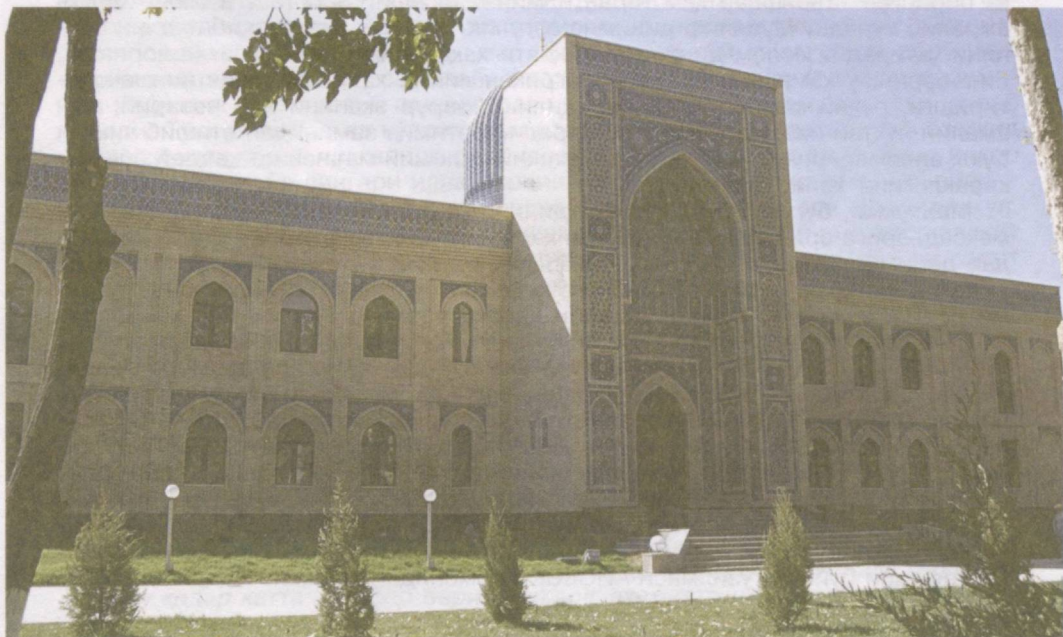
Ҳаммамизга маълумки, бундан 18-20 йил аввал, мустабид шўро даврида ислом маданияти, мусулмон дини ва унинг қадриятлари ҳақида гапиришнинг ўзи мумкин эмас эди. Умуман, дин ҳақида, иймон ҳақида сўз айтиш сал бўлмаса жиноят ҳисобланарди. Алҳамдулиллаҳ, истиқлолимиз шарофати билан ва Юрт-бошимизнинг доимий эътибори натижасида жуда қисқа даврда юртимиз, унинг бош шаҳри бўлмиш Тошкент Ислом маданияти пойтахти, яъни дунёдаги халқлар ўртасида ўз ота-боболарининг дини, мероси, тарихи ва маданиятини кўз қорачигидек асраб-авайлаш бобида бошқаларга ибрат ва намуна бўла оладиган халқнинг азим шаҳри сифатида жаҳон жамоатчилигининг юксак эътирофига сазовор бўлди.

Асарда бу ҳақда катта ифтихор ва мамнуният билан фикр юритилар экан, ислом маданияти равнақи ва тараққиётига мислсиз ҳисса қўшган ватандошларимиз Имом Бухорий, Имом Термизий, эътиқод илмининг алломаси Имом Мотуридий, дин ва миллатнинг ҳужжати Бурҳониддин Марғиноний, буюк азиз-авлиёларимиз Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд каби мумтоз зотлар ҳақида халқимиз, айниқса, ёшларимиз учун ниҳоятда зарур ва ибратли фикрлар баён этилади.

— Китобда маънавий юксалишга тўсиқ бўлаётган иллатлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтилган. Уларни бартараф этиш йўллари, усуллари чуқур таҳлил этилган. Шундай эмасми?

— Тўғри айтдингиз, китобда муҳим масала — жамиятимизнинг моддий ва маънавий тараққиётига тўсиқ бўладиган иккита катта гуноҳи кабира, яъни лоқайдлик ва ҳасад ҳақида жуда ўринли фикрлар билдирилган.

Тарих шуни кўрсатадики, лоқайдлик ва бепарволик ҳукм сурган юрт ҳеч қачон тараққиётга эришмаган ва эришмайди ҳам. Бундай иллатга қарши зийрак ва ҳушёр бўлишимиз, лоқайдликка нисбатан лоқайд бўлмаслигимизни муаллиф алоҳида таъкидлайди: “Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки

Тошкент Ислом университетининг янги биноси

бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади”.

Шунингдек, ҳасад ҳисси ҳам ижтимоий муносабатларни издан чиқарадиган, жамият, оила, ёру дўстларнинг орасини бузадиган, ахлоқсизлик ва андишасизлик, ёлғон ва алдов каби манфур иллатларни авж олдирадиган энг катта гуноҳлардандир. Ҳадиси шарифда “Ҳасад билан иймон бир қалбда жамланмайди”, дейилади. Демак, ҳасади бор кишининг иймони ҳам, маънавияти ҳам бўлмайди.

Айтиш керакки, китобда баён қилинган, моҳияти ҳар томонлама очиб берилган бундай долзарб масалалар бугунги ёшларимиз тарбиясида сув билан ҳаводек зарур. Шунинг учун ҳам “Юксак маънавият — енгилмас куч” китоби халқимизнинг маънавий юксалишига хизмат қиладиган муборак бир асар десак, албатта, тўғри бўлади.

Маълумки, қадимдан юртимизда мўътабар китобларни оила даврасида оналарнинг фарзандларига, мактаб ва мадрасаларда устозларнинг талабаларига ўқиб, мағзини чақиб бериш анъанаси бўлган. Шунинг учун бу китобнинг маъно-мазмунини фақат оммавий ахборот воситалари ва расмий анжуманлардаги чиқишларимизда шарҳлаш билан кифояланиб қолмасдан, халқимизнинг руҳига мос бўлган ана шундай анъаналаримиз ёрдамида эл-юртимизга, айниқса ёшларимизга етказсак, иншооллох, маънавиятимиз бундан ҳам юксак, иймонимиз бақувват бўлишига эришамиз.

— Жорий йил аввалги йиллар билан мантиқий боғлиқ ҳолда “Ёшлар йили” деб эълон этилган эди. Ҳукуматимиз томонидан Ёшлар йили давлат дастури қабул қилинди. Уни амалга ошириш юзасидан эътиборга молик ишлар бажарилди ва бажарилаётир. Сизнингча, бу борада диншунос олимларнинг, мутахассисларнинг вазифалари нималардан иборат? Улар бу вазифаларни қай даражада уддалаяпти?

— Йилларнинг турли номлар билан аталиши мустақиллик даврида урф бўлган яхши бир анъана. Бу орқали Юртбошимиз бутун жамият, жамоатчилик диққатини энг муҳим, энг зарур масалаларга қаратиб келмоқдалар. Жумладан, Ёшлар йилида ҳам келажагимиз эгалари бўлган авлод тарбиясида эътиборга молик натижаларни қўлга киритдик. Биргина диний соҳани олайлик. Мамлакатимизда ёшларнинг диний таълим ва тарбия олишлари учун барча шароитлар яратилмоқда. Тошкент Ислом университети, Ислом институти, қўглаб мадрасалар фаолияти бунинг далилидир. Тошкент Ислом университетининг замон талабларига мос янги биноси фойдаланишга топширилгани, Самарқандда ҳадис илми ўқитиладиган марказ барпо этилаётгани бу борада эришилаётган ютуқлар қўлами нечоғлиқ катта эканини кўрсатади.

Бугунги кунда диний таълим олаётган ёшларнинг “Зиё” студияси юқори савияда телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар тайёрлаб, тенгдошларининг диний маърифати ошмоғига хизмат қиляётир. Улуғ аждодларимизнинг ислом дини ривожида муҳим ўрин тутган асарлари, замондош олимларнинг тадқиқотлари мунтазам чоп этилиб турибди. Куръони карим тафсирилари, ҳадиси шарифларнинг шарҳлари, дунёга машҳур илмий асарларнинг нашрлари шулар жумласидандир.

Инсоф билан ўйлаб кўрайлик, яқин ўтмишда бундай шароитларни орзу қилиб бўлармиди? Албатта, йўқ. Буларнинг барчаси ёш авлод камолига эътибор бизда давлат сиёсати мақомига кўтарилганининг исботидир. Муҳтарам Президентимиз таъбири билан айтганда, “Ёшлар — бизнинг келажагимиз, эртанги кундан умидимиз ва эзгу ишларимизнинг давомчилари” экан, бу борадаги ишларни изчил давом эттиришимиз зарур. Эришилган ютуқларни янги-лар билан бойитишимиз керак. Ишончимиз комилки, бу борадаги интилишлар яқин истиқболда юксак натижалар беради.

Нурбой АБДУЛҲАКИМ суҳбатлашди.

Globalashuv: axborot xuruji va ommaviy madaniyat

Инсоният кейинги асрларда босиб ўтган тарихий йўл шундан далолат бермоқдаки, ишлаб чиқариш технологиялари ва коммуникация воситаларида туб ўзгаришлар юз бериши жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқади.

Маълумки, XIX асрда бугунги машиналари, темир йўл транспорти ва пароходларнинг ихтиро этилиши товар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга кенг йўл очган эди. XX асрга келиб эса электр энергиясининг ишлаб чиқаришда қўлланиши, радио, телефон, телеграф, авто ва ҳаво транспортининг вужудга келиши саноат соҳасидаги инқилобга сабаб бўлди. Бинобарин, бугунги шиддатли тараққиёт замирида ҳам шунга ўхшаш омиллар мужассам экани шубҳасиз. Бу ҳақда фикр юритганда, аввало, ахборот технологияларининг ишлаб чиқариш, алоқа ва коммуникация соҳасига жадал кириб бораётганини таъкидлаш лозим.

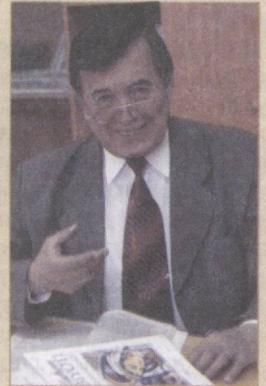
Тўғри, ахборот ва ахборот воситала-

ри илгари ҳам ишлаб чиқариш ва иқтисодиётни, ҳаётнинг турли соҳаларини бошқаришга камарбаста бўлган. Масалан, зарур статистик маълумотлар, ҳисоб-китоблар, фан-техника янгиликларига доир ахборотлар бошқарувнинг барча бўғинларида раҳбарият учун муҳим аҳамият касб этган. Лекин, тан олиш керакки, бундан йигирма-йигирма беш йил муқаддам ахборот бугунгидек ҳал қилувчи омилга айланмаган эди.

Дарҳақиқат, бугун ахборот ва ахборот технологиялари бошқарув соҳасида ёрдамчи восита эмас, балки асосий унсурлардан бирига айланди. Бу икки омил ишлаб чиқаришни компьютерлаштириш, автоматлаштириш ҳамда назорат қилишдан тортиб савдо муносабатлари ва банк операцияларигача, юридик ва жисмоний шахсларнинг расмий-норасмий ёзишмаларию олис масофадан туриб мулоқотга киришишгача бўлган кенг қўламли жабҳаларни қамраб олмоқда. Энг муҳими,

Абдурахим Эркаевнинг "Истиқлол ва миллий онг" сарлавҳали дастлабки мақоласи журнализмнинг 1995 йилги 3-сонига эълон қилинган эди. Ҳар ҳижатдан пишиқ-пухта ёзилган бу мақола, маълум бўлишича, муаллифнинг матбуотдаги илк чиқиши экан. Шундан кейин ўтган йиллар мобайнида у маънавият ва маърифат ҳамда миллий ғоямизга доир бири биридан мазмундор ўндан ортиқ мақоласи билан қатнашиб, "Тафаккур"нинг яқин ҳамкорига айланди, журнал таҳрир ҳайъати сафидан жой олди. Ана шу мақолалар зуваласида қорилиб нашр этилган бир неча китоби билан эса миллий мафкура тарғиботчиси сифатида илмий жамоат даврасида муносиб ном қозонди.

Долзарб мавзудаги ушбу мақоласига журнал саҳифаларидан ўрин берилар экан, Қашқадарё вилоят ҳокимлигида масъул лавозимда хизмат қилаётган муҳтарам муаллифимиз, зукко файласуф олим Абдурахим Эркаевни олтмиш ёшга тўлгани билан кутлаймиз, серташвиш фаолияти ва илмий ижодига барака тилаймиз.

Таҳририят

улар мулоқот ва ахборотнинг шакл ва имкониятларини бойитиб, бу борадаги тезкорлик ва самарадорликни беқиёс даражада ошириб юборди, айниқса таълимнинг сифати, даражасини тубдан ўзгартирди. Тасаввур қилинг, ҳозирги пайтда ҳар қандай илмий-техникавий, иқтисодий ёки гуманитар мазмундаги ахборот, агар махфий бўлмаса, бир зумда бутун дунёга тарқалади. Бу жараён на сиёсий, на жуғрофий чегараларни тан олади, у глобал моҳият касб этиб улгурди.

Табиийки, бу ўринда глобаллашувнинг ўзи нима, деган масала хусусида яна бир бор тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Бутун дунёда эътироф этилган таърифга кўра, глобаллашув — жаҳон таракқиётининг асосий тенденцияларидан биридир. Савдо ва ишлаб чиқариш, иқтисодий, молиявий алоқаларнинг дунё миқёсида ғоят кучайиши, тезлашиши глобаллашувнинг вужудга келишига замин яратди. Бу даврда ҳар қандай йўналишдаги ҳамкорлик, капитал ва товарлар ҳаракати, шартномалар, дастлабки музокаралар электрон алоқалар воситасида амалга оширилади. Бу эса, бир томондан, истеъмол моллари ва хизматларни, иккинчи томондан эса молия-

вий тузилмалар, бухгалтерия ҳисоблари, ўзаро тўловлар, аудит, статистика сингари фаолият турларини стандартлаштириб, ягона андозага келтирди. Айниқса, XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб трансмиллий компанияларнинг жадал ривожланиши дастлаб уларнинг ваколатхоналари мавжуд бўлган мамлакатларда, сўнгра эса жаҳон миқёсида ҳам ягона стандарт ва технологияларнинг тезкор тарқалишига, истеъмол ва турмуш тарзининг бир хиллашувига сабаб бўла бошлади.

Яна бир сабаб — дунё миқёсида урбанизациянинг кучайиши ҳам глобаллашув жараёнини тезлаштирди. Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги вақтда ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида турмуш сифати, даражаси ва истеъмол преysкуранти нуқтаи назаридан сезиларли фарқ сақланиб турган бўлса-да, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий ҳаёт муносабатларида ўхшашлик ортиб бормоқда. Мисол учун, жаҳондаги деярли барча мамлакатларда шаҳар аҳолисининг иқтисодий фаол қисми эрталаб ишга, ёшлар ўқишга бориб, кечкурун хонадонларига қайтади, бўш вақтини ҳам қарийб бир хил — телевизор олдида

ўтказади. Ҳатто ишда ва кўчада кийиладиган кийимларнинг тури ва бичими, рўзғорда ишлатиладиган буюмлар ҳам айтарли бир хил. Буларнинг барчаси турли халқларнинг психологиясида, тафаккур тарзида, ҳордиқ ва маишатга, истеъмолга, ҳаётга муносабатида муштарак қарашлар пайдо бўлишига олиб келди, оммавий маданиятнинг тарқалишига замин яратди. Натижада дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида ҳордиқ ва кўнгилочар “маҳсулот”лар ишлаб чиқарадиган индустрия шаклланди.

Шундай қилиб, глобаллашув — иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларнинг ҳаддан ташқари интенсивлашуви, энг янги ахборот технологиялари ва умуман ахборотнинг жаҳон миқёсида шиддат билан тарқалиши, халқаро стандартлашув ва маиший турмушда, истеъмолда, шу жумладан, номоддий истеъмолда умумий қолип ҳамда андозаларнинг пайдо бўлишидир.

Президент Ислон Каримов “Юсак маънавият — енгилмас куч” китобида глобаллашув феномени ҳақида алоҳида тўхталиб, унинг ижобий ва салбий жиҳатларини ҳар томонлама чуқур ёритиб беради. Хусусан, бу муқаррар жараёнинг ижобий томонлари тўғрисида фикр юритар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: “Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда умумлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши — табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув ту-

файли эришилмоқда” (Ислон Каримов. *Юсак маънавият — енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 111-112-бетлар*).

Юртбошимиз глобаллашув айни пайтда зиддиятли ҳодиса эканини ҳам ҳаққоний қайд этади. Буни аввало глобаллашув натижасида оммавий маданият ниқобидаги нохуш ҳодисаларнинг, аксилмаданиятнинг (ғарбда “контркултура” деб аталади) тарқалиш хавфи ҳамда халқнинг ранг-баранг, бой маънавий ҳаётининг бирхиллашуви, миллий ўзлик туйғусининг сусайиши, эгоизм ва нигилизм каби хатарларнинг кучайишида кўриш мумкин.

Глобаллашув, шунингдек, интеллектуал мулк ва илмий-техник ғояларнинг айрим ривожланаётган мамлакатлардан Ғарб томон оқиб кетишига қулай шароит яратмоқда, трансмиллий компанияларнинг муайян ҳудуд ва минтақалардаги ҳукмронлигини кучайтириб, неоколониализмнинг, сиёсий босим ўтказишнинг нозик ниқобланган шакллари юзага чиқармоқда, оммавий ахборот воситалари орқали жаҳон ва миллий ижтимоий фикрни ўз манфаатига бўйсундиришнинг янги усулларини туғдирмоқда. Шунга қарамай, глобаллашув замонавий тараққиётнинг зарур ва объектив натижаси эканини эътироф этиш лозим.

Бугунги кунда ахборотнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти шу қадар ортиб кетдики, ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий алоқалар, халқаро муносабатларнинг янги шакллари вужудга келтирди. Айни пайтда у салбий мазмундаги алоқалар — сиёсий, иқтисодий, мафкураравий ва маданий экспансияни ҳам кучайтирмоқда.

Президент Ислон Каримовнинг мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бораётгани ҳақидаги фикри реал мазмунга эга бўлиб, ҳозирги ижтимоий ҳаётнинг кўздан яширин хусусиятларидан бирини ифода этади. XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI асрда экспансиянинг янги шакллари пайдо бўлди. Улар биринчи навбатда иқтисодий ва технологик жиҳатдан

бошқа мамлакатни қарам қилиш билан боғлиқ. Агар мазкур ҳйллалар етарли натижа бермаса, ХХI аср кашфиёти — “рангли инқилоблар” усули қўлланмоқда. “Рангли инқилоблар” эса махсус танланган ва йўналтирилган ахборот ёрдамида аввало ҳужум объектига айланган мамлакат аҳолисини чалғитиш йўли билан амалга оширилмоқда.

Бундай вазиятда манфаатдор сиёсий кучлар оммавий ахборот воситалари ёрдамида воқеаларни бузиб кўрсатиб ёки ноҳолис шарҳлаб, бутун жаҳон жамоатчилигини ўша уйдирмаларга ишонтириш орқали ўзларининг ғаразли мақсадларига эришмоқчи бўлади.

Ҳозирги вақтда бирор бир мамлакатда сунъий равишда сиёсий муҳолифат яратишнинг асосий усулларида бири махсус танланган ва интенсив тарқатиладиган ахборот бўлиб қолмоқда. Ахборот хуружи орқали жаҳон жамоатчилигининг онгу тафаккурини бошқаришга уриниш сиёсий курашнинг асосий усулига айланиб бормоқда. Айниқса, “рангли инқилоблар” ёрдамида турли мамлакатларда ғарбпараст ҳукуматларни шакллантириш, вақти-вақти билан ҳар хил мишмишлар тарқатиш воситасида уларни чўчитиб олиб, жиловда ушлаб туриш, демократия ва фуқаролик жамиятини мустаҳкамлаш ниқоби остида турли халқаро фондлар орқали қарама-қарши кучларни рағбатлантириб, бир-бирига ва ҳукуматга қарши гижгижлаш — буларнинг барчаси халқаро муносабатларда қўлланаётган янги сиёсий экспансия технологиясидир. Бу технология ахлоқий меъёрларга, баъзи ҳолларда ҳатто халқаро ҳуқуқ меъёрларига ҳам беписанд қарайди. Шундай қилиб, ахборот хуружи нафақат сиёсий кураш, балки сиёсий экспансия воситаларидан бирига ҳам айланди.

Ахборот хуружининг аҳоли онгига кўрсатадиган салбий таъсирини камайтириш, бу хуружга қарши мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш масалага комплекс ёндашувни талаб этади. Бунда маънавий, ғоявий-тарбиявий тадбирлар

моддий, иқтисодий бунёдкорлик ва кенг маънодаги ижтимоий ислохотлар билан қўшиб олиб борилиши лозим. Акс ҳолда мафкуравий-тарбиявий ишлар кутилган натижани бермайди.

Ислом Каримовнинг юқорида зикр этилган китобида жамият уйғун ва барқарор ривожланиши учун моддий ва маънавий қадриятларга, иқтисодий ва маънавий ҳаётга бирдек эътибор қаратилиши лозимлиги алоҳида ўқтирилади. Ушбу асарда иқтисодий ва маънавий ҳаёт қушнинг икки қанотиغا қиёсланади. Куш баланд парвоз этиши учун икки қаноти ҳам бақувват бўлиши керак. Жамият ҳам юксалиши учун моддий ва маънавий қадриятлар уйғун ҳолда ривожланиши талаб этилади.

Агарда жамият ҳаётида мафкура, тарғибот, тарбия иқтисодий асосга эга бўлмаса, турмуш фаровонлигининг мутасил ўсиши билан мутаносиб тарзда олиб борилмаса, ғоя ва фикр ҳам, тарбиявий чоралар ҳам обрўсизланади. Собиқ совет тузуми давридаги ҳаёт мисолида бунга ишонч ҳосил қилганмиз.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирида — собиқ СССР ва Ғарб ўртасида совуқ уруш авжига чиққан паллада Пентагон генералларидан бири тахминан шундай деган эди: СССРга қарши курашда В-52 самолётларидан (ядро бомбалари билан қуролланган стратегик бомбардимончи самолёт) сариқ чақалик фойда бўлмади. Лекин СССРни ич-ичидан емиришда американинг мовий жинси шимлари В-52 самолётларидан кўпроқ фойда келтирмоқда.

Ҳақиқатан ҳам, америка жинси шимлари, рок мусиқаси, ғарб ва япон истеъмол буюмлари коммунистик мафкура таъсирини чиппакка чиқариб юборди. Аҳоли, айниқса ёшлар ҳатто оддий тиш чўтқаси ва пастаси, атирсовун ёки соқол олишда ишлатиладиган устаранинг ҳам чет элда чиққанини харид қилишга интилди. Чунки бу матоҳларнинг сифати совет буюмларидан анча юқори эди. Бундан ўттиз-қирқ йил илгари чет элга саёхатга борган совет кишиси япон

транзистор радиоприёмниги ёки магнитофонини олиб келишни орзу қилар эди. Бунинг учун у бир-икки тушликдан воз кечарди (ейилмаган овқат пулини эса мезбонлар қайтариб берар эди). СССР худудидаги чайқов бозорларидан чет эл кийимлари, пардоз буюмлари ва бошқа молларга эҳтиёж катта эди. Хориж автомобилларига эга бўлиш ўрта қатлам вакиллари учун ушалмас бир армонга айланган эди.

Ўтган асрнинг 60-70-йилларидан одамлар онгига совет давлати ўта қолоқ, бу тузум фуқаролар ҳақида, инсон хусусида мутлақо қайғурмайди, ҳатто оддий истеъмом буюмини ҳам сифатли ишлаб чиқаришга қодир эмас, деган тушунча қаттиқ ўрнаша бошлади. Дўконлардаги товарларнинг сифатсизлиги, ойлик маош миқдорининг камлиги, иқтисодий етишмовчиликлар совет ватанпарварлиги, октябрга садоқат, коммунистик эътиқод каби тушунчаларни халқ кўзи ўнгида қадрсизлантирди. Фуқаролар онгига совет тарғиботининг таъсири сусайиб, аксинча, чет эл мафкурасининг таъсири кучайиб бораверди. Бу мустабид тузумнинг ҳалокатидан далолат эди.

Етмиш йилдан зиёд ҳукм сурган зўравонлик ва қатағон усулларидан воз кечиб, жамиятни демократлаштиришга уриниш эса СССРни кулатди. Бу тузум зўравонликсиз яшай олмаслиги маълум бўлди.

Хуллас, маънавият ва иқтисодийётни муштарак ривожлантириш ахборот хуружи ўта кучайиб кетган глобаллашув шароитида айниқса долзарб аҳамият касб этмоқда. Чунки бундай вазиятда ҳар қандай ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий муаммо ҳақидаги ахборот аҳоли ўртасида жуда тез тарқалиб, турли кескин ҳолатлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Бундай муаммоларга эса ички ва ташқи кучлар ўз манфаати нуктаи назаридан муносабат билдиради. Баъзилари улардан ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринади.

Бугунги кунда глобаллашув таъсирида маънавий эҳтиёжларни қондиришда

ҳам стандартлашув қарор топа бошлади. Бу жараён бугун рок ва поп мусиқа, видео ҳамда турли жанрдаги арзон-гаров фильмлар, сериаллар, ранг-баранг кўнгилочар шоу-томошалар, ўйинларни қамраб олмақда. Оммавий маданият ниқобидаги аксилмаданият пайдо бўлиб, тобора кенг ёйилиб бормоқда.

Президентимизнинг бу борада катта ташвиш билан огоҳлантириши бежиз эмас: “Табиийки, “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди” (Ўша асар. 117-бет).

Ушбу фикрдан келиб чиқадиган биринчи хулоса шуки, оммавий маданиятни ниқоб қилиб олиб бузуқлик ва зўравонлик сингари инсон шахсини руҳан емирадиган ғояларни тарғиб этадиган асарларнинг ҳақиқий маданиятга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Маълумки, маданият “элитар маданият” (хос маданият) ва “оммавий маданият”га бўлинади. Ўтмишда оммавий маданият халқ бахшилари куйлайдиган дostonлар, сайилларда, тўйларда оммага кўрсатиладиган томошалар — дорбозлик, аскиябозлик ва масхарабозлик, халқ ашулалари каби кўринишларда мавжуд бўлган. Шу боис у ўзининг халқчиллиги, эзгулик ва инсонпарварлик руҳи билан ажралиб турган. Лекин бугун унга оммавий маданиятнинг таркибий қисми эмас, балки фольклор ёки анъанавий халқ маданияти деб қаралмоқда. Фарбда уни кундалик ҳаётдан этнографик музейлар ёки ахён-ахёнда ўтказиладиган халқ сайиллари ва фестиваллари томон сиқиб чиқаришга уринишлар кучли.

Замонавий оммавий маданият эса XX-XXI асрлар цивилизацияси махсули ўлароқ стандартлашган истеъмом

маҳсулотлари ва “эркин” хулқ-атвор намуналари йиғиндиси сифатида тор мазмунда тушунилаётир. XX асрда маъшиий техниканинг ривожланиши оммавий маданият шакллари бийитди — дастлаб патефон ва грампластинкалар, магнитофонлар, ихтисослашган эстрада жанрлари, ансамбллари сингари янгиликлар пайдо бўлди. Кейинчалик турмуш фаровонлиги ўсиши билан истеъмолчилик психологиясининг янада кучайиши адабийтда кўнгилочар, мазмунан сазс саргузашт ва детектив асарларнинг, “эркин муҳаббат” мавзуидаги китоблар, кино ва телевидениеда “бемаза опера” деб аталмиш сериаллар, турли аудио ва видео дисклар, шоу тадбирларнинг, уларни оммавий тарзда ишлаб чиқарадиган индустриянинг вужудга келишига сабаб бўлди. Табиийки, бундай “маҳсулот”ларда халқчилик, миллийлик ниҳоятда заиф, улар фақат декорация ва маҳаллий колорит сифатидагина қўлланади. Лекин, афсуски, қаттиқ рақобат шароитида баъзи корчалонлар мўмай даромад илинжида инсонда тубан хирсларни кўзгайдиган мавзуларни кўпайтириб, аста-секин замонавий аксилмаданиятни яратди. Таъкидлаш керакки, унинг нафақат элитар маданият, балки ҳақиқий оммавий маданиятга ҳам мутлақо алоқаси йўқ. Оммавий маданият ҳақида кўплаб мақолалар ёзаётган тадқиқотчилар ва тарғиботчилар буни эсдан чиқармаслиги, ҳақиқий оммавий маданиятни уни ниқоб қилиб олган аксилмаданият билан чалкаштирмаслиги зарур, деб ўйлаймиз.

Бинобарин, оммавий маданиятга қарши эмас, балки оммавий маданиятни ниқоб қилиб олган аксилмаданиятга, унинг дидсизлигига ва ахлоқсизлигига, инсонни ҳақоратловчи, тубанлаштирувчи маҳсулотларига қарши курашиш керак. Бироқ замонавий оммавий маданиятнинг ўзида ҳам мураккаб ботиний зиддиятлар, миллий ўзига хосликка нисбатан яширин таҳдидлар мавжудки, буни ҳам унутмаслигимиз керак.

Америкалик машхур сиёсатшунос олим ва арбоб Збигнев Бжезинский оммавий маданият тарқалишининг глобаллашув жараёни ва АҚШнинг жаҳон халқларига таъсири ортиб бораётгани билан боғлиқ эканини эътироф этади: “Ҳатто “совуқ уруш” энг авж палласига кўтарилган, совет тузуми ҳали сталинизм сикувида бўлган вақтда ҳам “темир девор” совет ёшларини Фарбнинг ва айниқса Американинг “ҳалокатли” ва “чиркин” таъсиридан тўсиб қололмаслиги чет элликларга аён эди. КГБ учун совет зиёлаларини хорижнинг доктриналари заҳарлашидан ихоталаш комсомол ёшларни жинси кийишдан, жаздан юз ўғиртиришдан ёки уларнинг чет элликлардан америкаликларнинг қизиқишлари тўғрисида сўрашига ҳалақит беришдан осонроқ эди.

Шўролар назоратни бўшаштиргач эса, тақиқланган барча хорижий нарсаларга кўр-кўрона эргашиш оммавий тус олди. Бугун алоқалар глобаллашган, кучли мафкуравий рақобат барҳам топган шароитда ғоявий назоратни амалга ошириш янада қийинлашди. Энди оммавий маданиятга фақат аҳолисининг аксарияти қишлоқ жойларда яшайдиган, чуқур аъъанавий маданиятга эга бўлган мамлакатларгина қаршилиқ қила олади” (*Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. М., “Международные отношения”, 2007, стр. 232*).

Оммавий маданиятнинг жозибаси нимада? Нега унга интилиш кучли? Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, ҳатто бир халққа мансуб ёшлар ҳам, улар ҳар хил ижтимоий қатламдан бўлишига қарамай, оммавий маданиятга бирдай мойиллик кўрсатади. Юқорида қайд этилганидек, бу ҳолат, биринчи навбатда, урбанизация ва глобаллашув шароитида турли халқлар турмуш тарзининг, ҳаётий қараш ва мезонларининг яқинлашуви, ҳордиқ ва истеъмолнинг стандартлашуви оқибатидир. Лекин оммавий маданият таъсирининг кучайиш сабаблари фақат шулардангина иборат эмас.

Оммавий маданият сари интилишга инсон зотиға хос бўлган азалий иштиёқлар, унинг шуурида асрлар оша яшаб келаётган табиий-ижтимоий тенглик майллари, шунингдек, жамоавийлик психологияси билан боғлиқ архетиплар ҳам сабаб бўлади. Улар миллати, тили, дини ва маданиятидан қатъи назар, барча одамларнинг айрим ижобий ёки салбий нарсаларга инстинктив интилишини маълум даражада белгилайди.

Оммавий маданиятга шаклан ва мазмунан оддийликнинг хослиги гўёки унга эгалитар (тенглик, текисчилик) ва демократик тус бергандек бўлади. Масалан, классика услубида кийиниш (костюм ва галстук) ўрнига жинси ва футболка ёки свитер ва крафтовка кийиш бамисоли камтарлик, либераллик ифодаси бўлиб кўринади. Бундай ҳолат тимсолида гўёки адолатли тенглик (эгалитаризм) номён бўлади.

Булар оммавий маданиятнинг тарқалишига таъсир кўрсатган психологик сабабдир.

Лекин оммавий маданиятнинг кенг тарқалиши билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, эстетик ва бошқа сабаблар ҳам бор. З.Бжезинскийнинг америкача оммавий маданият жозибадорлиги асосида ижтимоий эгалитаризмга алоҳида аҳамият берадиган, айна пайтда индивидуализм ва шахс муваффақиятларини инкор қилмайдиган америкача демократия ётибди, деган фикрида жон бор. Ҳатто жаҳонга машҳур сиёсий арбобларни ҳам кичрайтириш-эркалаш шаклидаги исмлар билан аташ (Жеймс ўрнига Жимми, Уильям ўрнига Билл), Бжезинскийнинг фикрича, америкача оммавий маданиятнинг қанчалик расмийлашганидан йироқ эканини акс эттиради.

Оммавий маданият тарқалишининг асосий ижтимоий сабаби эса Фарбдаги анъанавий қадрият ва маънавиятнинг инқироз сари юз тутишидир.

XX асрда содир бўлган жаҳон урушлари фарб қадриятлари тизимида парокандаликни кучайтирди. Шу тариқа

иккиюзламачиликка асосланган фарб ахлоқий меъёрлари ҳам ёш авлодни қаноатлантирмай қўйди. Улар “сексуал инқилоб”, турмуш ҳамда мулоқот эркинлиги ва шу каби бошқа ҳуқуқларни талаб қилиб чиқди. Натижада ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмидан аксарият Фарб давлатларида ёшларнинг оммавий норозиликлари юз бера бошлади. Ана шундай оммавий норозиликлар сабабли 1968 йилда ҳатто Франция президенти генерал де Голь истеъфого чиқишга мажбур бўлди. Оммавий норозиликлар беиз кетмади. Фарбда ахлоқий қадриятлар маълум даражада қайта баҳоланди. Беҳаёликни очиқ тасвирлайдиган санъат асарларига нисбатан таққлар анча “юмшади”.

Бундай ўзгаришлар натижасида Германия ва Италия каби давлатларда ёшларнинг “қизил бригадалар” деб аталмиш террорчилик тўдалари, Фарбнинг деярли барча мамлакатларида ўзларини “хиппи” деб атайдиган гуруҳлар пайдо бўлди. Хиппилар очикчасига анъанавий одоб-ахлоқ қоидаларини инкор қилиб, эркин жинсий алоқаларни ёқлаб чиқди. Улар яхши кийинишни, айниқса безакларни, шунингдек, оилавий турмуш қоидаларини шахснинг табиий интилишларини чеклайдиган иккиюзламачи буржуа ахлоқининг сарқитлари, деб эълон қилди. Бу ҳаракат замонавий оммавий маданият таркибида аксилмаданият унсурларининг кўпайишига ҳисса қўшди. 70-йилларнинг иккинчи ярми ва 80-йилларда хиппилар ўрнида “панк”лар ҳаракати пайдо бўлди. Хиппиларнинг аксарияти ёши улғайиб радикал қарашларидан воз кечди, таъбир жоиз бўлса, қариб қуйилди, аммо уларнинг айримлари янада тубанлашиб, “панк”лар ҳаракатининг асосчисига айланди ва ёшлар орасидан янги издошлар топди. Панклар — аксилмаданият руҳида тарбия кўрган ёшларнинг люмпен (тубанлашган) қатламидир. Панклар аксилмаданиятнинг асосий таянчи, истеъмолчиси ва тарғиботчисига айланди. Тан олиш керакки, қисқа муддат давом

этган хиппи ва панклар ҳаракати оммавий тус олмади. Чунки унинг аксарият вакиллари ақли расо кишилар эди.

Аммо 60-70-йиллардаги ёшлар ҳаракати Фарб дунёсида сиёсий ва ижтимоий ислохотларга сабаб бўлмаса-да, ёшлар онгида, жамиятнинг маданий ҳаётида сезиларли салбий из қолдирди, аксилмаданиятни “қонунийлаштирди”, оммавий маданиятнинг саёзлашувига катта хисса қўшди.

Албатта, кичик бир мақолада оммавий маданиятдек улкан ижтимоий ҳодисанинг бунчалик кенг тарқалишига асос бўлган барча сабабларни таҳлил қилишнинг имкони йўқ. Унутмаслик керакки, бу сабаблар орасида баъзи ижтимоий қатламларнинг ривожланмаган дидига оммавий маданиятда кўп учрайдиган мазмунан саёз, сийқа ва жўн маҳсулотларнинг мос келиши ҳам мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Оммавий маданият бир томондан аксилмаданиятга бориб тақалса, иккинчи томондан мумтоз маданиятга бориб тақалади. Шу боис бундай маданият намуналари ичида нозик дид ва юксак маҳорат билан яратилган асарлар ҳам йўқ эмас.

Кези келганда, оммавий маданиятнинг тарқалишига туртки бўлган яна бир сабабни алоҳида таъкидлаш зарур. Бу сабаб шундан иборатки, оммавий маданият баъзи жиҳатлари билан компенсаторлик вазифасини бажаради, одамларни турмуш муаммоларидан, турли қийинчиликлардан бир оз чалғитади, шахсий номукамаллик туйғусидан вақтинчалик халос қилади, кўнгилга таскин беради. Одамлар ҳаёлан ўзини эрмак телесериаллар қаҳрамонларига ўхшатади, рақиблари ёки ёмон кўрган кишиларини улардаги салбий персонажларга қиёслайди, ёмонлик барибир жазолана-

ди, деб ўзини овутади. Тўқис ҳаётга реал дунёда етиша олмаган киши фильмлар ва сериаллар орқали виртуал (хаёлий) тарзда фаровонликдан, “гўзал турмуш”дан гўёки баҳраманд бўлади. Оммавий маданиятнинг айнан шундай компенсаторлик хусусияти уни авомга жозибадор қилиб кўрсатади. Бундай асарлар оддий одамга хуш кайфият бағишласа, унинг компьютер ўйинлари каби энг замонавий шакллари кишини мониторга, аниқроғи, ундаги ўйинга руҳан тобе қилиб қўймоқда.

Ўтмишда компенсаторлик вазифасини диний панд-насихатлар бажарган бўлса, эндиликда оммавий маданият бажармоқда.

Глобаллашувнинг салбий оқибатларини, оммавий маданият ниқобидаги аксилмаданият ва турли ғаразли, ноҳолис ахборотлар хуружининг таъсирини мумкин қадар камайтириш учун аҳоли, аynиқса, ёшларнинг сиёсий онгини, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик маданиятини юксалтириш талаб этилади. Навқирон авлодни миллий ва умумбашарий қадриятларга, маданият дурдоналарига болаликдан бошлаб ҳурмат руҳида тарбиялаш, уларда оммавий маданиятга хос айрим кўринишларга танқидий муносабатни, аксилмаданиятга, турли бузғунчи ғоялар ва ахборотларга нисбатан мафкуравий иммунитетни шакллантириш алоҳида аҳамият касб этади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Президентимиз раҳнамолигида ёш истеъдодларни қадрлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш борасида кейинги вақтда юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ишлар таҳсинга лойиқдир. Ҳеч шубҳасиз, маънавий-маърифий соҳада кўрилаётган бу эзгу тадбирлар амалий самарасини беради.

Эссе

Қаршимда ер шарин суwrати турар...

Абдулла ОРИПОВ

1

Биз географияни мактабда олтинчи синфдан ўргана бошласак-да, бу соҳадаги билимларга икки-уч ёшйимиздаёқ эҳтиёж сезамиз ва уларни ҳаётнинг амалий сабоқлари сифатида ўзлаштира бошлаймиз. Дейлик, ўзимизни қуршаб турган кичик оламни, ундаги томонларни ёки уч ўлчамли фазонинг энг оддий хусусиятларини ўрганиш ҳам, маълум маънода, жуғрофий билимларга асосланади.

Маълумки, дунёвий илмлар табиий ва ижтимоий йўналишларга бўлинади. Яъни, табиатшунослик фанлари табиат, жамиятшунослик фанлари эса жамият ҳаёти билан боғлиқ билимларни ўрганади. Бошқача айтганда, барча фанлар бир хил ҳодисаларни турли нуқтаи назардан тадқиқ қиладди. Шу маънода, табиий фанлар ҳам, ижтимоий фанлар ҳам яхлит бир бутунликни таш-

кил этади. Чунки улар ўрганадиган объектнинг ўзи бўлинмас ва ягонадир.

Мактабда ўқиб юрган кезларимизда синфимизда “Осиё” деган қишлоқдан ҳам дарсга қатнайдиган болалар бор эди. Болалик экан-да, баъзан гап талашиб қолсак, уларни “осиёлик” дея ўзимизча мазах қилган бўлардик. Нимадир бўлиб бу гапдан жуғрофия ўқитувчимиз хабар топибди. Бир куни у ана шу тенгдошларимизнинг қўнглини кўтариб, “Осиё — дунёдаги энг катта қитъа. Қишлоғингиз бу ном билан аталишидан ҳар қанча фахрлансангиз арзийди”, дегани ёдимда. Шу воқеадан кейин “осиё”лик синфдошларимни яхши кўриб қолдим. Ўқитувчимизнинг биргина изоҳи ўртаимиздаги меҳр риштасини мустаҳкамлаган эди.

Дарҳақиқат, Осиё дунёдаги энг катта қитъа бўлиб, унинг майдони 43,4 миллион квадрат километрни ёки жами қуруқликнинг 30 фоизини ташкил этади. Таниқли

француз шоири Поль Валерининг “Европа — Осиёнинг кичик оролчасидир” дегани бе-
жиз эмас.

Осиё — энг қадим цивилизациялар ма-
кони. Япония, Хитой, Ҳиндистон, Месопо-
тамия, Яқин Шарқ, Византия, Марказий
Осиё башарият тарихидаги ноёб топилма-
ларга ниҳоятда бой.

Ватанимиз худудидаги энг қадимги ман-
зилгоҳ Фарғона водийсидаги Селунгур
ғоридан топилган. Маълум бўлишича, бун-
дан миллион йил аввал ҳам бу ерда одам-
лар яшаган экан. Шу жиҳатдан, қадимшу-
носларнинг инсоният бешиги Африка эмас,
балки Осиё, деган қарашлари асослидек
туғилади. Осиё қитъасида асрлар давомида
Бобил, Шумер, Осурия, Хараппа, Урарту,
Турон каби буюк давлатлар ҳукм сурган.
Агар бу давлатлар шаклланган минтақалар-
нинг жуғрофий ўрнига эътибор берилса,
улар экватордан тахминан бир хил узоклик-
да ва унга параллел тўғри чизикда жойлаш-
ганини кўриш мумкин. Бинобарин, бу ци-
вилизациялар мўътадил табиий иқлим ша-
роитига эга бўлган минтақаларда ривожлан-
ган. Бу эса мазкур маданиятлар қандайдир
тасодиф билан эмас, муайян ижтимоий-та-
рихий ва табиий шарт-шароитлар таъсири-
да вужудга келган, деб айтишга асос бера-
ди. Шу ўринда ўн иккинчи асрда яшаб ижод
қилган машҳур араб мутафаккири Ибн
Рушднинг иқлимлар ҳақидаги таълимоти-
ни эсга олсак. Аллома дунёни учта — ис-
сиқ, мўътадил ва совуқ иқлимли муҳитга
бўлган. Унинг фикрича, доимо ёз бўлади-
ган иссиқ ўлкаларда яшаш учун зарур маҳ-
сулотлар етарли, қулай об-ҳаво шароити
мавжуд экани боис инсонларни қорин-
гами, бошпана муаммоси кўп ҳам ташвиш-
лантирмаган. Совуқ об-ҳаво ҳукмрон юрт-
ларда эса одамлар овқат излашга ҳамда
совуқдан ва йиртқич ҳайвонлардан ҳимоя-
ланиш йўллари ахтаришга мажбур
бўлган. Шунинг учун ҳам бу иккала минта-
қада ижтимоий-маданий ривожланиш юз
бермаган. Бундай юксалиш фақат мўътадил
иқлимли ўлкаларда содир бўлган. Негаки,
бу ўлкаларда йил фасллари алмашилиб
туради. Одамлар иссиқ кунларда қиш ғами-
ни ейишга, яъни озиқ-овқат ва бошқа за-
рур нарсаларни жамлашга, шунингдек, уй-
жой қуришга мажбур бўлган. Айнан шу эҳти-
ёж цивилизацияга туртки бўлган. Кейинги
асрларда юз берган илмий-техник тараққи-

ёт таъсирида шимолий, яъни совуқ, шунинг-
дек, иссиқ минтақаларда жойлашган мам-
лакатлар ҳам кўп соҳаларда юксак ривож-
ланиш босқичларига эришди.

Маълумки, ҳар қандай мамлакат, ўлка ва
миллат тарихи уларнинг номидан қадимий-
роқ бўлади. Айтишларича, “Осиё” номини
юнонлар қўйган экан. Гап шундаки, “Осиё”
сўзи юнончада “Шарқ” деган маънони ан-
глатади. Буни қарангки, қадимий халқлар-
дан бўлган осурийлар тилидаги “асу” сўзи
ҳам шундай маънода ишлатилар экан. Қи-
зиғи, “Европа” атамаси ҳам грекчадан олин-
ган бўлиб, юнонча “европа” ва осурийча
“эреб” — “ғарб” деганидир. Буларнинг бар-
часи дастлабки цивилизациянинг Осиёда,
аниқроғи Олдосиёда пайдо бўлганини бил-
диради. Қадимги аجدодларимиз дунё
ҳақидаги тасаввурлари бир оз кенгайгач,
ўзларидан кунчиқар томондаги ерларни
Осиё — Шарқ, кунботар тарафдаги ўлкалар-
ни эса Оврупо — Ғарб деб атай бошлаган.

Қадимги цивилизациялар ҳақида гап кет-
ганда, аслида яхлит бир қуруқлик — мате-
рик бўлган Оврупо ва Осиё қитъаларини
ўзаро қиёслаш аёнана тусини олган. Бу
ҳолатни Оврупо ва Осиёнинг умумбашарий
тараққиётга қўшган улуши юксаклиги би-
лан изоҳлаш мумкин. Маълумки, Африка ҳам
энг қадимги одамлар яшаган маконлардан
ҳисобланади. Айни пайтда, осийча руҳ се-
зилиб турадиган қадимги Миср маданияти
эътиборга олинмаса, бу қитъа тараққиётдан
анча ортда қолган. Кейинчалик кашф қилин-
ган Америка ва Австралия қитъалари эса
янги цивилизациялар макони бўлиб, улар-
нинг ҳозирги кундаги юксак ижтимоий ва
иқтисодий тараққиёти Оврупо Осиё мадания-
тининг маҳсули, ҳолос.

2

Тадрижий таълимот тарафдорлари
ҳисобланган қадимшунос олимларнинг
эътироф этишича, одам дастлаб Африка
қитъасида пайдо бўлган, аниқроқ қилиб айт-
сак, ҳайвонот олампидан ажралиб чиққан. У
тур сифатида аста-секин кўпайиб, табиий-
ижтимоий маконини кенгайтириб борган.
Тараққиётнинг маълум бир босқичида бу
жараён кучайиб, шу даражага етганки, бир
замонлар одамзодга бешик бўлган макон —
Африка замини унга торлик қилиб қолган.
Шу тариқа бундан бир неча миллион йил

аввал қадимги аждоҳлардан бир гуруҳи жазирама ўлкани тарк этиб, ўзлари учун ҳали номаълум бўлган диёр — Осиёга йўл олади. Улар ҳозирда бу икки қитъани ажратиб турган сунъий сув ҳавзаси — Сувайш канали ҳудуди орқали ўтиб келган. Ўша замонларда Олдосиё — Ўрта ер денгизи ва Форс кўрфази оралиғидаги ҳудуднинг иқлими мўътадил, намлик даражаси меъёрида бўлиб, деҳқончилик ва чорвачилик учун ниҳоятда қулай эди.

Кўҳна Месопатамия маданиятининг айнан шу жойда шаклланиши тасодиф эмас, албатта. Бу жой тахминан ҳозирги Ироқ ҳудудида тўғри келади. Месопатамия маданиятининг кейинги тараққиётга нечоғлиқ катта таъсир кўрсатганини айнан шу ерда одамлар илк бор ҳайвонларни қўлга ўргатганидан билиш мумкин. Айнан шу минтақада одамлар оловдан фойдаланишни ўзлаштирган. Инсонлар табиий бошпаналари — горларни тарк этиб, уй-жой қура бошлаган. Мазкур ҳудудда инсоният тарихидаги энг улкан кашфиёт — ёзув пайдо бўлган. Шуни ҳам айтиш керакки, бу кашфиётлар турли минтақаларда, мутлақо мустақил равишда, бир вақтда ёки турли замонларда яратилган бўлиши ҳам мумкин. Айнан шу замонда деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик кўринишидаги дастлабки меҳнат тақсимооти юз берган. Одамлар бир жойда муқим яшашга кўниккан. Ўтроқ ҳаёт эса тараққиётни тезлаштирган. Чунки овчилик ва термачилик асосига қурилган кўчманчи ҳаёт ривожланиши чеклаб қўяр эди. Ўтроқ ҳаёт туфайли жамоавий бирлашмаларнинг янги шакли бўлган шаҳар ва давлатлар шаклланиган. Демак, шу фикрларга таяниб айтиш мумкинки, гарчи одам биологик тур сифатида Африкада пайдо бўлса-да, ижтимоий ва маданий ҳодиса сифатида камол топишида унга Осиё доялик қилган. Шундан сўнг табиатидаги янгилик яратишга мойиллик руҳи инсонга тинчлик бермаган. Башарият фарзандларининг қомилликка интилиши йўли шундан бошланган бўлса, ажаб эмас.

Бизнингча, кишилиқ жамиятининг асоси ҳисобланадиган бир ота ва бир онадан иборат бўлган моногам оила ҳам осийча ҳодисадир. Айнан ана шундай оила қарор топиши билан инсониятнинг маънавий-ахлоқий ҳаётида улкан ўзгаришлар юз берди. Оила ҳақиқий тарбия ўчоғига, жамият таянчига айланди. Асрлар давомида ҳар бир тузум

оилага, унинг камолот даражасига ва аксинча, ўзаро муносабатлар жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ва ҳатто сиёсий муҳитга таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Буни айниқса жамият ва инсон ҳаётида ахлоқий қадриятларнинг роли ошиб бормаслиги кўриш мумкин. Айнан ахлоқ оила ва жамиятнинг камол топишида муҳим роль ўйнади. Кейинчалик, давлат пайдо бўлиши билан, ахлоқ ижтимоий ҳулқ-атвор ва ҳатти-ҳаракатларнинг мажбурий шакли — ҳуқуқий онг ҳамда қонунларнинг шаклланишига асос бўлади.

Ҳозирги кунда инсонга қаратилган ахборот оқимининг ошиб бораётгани ҳақидаги мулоҳазалар тез-тез қўлоққа чалиниб турибди. Буни ахборотларнинг шакл ва мазмун жиҳатидан ўзгараётганига ишора деб тушуниш мумкин, албатта. Аммо, бизнингча, бугун ахборот қанчалик камайса камайдики, лекин зинҳор кўпайгани йўқ. Ўйлаб кўринг, қадим замонда яшаб қолиш учун табиат билан шундай уйғунлашиш зарур эдики, бу инсон ва табиий муҳит ўртасидаги фаол ахборот алмашинуви тақозо этарди. Бу ҳол ўша олис замонларда ҳаёт-мамот масаласи бўлиб, мувозанат бузилган тақдирда инсон ҳалокати муқаррар эди.

Инсоният тарихига назар ташласак, маданиятнинг асл моҳияти инсоннинг инсонликка интилишида яққол намоён бўлади.

Бундай интилиш эса аввало Осиёдан бошланган. Машҳур Фарб файласуфи Зигмунд Фрейд "Ҳар қандай маданият — инсон устидан қилинган зўравонликдир" деганида маданиятни қоралаш ниятидан мутлақо йироқ бўлган. У шунчаки ижтимоий ва ахлоқий меъёрлар мажбуриятидан холи ибтидоий одам билан бир қадар ижтимоийлашган ва маданиятлашган янги давр кишиси ўртасидаги фарқни кўрсатмоқчи бўлган, холос. Фрейд бу муаммога файласуф ва руҳиятшунос сифатида назар ташлайди. Айтайлик, кўнглига келган ишни қилишга ўрганиб қолган одамга бирон нарсани ман этсангиз, қандай аҳволга тушади?! Маданият ҳам ибтидоий одам учун ана шундай ўзига хос маънавий ва ахлоқий чекловлардан иборат муносабатлар мажмуидир.

Умуман, табиат ва жамиятда мутлақ эркинлик бўлиши мумкинми? Асло, йўқ! Борлиқдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар қатъий қонунлар асосида бир-бири билан боғланган. Шу маънода, "Эркинлик — анланган

заруратдир" деган гап зап топиб айтилган. Демак, инсоннинг эркинлик даражаси унга ўз мамлакати конституцияси ва қонунлари белгилаб берадиган эркинликлар билан бир қаторда, унинг онг даражасига ҳам боғлиқ. Албатта, бу ўринда ахлоқий қадриятларни ҳам унутиб бўлмайди. Ҳамонки шундай экан, маданий қадриятлар ҳар томонлама камол топган замонавий ҷамиятлар ва шахсларнинг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

3

Осиёда инсоният камолотида улкан аҳамият касб этган ўлмас маънавий қадрият — дин пайдо бўлди. Шубҳасиз, дин инсон учун энг азиз ва муқаддас қадриятлардан бири ҳисобланади. Диний онг пайдо бўлиши билан ҷамиятдаги жуда кўп иллатларга барҳам бериш имкони туғилди, муҳими, ахлоқий қадриятлар кучайиб, диний мезонлар қонун тусини олди. Диний дунёқарашнинг такомиллашуви оқибатида дастлаб бир қабила доирасида пайдо бўлган динлар аста-секин миллий динларга айлана борди. Кейинроқ дунё динлари пайдо бўлди. Бу динларнинг барчаси айнан бизнинг қўғамизда пайдо бўлганини ҳурматли ўқувчига эслатишнинг зарурати бўлмаса керак. Бу жараёнда Марказий Осиё халқлари ҳам фаол иштирок этган. Кўҳна Хоразм заминида шаклланган зардуштийлик таълимотида яккахудолик ғояси илғари сурилади. Зардуштийлик биринчи марта меҳнатни энг савобли амал — ибодат сифатида тарғиб этади. Зардуштийликнинг бундай ғоялари, ҳеч шубҳасиз, бошқа диний таълимотлар ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Қадимги юнон фанининг илмий ва маданий ютуқлари ҳам Оврупога айнан Осиё орқали ўтиб боради. Осиёликлар қарийб йўқолиш арафасида турган бу бебаҳо меросни овруполикларга қайта тиклаб ва бойитиб берган. Бу маънавий-маърифий жараёнда IX-XII асрларда яшаб, ижод қилган осийлик олимлар (уларнинг кўпчилиги марказий осийлик эди) томонидан ўрганилиб, араб тилига таржима қилинади. Айниқса, Форобий ва Ибн Сино каби буюк қомусий алломалар бу ишга улкан ҳисса қўшган. Кейин бу мерос араблар қўл остида бўлган Шимолий Африка ва Переней ярим ороллари орқали Оврупога тарқалади. Бу

ҳақиқатни Фарб фалсафасининг йирик вакили — Гегель "фан ва билимлар, айниқса фалсафа Фарбга араблардан ўтган", дея ҳақли равишда эътироф этади.

Тарихдан аёнки, ўтмишда Оврупода марказий осийлик олимлар ҳам араб деб ҳисобланган. Чунки улар асарларини ўша пайтда халқаро тил, қолаверса, ҳукмрон мафкура тили бўлган араб тилида ёзишга мажбур эди. Ажабланарли томони шундаки, ҳанузгача ана шу таъсирдан қутулолмаган айрим юртдошларимиз буюк аждодларимиз номига беихтиёр "Ал" қўшимчасини қўшиб айтади. Яъни, уларни "араб" деб кўрсатмоқчи бўлганларнинг тегирмонига билибилмай сув қуйиб юборади.

Фарб олимлари кўпинча Оврупонинг Осиёга таъсирини тан олиб, Шарқнинг Фарбга кўрсатган таъсирини инкор этади. Таниқли шарқшунос олима Фозила Сулаймонова "Шарқ ва Фарб" деб номланган китобида бу ҳақда атрофлича фикр юритган, юнонларнинг босқинчилик юришлари давомида Шарқ халқларидан кўп нарсаларни ўрганганини далиллар асосида ёритиб, ишботлаб берган. Ҳақиқатан ҳам, Шарқ халқларига хос давлат тузуми, иқтисод ва маданият эллинизмга кучли таъсир кўрсатган. Бу эса ҳеч қайси халқ ёки элат бошқа халқлардан узилган ҳолда тараққиётга эриша олмаслигини яна бир бор тасдиқлайди.

4

Ер сайёраси — тирик вужуд. Биз унинг таркибини иккига — органик ва ноорганик моддаларга бўлиб ўрганамиз. Бу нисбатда гарчи жонсиз, яъни ноорганик жисмлар ҳам бўлса-да, заминимиз биокимёвий жиҳатдан тирик организм ҳисобланади. Негаки, жонсиз муҳитда ҳаёт бўлиши мумкин эмас! Қолаверса, одамзод ўз нигоҳини олис кинот бўшлиқларига қаратган бўлмасин, Ер ҳақидаги билимларимиз ҳаминқадар. Биргина мисол, одамзод фақат геология нуқтаи назаридан замин бағри бўйлаб бир неча қақирим ичкарига кира олди, холос. Унинг пастки қатламлари ва айниқса, ядросида кечадиган жараёнлар ҳақидаги илмий хулосалар нари борса, гипотеза, яъни илмий тахминдир. Физика соҳасидаги кейинги тадқиқотлар сайёрамиздаги ҳаётни таъминлаб турган муҳим омиллардан бири бўлмиш Ернинг магнит майдони унинг

ядросида кечадиган жараёнлар билан тўғридан-тўғри боғлиқ эканини исботлади. Бундан ташқари, Ердаги ҳаёт сайёрамизнинг ўлчами, атмосфера ҳавосининг кимёвий таркиби, сувнинг физикавий ва кимёвий хусусиятлари, озон қатлами, заминнинг Куёшга нисбатан узоқлиги ва оғиш бурчаги каби яна юзлаб, эҳтимол, минглаб омилларга боғлиқки, буни шунчаки тасодиф дейиш, юмшоқ қилиб айтганда, ҳақиқатни тан олмаслик бўлур эди.

Сўнги вақтларда оммавий ахборот воситалари сайёрамиз экологиясининг ёмонлашаётгани, асосий энергия манбалари бўлган кўмир, нефть ҳамда табиий газнинг тобора камайиб бораётгани ҳақида ташвиш ва хавотирли маълумотларни тез-тез баён қилмоқда. Аслида, бу — табиий ҳол. Чунки ҳозирги тараққиёт, цивилизация айнан ана шу минерал захиралар асосида юксалмоқда. Шунинг учун ҳам баъзи адабиётларда “нефть цивилизацияси” деган атаманинг ишлатилаётганига ажабланмаса ҳам бўлади. Аммо шуни унутмаслик керакки, она ер бағридаги табиий захиралар аёвсиз қазиб олиниши оқибатида экологик мувозанат бузилиб, инсон ҳаётига хавф кучайиб бормоқда.

Одамзод турли даврларда маълум бир предмет ёки моддадан энг кўп даражада фойдаланган: тош даврида асосий меҳнат қуроллари тошдан, темир ва бронза даврларида эса улар мазкур металллардан ясалган. Кейинчалик бу металллар ўрнини бошқа маъданлар эгаллади. Лекин уларнинг бирортаси ҳам охиригача тугаб битгани йўқ. Бу гал ҳам шундай бўлади — нефть ва табиий газ тугамасдан туриб одамзод энергиянинг бошқа манбаларини кашф этади! Ҳозир бу йўлда муайян ишлар амалга оширилди: атом энергетикасига асос солинди, Куёш энергиясидан фойдаланиш ва термоядро реакторларини яратиш устида самарали илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Кимёвий элементлар даврий жадвалини яратган Д.Менделеев нефтдан ёқилғи сифатида фойдаланишни пулни ёқишга қиёслаган эди. Ҳақиқатан, бу ноёб кимёвий бирикмадан ёқилғи ўрнида фойдаланиш кўпмақсадга мувофиқ эмас. Чунки, биринчидан, нефть қайта тикланмайдиган табиий бойлик, иккинчидан, у шунчалик ноёб кимёвий таркиб ва тузилишга эга бўлган минералки, ундан ёқилғидан кўра қиммат

ва фойдали юзлаб турдаги маҳсулот олиш мумкин. Учинчидан эса, ер бағрида ётган нефть, кўмир, табиий газ ва бошқа минерал хомашё захиралари бутун сайёрамиз биозкосистемасидаги табиий мувозанатнинг муҳим омилidir.

Тўғри, қадим даврларда ҳам инсон фаолияти оқибатида атроф-муҳитга зарар етган, бироқ уларнинг ўрни қисқа вақт ичида қайта тикланган. Бунинг сабабларини қуйидагича изоҳлаш мумкин: биринчидан, табиий муҳит соғлом бўлган; иккинчидан, етказилган зарар кўлами катта бўлмаган; учинчидан, бу таъсир муҳитнинг биокимёвий таркибини ўзгартирадиган даражада эмас эди; тўртинчидан, дунё аҳолиси жуда кам эди; бешинчидан, ўсимлик ва ҳайвонот оламига мансуб организм турларининг ҳаммаси тўлиқ сақланган эди; олтинчидан, ҳали катта шаҳар ҳамда мегаполислар йўқ эди.

Фожаи шундаки, одамзод охириги минг йилликлар давомида биологик, ҳатто ижтимоий-маънавий жиҳатдан ўзгармагани ҳолда, табиий муҳит тез суръатлар билан салбий томонга ўзгариб борапти. Шу боис ҳозирги даврда табиий муҳитни соғломлаштириш учун инсоннинг ўзини маънавий-ахлоқий жиҳатдан ўзгартириш керак, деган фикрни нафақат экологлар, балки бошқа соҳа вакиллари ҳам борган сари қатъий тарзда таъкидламоқда. Кейинги вақтларда илмий ва сиёсий адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида “экологик этика”, “табиат этикаси” сингари фалсафий-ахлоқий мазмундаги янги атамалар пайдо бўлгани ҳам бежиз эмас.

5

Эсингизда бўлса, Қатар давлати пойтахти Доха шаҳрида бўлиб ўтган Осиё ўйинлари мусобақаларида иштирок этган 45 та мамлакат орасида медаллар сони жиҳатидан Хитой биринчи ўринни эгаллаган эди. Яқинда ўтказилган Пекин олимпиадасида ҳам шундай бўлди. Шарҳловчилар таъкидлаганидек, бу давлат вакиллариининг спорт соҳасидаги бундай фаоллиги кўпчиликни ҳайратга солмоқда. Лекин тан олиш керакки, дунёдаги энг қадимий цивилизация ўчоқларидан бири бўлган бу мамлакатда ҳамма соҳаларда улкан ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Ялпи ички маҳсулотнинг

йиллик ўсиш суръати ўртача 9 фоизни ташкил этаётганининг ўзи бу халқ салоҳиятидан далолатдир. Бу давлат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоси сифатида жаҳон сиёсатида тобора юксак нуфузга эга бўлиб бормоқда.

Хитой илмий-техник имкониятлари нуктаи назаридан ҳам дунёнинг илғор давлатларидан бирига айланмоқда. У бошқа мамлакатлар ёрдамисиз космонавтика соҳасини жадал ривожлантирмоқда. Ҳозирги кунда бу йўналишда ўзаро рақобатчи бўлган АҚШ ва Россия Федерацияси давлатлари сафидан ҳақли равишда муносиб ўрин эгаллашга эришди. Хитой ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бугун дунёда тўртинчи ўринда туради. Таниқли иқтисодчилар тез орада унинг бу соҳада учинчи ўринга чиқиб олишини башорат қилмоқда.

Ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги бундай катта ўзгаришларни Осиёнинг бошқа давлатларида ҳам кузатиш мумкин. Айтилик, кейинги бир неча юз йил давомида энг қолоқ ўлкалардан бири бўлиб келган Ҳиндистон ҳам ўзининг иқтисодий ва илмий-техникавий ютуқлари билан жаҳонни ҳайратга соляпти. Қизиғи шундаки, аҳолисининг каттагина қисми ишсиз, қашшоқ ва бошпанасиз бўлган бу мамлакатда ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиш ҳажми 7 фоизни ташкил этмоқда.

Аёнки, Оврупо Иттифоқи сиёсатида АҚШнинг таъсири сезилиб туради. Бу қитъанинг ҳамма масалаларда Америка билан узил-кесил ҳамфикр бўлиб яшашига ҳозирча тарихий ўзига хослигини сақлаб қолишга интилаётган Франция ва Германия монелик қилмоқда, холос.

Африка эса, аксинча, табиий, сиёсий, демографик ва иқтисодий талотўплар олдига ожизлигини намойиш қилиб қўйди. Бу ўлканинг табиий захираларидан истаганча фойдаланишга ўрганиб қолган Оврупо унга ҳар томонлама ёрдам беришга кўп ҳам ошиқаётгани йўқ.

“Яқин Шарқ инсониятнинг Африкадан кейинги иккинчи катта муаммосидир”, деб ёзади сиёсатшунос Вадим Дубков. Унинг учта қитъа ўзаро туташган минтақада жойлашгани эса муаммони янада чигаллаштиради. Бу зиддиятни ҳал қилиш борасида энг катта ваколатга эга бўлган БМТ ўз фаолиятида турли хил ташқи таъсирларга дуч келяпти. Оврупо Иттифоқи, НАТО ва

Катта Саккизликка аъзо давлатлар шундай сиёсий кучлар сирасига киради. Улар кўпинча халқаро муаммоларни ҳал қилишда БМТга муқобил куч сифатида йўл тутишга ҳаракат қилмоқда, бу эса кўпинча вазиятни юмшатиш ўрнига янги зиддиятлар келтириб чиқармоқда. Ўз навбатида БМТни ислоҳ қилиш ҳақидаги таклиф ва мулоҳазалар ҳам тобора қатъий тус олмоқда.

Жаҳоннинг улкан ҳудудларини эгаллаган Оврупоиё кенгликларида диққат билан назар ташланса, иккита муҳим жиҳат эътиборни жалб этади. Биринчиси — табиий захиралари тобора тугаб бораётган ривожланган Оврупо ва минерал хомашё бойликлари мўл-кўл, бироқ иқтисодиёти нисбатан кам тараққий этган Осиё ўртасидаги ўзига хос зиддият; иккинчиси эса Овруподаги давлатларнинг эллик йиллик саъй-ҳаракатлари натижасида бу қитъанинг Оврупо Иттифоқи деган ном остида тобора бирлашиб бораётганидир.

Осиё давлатлари эса ўзаро шартномалар, минтақавий ташкилотлар асосида бирлашиш ва ҳамкорлик қилишга интилаётган бўлса-да, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, миллий ҳамда диний тафовутлар сабабли бу қитъанинг умумий мақсад ва манфаатлар негизида бирлашиши хусусида ҳозирча бир нарсаси дейиш қийин. Маълумки, мамлакатимиз Оврупоиё ҳамкорлик ташкилотининг аъзоси ҳисобланади. Бу эса ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги истиқболларини очиб бериш билан бирга, минтақамиз миқёсида ва минтақалараро интеграция жараёнида янада фаол иштирок этиш учун қулай шароит яратиши шубҳасиз.

Оврупоиё иқтисодий ҳамкорлиги, аввало, иқтисодий ташкилот. Бу ташкилот 200 миллиондан кўпроқ аҳоли яшаётган 20 миллион 797 минг квадрат километрдан иборат бепоён ҳудудни ўз ичига олади. Ҳозирда муҳим геосиёсий ўрни, иқтисодий-ижтимоий ва маданий салоҳиятига кўра, Ўзбекистон бу ташкилот ривожига алоҳида роль ўйнамоқда.

Қадимий қитъамиз ҳақидаги фикрларимизни яқунлар эканмиз, беихтиёр Осиёнинг буюк фарзанди, сиёсатчи ва давлат арбоби Жаҳоҳарлал Нерунинг сўзлари қалбимизда акс садо бергандек бўлади: “Бутун дунёнинг нигоҳи Осиёга қаратилган, чунки ҳар биримизга аён — келажакнинг қандай бўлишида Осиёнинг ўрни беқиёс”.

* * *

Сўз излаб саргардон, сўз ичра зорман —
Гандон давралардан қочиб кетди тил.
Дикқинафас хона, сендан безорман —
Шеър ясаб ўтишга ҳаё қилар Дил.

Ёзганларим сари кўпаймоқда кам,
Дардларимни айтсам, нолишга йўйма.
Нопок оёқ билан қошинга борсам,
Ҳайда, Адабиёт, ичкари қўйма!

КҰНГИЛ

Ҳеч бўлмаса, хафа бўлдим, де,
Ё бўлмаса, бирор сўз айт, ҳой!
Фақат бундай қарама менга,
Кўзим тегиб синиб қолган Ой.

ЎҒИЛ

Дада, далангизга дард сочиб келдим,
Яна машаққату заҳматлар Сизга.
Белингиз оғриди, мен қочиб келдим,
Қачон олиб бердим раҳматлар Сизга?

Ая, соғинчингиз сочи оқарди,
Бормадим — кўпайиб кетди тўйларим.
Шу ёшимда фақат севиш ёқарди,
Сиздан кўра кўпроқ уни ўйладим.

Бошдан нима ўтди — билдирганим йўқ,
Кимдир тўкаверди нур изларимга.
Ўзимни-ку хафа қилдирганим йўқ,
Озор бериб қўйдим азизларимга.

Майсалар, парёстиқ бўлинг, бош қўйса,
Чинорлар, Отамнинг ёнида юринг.
Боласини ўйлаб юраги куйса,
Аччиққина қилиб чой дамлаб беринг.

Бу ташвишлар билан бўлмайди қариб,
Мени куттиш учун келган оламга.
Қўллари толмасин челақ кўтариб,
Булутлар, сув ташиб беринг Онамга.

Дада, дардингизга бошман, биламан,
Ая, тушларингиз бир кун келар ўнг.
Ўали юзингизни ёруғ қиламан,
Одамоири бўлиб борганимдан сўнг.

КЕЛДИМ

Гуллар ранг алмашиб зерикмадилар,
Дунё товланишдан чарчамади ҳеч.
Ирмоқлар кўксимда бирикмадилар,
Келиб кўзларимдан кишанларни еч.

Бору йўғим билан ўзимга хосман,
Беназир ишқимдан ҳануз кўнглим тўқ.
Қанча юлдуз тўқди пойимга осмон,
Кўз учида бўлсин, қараганим йўқ.

Бошимни эгмоқчи эди ранж-алам,
Мудом борлигингни билиб яшадим.
Сени билмасам ҳам, танимасам ҳам,
Ёдинггни машъала қилиб яшадим.

Бахт шундоқ ёнимдан кетди бурилиб,
Ишқ ҳаққи, тилимни тишлаб турибман.
Шунча йилдан бери ўлиб-тирилиб,
Сен учун ўзимни асраб юрибман.

Ҳар куни шеър ёзиш билан машғул юзлаб одам китоб дўконларини шаклан шеърга ўхшаган “эъжод”лари билан тўлдириб ташлаётган бир замонда Шеърятнинг муқаддас даргоҳи томон пул эмас, нур излаб чиққан шоирнинг ихчамгина туркумини ўқиб, кўксимдаги сўлғин туйғулар бирмунча уйғонгандек, анчадан буён руҳимни қийнаб келаётган тоза шеър соғинчи камайгандек бўлди.

Даққиюнусдан қолган дунёда ҳар бир асл ошиқ кўҳна муҳаббатни яшартирганидек, ҳар бир янги истеъдод ҳам эски мавзуларни янгилайди, кўзимиз ўрганиб қолган дунёга бошқача нигоҳ ташлашга даъват этади. Беҳзоднинг шеърларида мен ана шу тозаришни, ана шу ўзига хос нигоҳни, қолаверса, ўзим мансуб бўлган авлоднинг адабиётга кириб келган чоғларидаги бир нафасни сезгандек бўлдим.

Асл шоир ҳаётнинг четида туриб эмас, ичида — унга худди пилла куртидек ўралиб яшагча маҳкум. Бу осон эмас. Мен Беҳзодга ана шу маҳкумлик ичида шеърларидан уфуриб турган тоза ва эркин нафасни

бир умр сақлаб қолишни тилайман.

Хуршид ДАВРОН,

Ўзбекистон халқ шоири

Асло тополмасин қайғу изингни,
Кулавер, ўрнингга мен сиқиламан.
Ўйқуларингда ҳам асра ўзингни,
Сенга шамол тегса, мен йиқиламан.

Ой яна бепарво кўчамдан ўтар,
Шошиб Вақтдан олдин қошингга елдим.
Кўзларингни очгин, пардани кўтар,
Қара, тушларингдан чиқиб мен келдим!

БОЗОР

Бугун ҳам пул эмас, Нур излаб чиқдим,
Нигоҳларим тоза — кўзимда кир йўқ.
Яна назари оч тўпга йўлиқдим,
Одамман деган кўп, юзида нур йўқ.

Қандай юрак очай юраксизларга,
Наҳот, шуларни деб тўкмоқчиман тер?
Ёрдам бергим келар маҳбус сўзларга,
Гаплар осмондадир, пойгакларда Шеър.

Яшаш ҳадисини билмасман балки,
Инсонлик илмидан олурман таълим.
Ҳалолликдан сабоқ берарми ёки
Ўзи амал қилмас Ҳаётмуаллим?

Тошларни чайнашга темир тишим бор,
Чўкиб кетмасликка топарман қудрат.
Мениунослар билан нима ишим бор,
Бу йўлдан кўз юмиб ўтгум йўқ фақат...

МЕНДАН ЯХШИ ЁМОН ЙЎҚ

Кўнглингизнинг кўшиқини ёполмайсиз барибир,
Мендан яхши ёмонни тополмайсиз барибир.

Мингта булбул нағмаси битта изҳоримча йўқ,
Дунёларнинг роҳати зарра озоримча йўқ.

Кўзингизга ўт ёқар кўкка чизиб расмимни —
Иниларим — юлдузлар эслатади исмимни.

Кейин қандай яшайсиз — ҳаволар ҳам ёқмайди,
Оворалар бўлибсиз, менсиз Қуёш чиқмайди.

Изингизга гул отган дунёларнинг кўнгли кир,
Мендан яхши ёмонни тополмайсиз барибир...

“УЧЛАИК”ЛАРИМ

Сўқирнинг қўлига шам берма, дедим,
Ҳаёт кафғирига дам берма, дедим,
Мендан бошқасига ғам берма, дедим.

Соядай қадамим пойлайди Гуноҳ,
Мени ўзимдан кўп ўйлайди Гуноҳ,
Нимага яшашга қўймайди Гуноҳ?!

Товланишни бас қил, зарга оғмайман,
Шеър билан овутма, сўзга сизмайман,
Мен йиғлай олмаслар учун йиғлайман.

Тўхтамасдан гапирган одам бир дақиқада юздан ортиқ сўз қўллайди. Лекин у шунча сўздан бирортасини ҳам чин маънода ҳис этмаслиги мумкин. Сўзни тушуниш бошқа, уни ҳис этиш бошқа. Сўзни ҳис эта олган одамга сўз ҳам ўз сирларини очади. Чунки, ҳис этишда фикрни туйғу жонлантириб юборади. Сўзни ҳис этган одам сўзга ҳис бера олади.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарини ўқисангиз, ҳар бир сўзнинг ўзи бир мўъжиза эканига амин бўласиз. Умуман, сўзнинг туғилиши, яшаши, ўзгариб бориши, бошқа тилларга саёҳати, вақти етганда ўлими, ҳуллас, сўзнинг умри бизни Она Тилнинг қизиқарли кечмишлари сари етаклайди.

Одам анатомияси бўлгани каби, сўзнинг ҳам ўз анатомияси, ўз математикаси бор. Гапни шундан бошласак...

$C+U+B = СУВ$. “Ювмок” (йувмок) феълнинг ўзаги — “йув”. Хўш, бу ўзакнинг ўзи қаердан келиб чиққан? Менимча, “йув” феъли “сув” сўздан келиб чиққан. Одамлар, қариндошлар бежиз бир-бирига ўхшаш бўлмаганидек, сўзлар ҳам бир-бирига шунчаки қофиядош ё қариндош эмас. “Сув” билан “йув” онабола бўлса ажаб эмас. “Сув”нинг

она сўз эканига шубҳа йўқ. Ўйлаб кўрилса, мантиққа кўра, нимаики ювилса, сувда ювилган. “Йув” “сув”дан келиб чиққан. Алишер Навоий “йув”нинг “йуй” шаклини ҳам қўллаган. Лекин у замонлар “сув”нинг “су” шакли ҳам бўлган. Қадимги битиктошларда сув фақат “сув” шаклида берилган. Фикримизча, Навоий даврига мансуб ўзгаришлар арабий ва форсий тил таъсири натижаси бўлиши мумкин.

$C+U+Z = СУЗ$. “Сузмок” феълнинг ўзаги “суз”нинг пайдо бўлишида ҳам она сўз “сув”дир. Буни ҳам мантиқнинг ўзи асослайди. Зеро, фақат сувда сузилади. “Кўзни сузиш” ибораси ҳам айнан “сувда сузиш” иборасидан келиб чиққан.

$C+U+T = СУТ$. “Сут” оти ҳам “сув” сўзи билан алоқадордек, назаримда. Сут ҳам, сув ҳам суюқлик, демак, “суюқлик” сўзи бу сўзларга бегона эмас. Энди қуйдаги шажарага эътибор қилинг ва фикрлаб кўринг. Унда бир-бирига шакл жиҳатдан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам яқин сўзлар танланган.

Й+Э+Р= ЙЭР. Дастлаб, “юр” ўзак феъли “ер” сўзидан келиб чиққандай туюлди менга. Чунки, кўпинча феъл ясалаётганда, моддий манбани ифодаловчи биринчи сўз — асос бўлганини кузатиш мумкин. “Ер” сўзи эса худди шундай моддий асосдир. Қолаверса, ҳавода училади, сувда сузилади, ерда эса юрилади. Бунинг устига, “ер” ва “юр” сўзи бир-бирига уйқаш. Лекин мени учинчи сўз — “йўл” ўйлантириб қўйди. “Йур” билан “йўл”ни она-бола дейишга кўп жиҳатдан асос бордай... Ерда юрилади... Йўлда юрилади... Йўл ерда бўлади. Ҳарҳолда, “ер” сўзи она сўзга ўхшайди.

К+Ў+З = КЎЗ. “Кўрмоқ” феълининг ўзаги — “кўр” “кўз” сўзидан келиб чиққан. Мантиққа асосланиса, кўриш фақат кўзга хос. “Кўзи ожиз” маъносини ифодаловчи “кўр” сўзининг манбаи ҳам “кўз” сўзидир. Қарангки, кўз билан кўриш маъносини берувчи “кўр” ҳам, умуман кўрмаслик маъносидаги “кўр” ҳам бир хил товушлардан таркиб топган. Дейлик, “Кўзим кўр бўлсин, сени кўргунча мундоқ”.

Шунингдек, осмон маъносини англатувчи “кўк” сўзи ва “кўл” сўзи ҳам “кўз” сўзи билан туғишгандай туюлади. Энди қуйидаги сўзларга диққат қилинг: КЎ+З, КЎ+Р, КЎ+К, КЎ+П, КЎ+Ч, КЎ+М. “Кўк” билан “кўл”нинг “кўз” сўзи билан алоқадорлигини дарров илғаса бўлади. Чунки, адабиётимизнинг ўн асрлик тарихида бу сўзлар бир-бирини рамзий ифодалаб келган. Шу ўринда, “кўч” ва “кўм” феълларининг “кўз” сўзига яқинлашуви ҳақида ҳам фаразимизни айтишлик. “Кўч” ва “кўм” сўзлари кўздан пана бўлиш маъносини англатмоқ мақсадида ясалган, назаримда. Зеро, тилимиз тарихида бундай феъл ҳодисаси бор: “қол” — “қоч”, “сол” — “соч” кабилар. Бунда охири битта товуш ўзгариши билан сўздаги ҳаракат тескари кутбга ўтиб кетади.

К+Е = КЕ. Биргина “к+е” товушлари қовушишидан қанча сўз пайдо бўлгани мени ҳайрон қолдиради. Одатда, халқ тилида “кел” ўрнига “ке” кўп ишлатилади. Худди шу икки товушдан тилимизда феъл-

лар, отлар ва сифатлар вужудга келган. Бир-бирига мутлақ қарама-қарши бўлган “кел” ва “кет” сўзларининг эгизак экани ажабланарлидир. Энди “кес” сўзига диққатимизни қаратайлик. “Кес” ҳамisha “кел” билан “кет”нинг ўртасида пайдо бўлади. Масалан, “йўлни кесиб ўтди” деймиз. Ҳолбуки, йўлдан келинади ва кетилади. Демак, бу сўзлар оға-инилар. Яна “кеч” ва “кез” сўзлари ҳам “келиш” ва “кепиш” сўзлари билан уйғунлашади: “дарёни кечи-иб ўтди”, “дунёни кезди”. Кўриниб турибдики, келтирилган ҳар икки гапда ҳам келиш ва кетиш маъноси бор. Аммо, “кез-мак” феълнинг ўзаги “кенг” сўзидан олинган бўлиши мумкин. Чунки, кезиш ҳақида гапирилганда, беихтиёр хаёлда кенглик жонланади. Лекин “кенг” сўзида ҳам келиш ва кетиш маъноси сезилади.

Шу ўринда тилимиздаги жозибали сўзлардан бўлган “келин” сўзи ҳақида ҳам тўхталиб ўтсак. “Келин” сўзи аслида “кел-ган” сўзидан келиб чиққан. Бунда ҳам “кел” — ўзак сўз.

Юқорида келтирилган мисолларга асосланиб айтиш мумкинки, қадим замонларда, Она Тилимизнинг болалик даврида сўзлар ниҳоятда қисқа бўлган экан: КЕ+Л, КЕ+Т, КЕ+С, КЕ+Ч, КЕ+З, КЕ+(НГ), КЕ+К.

Бу менинг фаразларим, шунчаки талқиним. Эҳтимол, нотўғридир, лекин сўзни ҳис этишга, борица кўришга ҳаракат қилдим. Гейне айтганидай, “Хаёлга ошно бўл, хатодан қўрқма!”

Энди она тилимиздаги баъзи сўзларнинг асл маъно илдизларига тўхталиб ўтсак. Қуйида таҳлил этиладиган сўзларнинг аксарияти бугунги кунда ҳам тилимизда фаол қўлланади. Лекин биз уларнинг асл илдизига деярли эътибор бермаймиз. Бу сўзларнинг туб маъносини англамоқ учун Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарига фикран саёҳат қилмоқ керак. Шунда сўз ҳаётини, унинг тарихи, кечмиш-кечирмишини ҳис этмоқ мумкин.

САВЧИ (СОВЧИ). Қадимги туркий тилда “сав” — “сўз” деган маънони англат-

ган. Дарҳақиқат, бировнинг эшигига совчиликка борган одам куда бўлишни истаётган тарафнинг сўзларини етказди. Шунинг учун ҳам у “сўзчи” — “совчи” дейилган. Шунингдек, “Девон”да “савчи” сўзи “пайғамбар” маъносини ҳам англатгани айтилади.

ЧАЛҒАЙ. Биз куш қанотларини яхлит тарзда қанот деб атаймиз. Лекин қанот ён қисм, учки қисм ва елкага ёпишган қисмлардан иборат. Одамда ҳам шундай: бармоқ, кафт, тирсак, билак каби қўл қисмлари бор. Куш қанотларининг уч қисми “чалғай” дейилган. Ҳозирги тилимизда қанот учини ифодаловчи яхлит сўз йўқ, фақат “куш қанотининг учи” дейиш мумкин. Нимагадир қанот учини ифода қилган “чалғай” сўзи ишлатилмайди. Лекин бу сўз ўлмаган, халқ тилида чопон ёқасининг уч қисми ҳозир ҳам “чалғай” дейилади. Умуман, бу сўзга эҳтиёж бор. Чунки тилимизда “чалғай” сўзининг маъносини ифода этувчи бошқа муқобил сўз йўқ.

ДАНГАЛ. Нутқимизда “у дангал одам”, “дангал гапни айтди”, “дангал бўлинг” деган гаплар кўп ишлатилади. Бу сўз одамнинг қатъиятини, шижоатини ифодалайди. Қадимда арпа ва буғдой ўрилгач, уларнинг даста-даста қилиб боғланган боғи “дангал” дейилган. Шунинг учун бу сўз қатъиятли, бир сўзли, мард, ўзини йиғиб ололган одамларга нисбатан қўлланади.

ЯЛАНҒОЧ. Қадимда “ўт тушган жой каби қора, заранг, гиёҳ битмас ер”ни ифодалашда “яланг” сўзи ишлатилган. Демак, “яланг”+ “оч”дан “яланғоч” сўзи дунёга келган.

ГУНГ” сўзи ҳозирги кунда қулоғи эшитмайдиган ва гапиролмайдиган ногирон одамга нисбатан ишлатилади. Қадимда эса “жория” маъносини англатган. Чунки жориялар тилсиз ва қулоқсиз бўлиши керак эди. Улар эшитмаслик ва гапирмасликка маҳкум эди. Ҳақиқий гунглар эса, яъни кар-соқовлар “тунгу” деб аталган.

БАЛУ-БАЛУ. Қадимги туркий тилда бу сўз, Кошғарий изоҳига кўра, онанинг бешик устида айтадиган алласи маъносини англат

ган. Бу сўз русларнинг алласи — “баю-бай” билан нақадар яқинлиги ажабланарли. Ким билади дейсиз, балки ҳақиқатан ҳам бу сўзларнинг илдизи бирдир.

КИЙИК. Бу сўзни биз ҳозирги тилда тор маънода, яъни фақат оху маъносида тушунамиз. Аслида бу сўз барча ёввойи жониворларга нисбатан ишлатилган.

ТЎП. Кошғарий изоҳига кўра, “тўп” “тўпик” сўзининг қисқарганидир. Дарҳақиқат, тўпик ҳам, тўп ҳам шаклан юмалоқ. “Копток” балки “тўп-тўп” сўзининг ўзгарган шаклидир.

ЧЎП. Асл маъноси — ҳар нарсанинг сиқилгандан сўнг қолган ташландиғи, чиқиндиси. Бу сўзни “чўп-устихон” маъносида қўллаганимизда унинг илдизига яқинроқ борамиз. Гоҳида эса ҳўл новдани ҳам чўп деб атаймиз. “Чўп” сўзига уйқаш “чўл” сўзи ҳам қуриган маъносини билдиради. Энди “чўл” ва “чол” сўзларига эътибор берсак, улар ҳам маъно жиҳатдан бир-бирига жуда яқин. Шунингдек, “қариган” сўзи билан “қуриган” сўзи ҳам аслан бирдек. Шунга асослансак, “чўп”, “чўл”, “чол” сўзлари ҳар жиҳатдан бир-бирига уйғун, яъни улар қуриган маъносини беради.

ТОЛ. “Тол” деганда фақат дарахтни тушунамиз. Бу сўзнинг асл маъноси — “ҳўл новда”. Кошғарийда келтирилишича, нозик ва хушқомат канизаклар ҳам тол деб аталган.

ЁШ. Бу сўзнинг ҳам ҳозирги тилда “тол” каби маъноси торайган. Чунки “ёш” сўзи “кўкат, янги, соф” деган маъноларни ҳам билдирган.

ЧАНОҚ (асл маъноси — идиш) — қадимда от ва молларга сув қуйилган идиш бўлган. Дарҳақиқат, пахта чаноғи — пахта турадиган идиш, мия чаноғи — мия турадиган идиш маъносида сўзнинг асл илдизига яқин боради. Яна тарихда маълум бир вақт ёғочдан ясалган барча идишлар чаноқ сўзи билан ифодаланган.

ЧАВОҚ. Тилимизда “ичак-чавоқ” ибораси кўп ишлатилади. Ичак сўзининг маъ

носи маълум. Лекин чавоқ сўзининг маъноси нима экан? Кошғарий изоҳига кўра, чавоқ сўзи *“кичик балиқ”* деган маънони англатган. Бу сўзнинг ичак сўзига қўшиб қўлланишига сабаб — ичак атрофидаги майда-чуйда нарсаларни ифодалашдир эҳтимол. Чавоқ сўзи кўпроқ майда-чуйда нарсаларга нисбатан қўлланганини қадимий туркий тилда паст, тубан, майда одамнинг *“чавоқ эр”* деб аталганидан ҳам билса бўлади. Шунингдек, ҳозирги тилда гўштни чавақлаш мазмунидаги бу сўз уни майдалаш маъносини беради. Шу ўринда *“ичак”* сўзига ҳам изоҳ бериб ўтсак, *“ичак”* — *“ичик”*, *“ичкари”* сўзларидан олинган бўлиб, *“ички”* маъносига яқин келади.

“КУМ” сўзининг биз англайдигандан бошқа маъноси ҳам бор. Қадимда бу сўз сув тўлқини деган маънода ҳам ишлатилган. Қизиги шундаки, сахро ёки чўлларда катта қумликларни кузатсангиз, уларнинг худди сув каби *“тўлқинланиб”* турганини кўрасиз. Яъни, қумликлар сахрода сув тўлқини янглиғ кўриниш ҳосил қилади. Умуман, сахрода денгизга ўхшашлик бор. *“Кум”*ни сув тўлқини маъносида ишлатиш балки шундандир.

ҚОРА ЁҒ. Бугунги кунда нефтни *“қора ёғ”* десангиз камдан-кам одам тушунади. Холбуки, қадимда нефть *“қора ёғ”*, *“қора мой”* дейилган. Керосиннинг *“ер мойи”* дейилиши ҳозир ҳам шеваларимизда сақланиб қолган.

ҚОР. Бу сўз ҳозир тилимизда фақат битта маъно, яъни осмондан ёғадиган ёғин маъносини англатади. Мажозий сифатларда ҳам айнан шу маънога таянилади. Ўтмишда бизда қатиқ томизгиси ҳам қор дейилган. Ҳар икки ҳолда ҳам оқлик маъниси асос бўлган. Аммо, қайси бири бирламчи? Ёғин маъносидаги *“қор”*ми ёхуд қатиқ томизгиси маъносидаги *“қор”*ми? Ёки улар шунчаки шакли бир бўлиб қолган сўзларми?

УНДАМОҚ. Бу сўзни нутқимизда кўп ишлатамиз. Атрофимиздагиларни нима-ларгадир ундаймиз, даъват этамиз. Хўш, асли бу сўз қандай келиб чиққан? *“Ундамоқ”* феъли *“ун”* сўзидан пайдо бўлган.

“Ун” — *“товуш”* дегани. Демак, *“ундамоқ”* — товуш чиқариб қақирмоқ дегани.

ЧАЛДИ. Бу феъл қадим-қадимдан бири-бирига тескари бўлган икки хил маънони англатган. Тилимизда феъллар камдан-кам ҳолларда бир неча маънони, айниқса, тескари маънони билдирган. *“Чалди”* феълининг илк маъноси — чалиб йиқитиш: *оёқдан чалди*. Иккинчи маъноси — эшиттириш: *куй чалди* — *куйни эшиттирди*.

ҚОВУҚ. Дастлаб мени *“қовуқ”* ва *“қовок”* сўзлари ўртасидаги ўхшашлик қизиқтириб қолди. Бу сўзларнинг бири одам танаси аъзоси маъносини билдирса, иккинчиси полиз экини *“ошқовок”* маъносини англатади. Қарангки, улар мазмун томондан бир-биридан узоқ, лекин товушлар уйғунлиги жиҳатдан деярли бир хил. Аммо туб маъно сари борилса, бу уйғунлик бежиз эмаслиги маълум бўлади. Яъни, *“қовуқ”* сўзи *“ичи бўш нарса”* маъносини англатади. Қовокнинг ҳам ичи бўш. *“Қовок калла”* деган ибора ҳам шундан. Балки, *“қовун”* сўзи ҳам бу сўзлар билан қариндошдир. Чунки қовуннинг ҳам ўрта-си бўш бўлади.

АДАШ. Бу сўз ҳозир бир хил исмли кишиларга нисбатан *“исмдош, одош”* маъносида қўлланади. *“Адаш”* сўзининг асл мазмуни — *“дўст”*, *“ўртоқ”* бўлган.

АЛЧАҚ (ОЛЧОҚ). Бугунги кунда ўта салбий маънода ишлатиладиган бу сўз ўтмишда *“юмшоқ табиатли”*, *“ювош”*, *“заиф”*, *“нозик”* маъноларини билдирган. Балки кўрқоқлик, ожизлик, мумсиклик каби иллатлар бу сўзнинг салбий тус олишига сабаб бўлгандир. Чунки заифлик бор жойда бу каби иллатлар ҳам бўлган. Ёхуд заиф эркакларга нисбатан *“алчақ”* сўзи ишлатилган бўлиши ҳам мумкин. Чунки, қадимги туркийлар эркак кишининг *“юмшоқ табиатли”*, *“ювош”*, *“заиф”*, *“нозик”* бўлишини асло ёқтирмаган.

КЎЗИЛДУРУК. Кошғарийда бу сўзга дуч келганимда ҳайрон қолдим, чунки минг йил аввал ҳам аждодларимиз кўзойнақдан фойдаланганмикан, деган фикрга бордим. Бўлиши мумкин. *“Кўзилдурук”* сўзи *“ка-*

сал кўзга от думидан тўқилган кўзойнак” деб изоҳланган.

СУҚ. “Сукланиб қараш” ибораси ҳозирги кунда кўпроқ яхши кўриш маъносини англатади. Дейлик, “йигит кизга сукланиб қаради” каби. Асл илдизга эътибор қилсак, бу сўз “очкўзлик билан қараш” маъносини билдирган. Қадимда шаҳодат бармоғини “суқ бармоқ” дейишган. “Чунки, у овқатга ҳаммадан олдин узалувчи очкўз бармоқдир” деб изоҳ берилган “Девон”да.

СОФИНИШ. Бу сўзнинг асл маъносига эътибор қилинса, унинг тарихини яхшироқ ҳис этиш мумкин. “Соғинди” сўзи энг аввал “бировнинг ғамини еди” деган маънони билдирган. Дарҳақиқат, бу сўз ҳозир ҳам биров учун куйиниш, бировга интилиш мазмунини англатади. Шундай экан, “сиғинди” сўзининг туб илдизи ҳам “соғинди”нинг илдизи билан бир бўлса ажаб эмас.

ЙИҒЛАДИ. “Девон”да “чиланди” деган сўз келтирилиб, “намланди, терлади” маъносида изоҳланган. Шевада “йиғлади” сўзининг “жилади” шакли бор. Мантиқан ўйлаб кўрилса, “чиланди” билан “жилади” бир-бирига яқин. Қолаверса, йиғлаганда кўз намланади. Тўғри, “йиғлади”нинг “сиғтади” шакли “Девон”да бор, аммо ҳозир ҳам тилимизда “йиғлаб-сиқтади” ибораси ишлатиладики, бунда “сиғтади” “йиғлади”га яқин маънодаги бир сўз экани маълум бўлади.

ЮПАТДИ. Бу сўз бугунги кунда ижобий маънони англатувчи сўз сифатида қабул қилинади. “Фалончи пистончини юпатди” деган гапда заррача салбий жиҳат сезилмайди, аксинча, кўнгилга қараш, бировни алқаш, ўзгани эҳтиётлаш каби маънолар тушунилади. Лекин бу сўзнинг асл мазмуни “алдади”, “бошқа бировга тўнкади”, “билиб туриб билмасликка олди” дегани экан.

ЧИГАЛ. “Ишлар чигал” деган ибора ҳаммага тушунарли, лекин “чигал” сўзининг асл маъноси нима? Қадимда тугун боғланса ҳам, ип боғланса ҳам — “чигилди” деб айтилган. Демак, “ишлар чигаллашди” деган ибора “ишнинг ечилиши ке-

рак бўлган тугуни кўпайди” деган маънони билдиради.

КАЗИ сўзи ҳам ҳозирги тилимизда кўп ишлатилади. Яъни, кази — “от гўшtidан тайёрланган таом”. Бу сўзнинг “Девон”да икки хил изоҳи бор: биринчиси — “одам қорнининг букламаси”, иккинчиси эса — “от қорнининг ёғи”.

ЎТИНЧ сўзи бугунги кунда илтимос маъносини англатади. Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзнинг қадимги маъноси “қарз”дир. Аммо, бошқа манбаларда “ўтинч” сўзининг илдизи “ўт” бўлиб, бу сўз “тила” деган маънони билдирган.

САРТ. Беҳбудийнинг “Сарт сўзи маълум бўлмади” деб номланган мақоласи бор. “Бу исм шимол халқи, яъни тотор ва қозоқ қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар халқига берилган исмдур” деб ёзади Беҳбудий. “Девон”да кўрсатилишича, бу сўз “савдогар” маъносини англатади. XX аср бошларида “сарт” сўзининг маъноси устида зиёлилар кўп баҳслашган. Беҳбудий мақоласида бу сўзнинг қабила ёки элат номини англатиш-англатмаслиги борасида мулоҳазалар билдирилган. У бу сўзнинг этимологик маъноси ҳақида ҳам кўпгина олимлар фикрларини келтириб ўтган. Масалан, баъзи мутахассислар “сарт” сўзи “шарт” ёки “сариф ит” сўзларидан келиб чиққан деса, айримлар бу сўз “маданий” ёки “тожир” маъносини англатади, деганини ҳам таъкидлаган. Бироқ мақолада Кошғарий ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Кошғарий ҳам “сарт” сўзининг қабила ёки элат маъносини англатиши ҳақида маълумот бермаган.

СИН — қомат, гавда. “Сину сумбатига қаранг” дейилиши ҳам шу маънода. “Синчи” сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Синчи — отнинг гавдасига ва ташқи кўринишига қараб, унинг қандай от эканини айтиб бера олади.

ЧИЛ. Ҳозирги тилда, асосан, полвонлар кураши пайтида фойдаланадиган усул — “чил” дейилади. Масалан, “Полвон кутилмаганда рақибига чил берди”, яъни усул қўллади. Бироқ, бу сўз қадимги ти-

лимизда “ёмонлик” маъносини англатган. Ҳозир ҳам бировга панд берган одамга нисбатан “ёмон чил берибди” деган ибора қўлланади.

ТАРМОҚ. Кошғарий изоҳига кўра, бу сўз дастлаб сувнинг ирмоқларга бўлинишига нисбатан ишлатилган. Демак, “ирмоқ” ва “тармоқ” сўзлари бекорга қофиядош эмас экан-да. “Ўшатмаса — учратмас” деган мақолни сўзларга татбиқ этса ҳам бўлади. Чунки, сўзларнинг ўзаро яқинлиги тасодиф эмас.

ТИР. Бу сўзнинг асл мазмуни “яша” деган маънони англатади. Демак, “тирик” сўзи ҳам айнан шу “тир” сўзидан келиб чиққан. Чунки “тирик” — “яшаётган” маъносида келади.

СЎҚИМ. Бу сўзнинг ўзаги, бизнингча, “соқ”, чунки қадимги тилимизда “соқ” феъли “ур”, “сўй” маъносини билдирган. “Сўқимга боқилган” ибораси ҳам “сўйишга боқилган” маъносини англатади.

АДАШИШ. Ҳозирги тилимизда “йўлдан озди” деган ибора бор. Худди шу иборадаги “озди” сўзининг илк кўриниши “азди” бўлган. “Адашди” феъли шу сўздан, яъни, “азди”дан келиб чиққан бўлиши керак.

ҚИЗИЛ ва **ЯШИЛ.** “Қизил” сўзининг ўзаги — “қиз”. Мантиқан олиб қаралганда ҳам, қизил қизга ярашади. “Яшил” сўзининг илдизи эса “яш”, яъни “ёш” сўзидир.

ЎГИТ. Бу сўзнинг ўзаги “ўг” — ақл ва зийраклик маъноларини англатади. Демак, “ўғит” ақл бериш мазмунидаги сўзидир.

ЎРТАДИ. Бу сўзга ҳам адабий асарларимизда, айниқса, шеърятимизда кўп дуч келамиз. Бироқ унинг асл маъносига ҳамisha ҳам эътибор қилавермаймиз. “Ўртади” феълидаги “ўрт” ўзаги “ёнғин” маъносини англатади. “Ўртади”нинг мазмуни — “ёнғин ёқди”.

ЙОГУРТ. Ҳозирги вақтда дўконларда, реклама роликларида “йогурт” сўзини кўп учратамиз. Қадимги тилимизда “йогурт” сўзи “ивиган сут” маъносини англатган. Бу сўз рус тилига ўтганда ҳам ўз кўринишини деярли сақлаб қолган.

НАЖДАК. Кошғарий “Девон”ида берилган изоҳга кўра, “ниждаг” бу — “қайроқтош” деганидир. Демак, “наждак” ҳам русча сўз эмас.

ОҒУЛЧУҚ. Бу сўз бачадон маъносини англатади. Ҳозир ҳам жонли тилимизда пул сақланадиган ҳамён маъносида “қопчуқ” сўзи ишлатилади. “Оғулчуқ” жуда ғаройиб сўз — “ўғил жойи”, аммо бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган.

Кўряпсизки, сўзларнинг ҳам ўз ҳаёти, ўзгаришлари, кечмишлари бор. Ҳар куни тилимизда қайта-қайта ишлатиладиган сўзларга эътибор билан қарасак, уларнинг тарихини, ички сеҳрини, ранг ва товланишларини ҳис этамиз. Юқоридаги каби мисолларни яна кўп келтириш мумкин эди. Лекин шу сўзлар таҳлили билан чекландик. Чунки, сўзга эътиборли одамга шунинг ўзи кифоя. Биз кўпинча сўзни фақат ташқи томонидан кўрамиз. Муҳими, унинг ички томонига “қараш”ни ҳам ўрганишдир.

“Девон”да қадимги туркийларнинг урф-одатлари, удум-анъаналари, яшаш тарзи ва кечмишлари билан боғлиқ ғоят қизиқарли маълумотларга дуч келасиз. Ва уларнинг то ҳозирга қадар қайсидир шаклларда сақланиб келаётгани ёхуд тарихнинг қайсидир манзилларида кўмилиб қолиб кетгани ҳақида ўйга толасиз. Қадимги ҳаёт ҳақида сўзлардан ҳам ортиқ гувоҳлик бера оладиган яна нима бор?! Улар олис момоларимиз ва боболаримизнинг сирли турмуш тарзи сари бизни етаклаб кетади. Зеро, сўзнинг пайдо бўлиши миллатнинг майдонга келиши билан боғлиқ жараёндир.

ЯДА ТОШИ. “Яда” деб номланган ғаройиб бир тош бўлган, у билан қадимгилар фол кўрган, башорат қилган. Бу ҳолат тарихдаги шомонийлик билан боғлиқ бўлиши мумкин. Қадимги туркийлар яда тоши билан шамолни чақирган. Шу тош воситасида Тангридан ёмғир ёғдиришни сўраб илтижо қилган. Ёмғир

сўраш маросимининг ўзи қабилалар ҳаётидаги муҳим тадбирлардан бири бўлган. Чунки, кўчманчи қабилаларнинг чорваси ҳам, экини ҳам фақат ёмғирдан “паноҳ” топган.

КИЗЛАШУВ. Кошғарийдан аввал ҳам, кейин ҳам туркий қабилаларда ўртага қиз қўйиб гаров ўйнаш удуми бўлган. Қабилалараро ўтказилган камондан ўқ отиш мусобақаларида, катта пойғаларда, кўпқари ва бошқа ўйинларда бокира қизлар худди бир буюмдек совринга қўйилган. Бу одат Марказий Осиёнинг баъзи жойларида ҳатто XX аср охирларига қадар ҳуфиёна тарзда сақланиб қолган. Қашқадарёлик “Якка бўри” лақабли машҳур чавандоз — Дўстмамат чопағон ўтган асрнинг 80-йилларида Туркменистонда бўлиб ўтган бир кўпқарида совринга қиз тикилганини менга айтиб берган эди. Дўстмамат чавандоз кўпқарида қизни ютиб олган. Сўнг қизнинг яқинлари чавандозга қиз эвазига пул бериб, уни қайтариб олган экан.

КИЙИК МУШКИ. Қадимги туркий қабилалар орасида “кийик мушки” ғоят қадрланган. Хусусан, тубут қабиласи уни тайёрлашга уста бўлган. Улар кийикнинг киндигини кесиб олган, қуритган ва талқон қилиб, унга бошқа хушбўй гиёҳлардан қўшиб, кийик мушки тайёрлаган. Кийикнинг киндигидаги хушбўй хид туркийларга қадим-қадимдан маълум бўлган. Бу мушқдан келин-куёвлар, аслзолалар фойдаланган.

ҚАТЛАНДИ. “Девон”да “йиғач қатланди” деган ибора бор. Бу бирикма “дарахт мева тугди” деган маънони беради. Менга “қатланди” сўзи билан ҳомиладор аёлларга нисбатан ишлатиладиган “иккиқат” сўзи ўртасида қандайдир боғлиқлик бордек туюлади. Чунки, “қатланиш” — “мева тугиш” маъносини англатса, унда ҳомиладор, яъни иккиқат аёл ҳам мева тугаётган дарахтга қиёсланиши мумкин. Дейлик, “аёл мева тугди”. Ҳозирда ҳам жанубий вилоятларимизда ҳомиладор бўлган аёлга нисбатан “туйнак тугибди” деган ибора қўлланади. У ҳолда нега “аёл қат-

ланди” эмас, “иккиқат”? Орадаги “икки” сўзи қандай қўшилиб қолган? Эҳтимол, “иккиқат” сўзи “икки қават” маъносидадир. Чунки, ҳомиладор хотин вужудида иккита одам бор. У икки қаватли, бир танада икки вужуд...

ЭГИЗ. Аслида қадимги тилда “эгиз” “иккиз” — “икки+з” бўлган. Яъни икки бола, эгиз бола маъносини англатган.

ОТНИ КУЗАТИШ. “У отни кузатиш мақсадида эди, унга эришди”. Отни сақлаш, боқиш, унга эғалик қилиш “кузатиш” сўзи билан ифодаланган. Эҳтимол, бу ҳол отга нисбатан туркийларнинг ҳурмат-иззати белгисидир. Ўша кезларда энг машҳур мақоллардан бири — “Қуш қаноти билан, эр оти билан” бўлган. Яна бошқа бир мисол. “Одамларини, отларини бизга топширди”, дейилади таслим бўлган одам ҳақида. Кўряпсизки, бу ерда таслим бўлган кишининг асосий бойлиги сифатида хазиналари эмас, унинг одамлари ва отлари эътироф этилмоқда.

ИМ БИЛГАН ЭР. Қадимги туркийларда “Им билса, эр ўлмас” деган мақол бўлган. “Им” сўзи “имо, аломат, белгилар” каби маъноларни англатади. Мақолнинг маъниси — яширин белгиларни, ишорат ва аломатларни билган киши бевақт ўлмайди, яъни жувонмарг кетмайди. Қарангки, бутун ҳаётимиз, бизни ўраб турган атроф-олам аломатларга бой. Ҳар нарсадан аломат ва ишоратни англашга интилиш бизга азалий мерос. Бу донишмандлик белгисидир. Бундай фазилат халқимизда бор.

ПАТЛИ ЎҚ. Ёй ўқиға елим билан пат ёпиштириш кўп ҳам эътиборталаб нарса эмас. Чунки, бундай қилинганда патли ўқнинг учиши қулайлашади. Бироқ айна шу нарсани, яъни камон ўқиға пат ёпиштиришни Америка ҳиндулари ҳам одат қилган. Ҳолбуки, бизнинг тарихимизда патли ўқ бўлган замонда Америка қитъаси ҳақида тасаввурнинг ўзи йўқ эди. Бир вақтнинг ўзида бир-бирига номаълум бўлган икки дунё одамларининг бундай бир хил одати уларнинг илдизи бир эканига далолат қилса ажаб эмас.

“ОЁҚ”ми, “АДОҚ”ми? “Оёқ” сўзининг ўзи катта тарихий йўлни босиб ўтган. Бу сўз асрлар мобайнида тошдай чархлана-вериб “оёқ” ҳолига келган. Ҳозир ҳам жонли тилда одамнинг оёқ томонини “оёқсери” дейиш билан бирга “адоғи” ҳам дейилади. Масалан “адоғимдан ўт” ибораси оёқ томондан ўтишни билдиради ёки “бошдан-оёқ” бирикмаси гоҳо “бошдан-адоқ” тарзида ҳам ишлатилади. “Оёқ” сўзи одамнинг адоғи — одамнинг охири деган маънони англатади. Қадимги туркий тилда “адоқ” сўзининг “адақ”, кейинроқ эса “азақ” шакли ҳам бўлган. Тилимиз тарихида “з” товушининг “й”га айланиши ҳам кузатилади. Демак, “оёқ” сўзининг келиб чиқиши бундай: адақ — азақ — айақ — ойоқ — оёқ.

УЧИБ КЕТГАН ОДАМ. Қадимги туркийлар ўлган одамга нисбатан “учди” сўзини қўллаган. Масалан, “Култигин битигтоши”да “Култигин қўй йилида, ўн еттинчида учди” дейилади. Демак, ўлган одамнинг қайгадир учиб кетиши ҳақидаги тасаввур ўша даврларда шаклланган. Одамнинг ўлими унинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши дегани эмас, балки бошқа оламларга учиб кетиши деган қарашлар азалдан бор.

УМАЙ ЭНАДАН ЎФИЛ СЎРАШ. “Умайға топинса, ўғил бўлур” деган кўҳна мақол бўлган. Туркийлар тарихида Умай образи алоҳида ўрин тутати. Умай она билан боғлиқ маросимлар, анъаналар, удумлар ва иримлар мавжуд бўлган. Ҳ.Абдурахмонов ва А.Рустамов изоҳига кўра, “Умай — қадимги туркларнинг оналик сифатларига эга бўлган худоси”. Маҳмуд Кошғарий Умай сўзига бундай изоҳ беради: “(бола) хотин кишининг ичидан тушиб бўлганда чиқадиған қопчиққа ўхшаш нарса. У боланинғ қориндағи эгаси дейилади”. Демак, туғилган боланинғ йўлдоши Умайға тааллуқли деган тасаввур бўлган. Ҳозир

ҳам халқ орасида боланинғ йўлдошига қараб кейинги туғиладиған фарзанднинг қиз ё ўғил бўлишини олдиндан башорат қиладиған доялар бор.

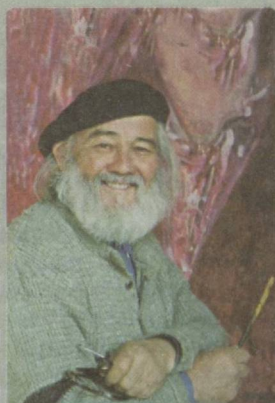
ҚОПДАГИ БОЛА. Кошғарий “қоп” — “қап” сўзини “ғилоф, жилд, ҳар бир устки ўров” дея изоҳлаш билан бирга яна бир қизиқ маълумотни айтиб ўтган. Яъни, “қап” — она қорнида бола ўралиб турган парда, халта. “Агар бола парда билан туғилса, қутлуғ деб фол қилинади. Уни қаплиғ ўғул деб аталади”, деб тушунтирилган. Ҳозир ҳам парда билан туғилган болаларга бундай қараш қисман сақланиб қолган. Аввало, улар ўз исми билан туғилган деб, “Пардабой” ёки “Пардахол” исми берилади ва бола ўралиб тушган пардани муллага дам солдириб, сақлаб қўйилади.

ЎЗ ҚУЛОҒИНИ КЕСГАН ОДАМ. “Билга хоқон битиги”да хоқон вафот этгандан сўнг, “...шунча халқ сочини, қулоғини, яноғини кесди”, деган гап айтилган. Ҳозир ҳам Марказий Осиёнинг айрим жойларида жаноза пайтида аёллар сочини юлиб, юзини тирнаб-тимдалаб, қонатиб йиғлайди, шундай ҳолатда йўқлов айтади. Бу удум айрим жойлардагина сақланиб қолган. Битигтошдаги бу жумлага қараганда, қадимда аза пайтида қулоқни кесиш урфи ҳам бўлган экан.

ХЎКИЗНИ ЕГАН ҚУМУРСҚА. Туркийлар азалдан катта нарсаларнинг ҳалоқатини майда-чуйдалардан деб билган. “Ирқ битиги”да “Бир қари хўкизнинг белини кичик қумурсқалар ейишибди” деган жумла бор. Мен бу жумлани ўқиганимда Габриэль Маркеснинг “Ўлғизликнинг юз йили” романида бутун бир насл тақдири ҳақида айтилган “Авлоднинг сўнги вакили қумурсқаларга ем бўлади” деган гап эсимга тушди. IX аср бошларида яратилган туркий ёдномадаги қумурсқалар ҳақидаги гап XX аср адабининг сўзлари билан нақадар ҳамоҳанг!

Шодмон ОТАБЕК

ADABIYOT QISMAT BO'LSA...

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукр Холмирзаев (Оллоҳ раҳматига олган бўлсин) насрда кўп ва ҳўб ижод қилган. Адиб “Сайланма”ларининг “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси тахририяти чоп этган ва китобхонлар қўлига етиб борган дастлабки уч жилдига унинг ҳикоялари киритилган бўлса, тўртинчи жилдида эсселари жамланган.

Бундоқ олиб қараганда, эссе кўпроқ Фарбада анъана бўлган ва бизга андак янгиликдай туюладиган жанр, унинг ҳамма бирдек амал қиладиган қонун-қоидалари ҳам йўқдек. Дарвоқе, Шукр Холмирзаевнинг ўзи ҳам бир ўринда буни эътироф этгандай бўлади: “Назаримда, эссе жанри имкониятларини унча-мунча суиистеъмол қилганга ўхшайман. На чора? Домлам эссе ҳақида менга сабоқ бермаган...”

Китобга адиб “Сайланма”ларини жонкуярлик билан тўглаб, нашрга тайёрлаган Сайёра Холмирзаева (ёзувчининг қизи) мухтасаргина “Кириш сўзи” ёзган. Маълум бўлишича, бу китобга ёзувчининг кўпгина эсселари “тўплам ҳажмини ҳисобга олиб” киритилмаган экан. Шундай бўлса-да, мазкур китоб адиб ижодининг янги бир қиррасини намоён этди дейилса, ҳеч муболага эмас.

Шукр ака қайсидир мақоласида “Адабиётда бўлсин, ҳаётда бўлсин умрим йўлида из қолдирган Шахслар ҳақида бир-бир эссе ёзишни илгаритдан ўйлаб юрардим”, деб ёзган эди. Чиндан ҳам, бу китобдан жой олган ҳар бир эссе ана шу эзгу ният рўёби бўлиб, унинг “ўқтомири”, албатта, адиб кечмишига, унинг хотираларига бориб туташади. Шунга кўра, уларни мемуар адабиёт асарлари сирасига киритиш, унинг ажойиб намуналари дейиш мумкин.

Шуни холис тан олиш керакки, тақдир бир масалада Шукур акага тантилик қилган: “умр йўлида” у Абдулла Қаҳҳор, Шукур Бурҳонов, Матёқуб Қўшжонов, Мутал Бурҳонов, Иброҳим Раҳим, Ботир Зокиров, Одил Ёқубов, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов каби замонасининг машҳур кишилари билан бақамти бўлди. Шукур ака ана ўша Шахслар ҳақида мароқ билан, эҳтирос билан, яйраб-суйиб ёзди. Айни чоқда барча эсселарда ёзувчининг “Мен”и — Шахси ҳам “манаман” деб бўй кўрсатиб туради. Тилга олинган ҳар бир воқеа-ҳодисада адибнинг синчков нигоҳи яққол сезилади. Шу асно ёзувчи ўзининг мукаммал таржимаи ҳолини ҳам яратдики, адабиётимиз тарихида бу бир янгилик бўлди.

Маълумки, Шукур Холмирзаев — илк ижодидан бошлаб воқеа-ҳодисаларни четдан туриб, холис тасвирлаш усулига майл билдирган ва бу эътиқодига бир умр содиқ қолган адиб. Эсселар ҳам асосан шу йўсинда ёзилган. Ёзувчи ўз қахрамонлари характеридаги етакчи хусусиятларни уста мусавир янглиғ бир-икки чизгилар билан китобхон кўз ўнгига жонли гавдалантиради-қўяди.

Шукур Холмирзаев ҳамдан-кам қалам аҳлига насиб этадиган бахтли-омадли ёзувчи эди. Талабалик йилларидаёқ китоблари чоп этилиб, ёзувчи сифатида танилган, тан олинган. Абдулла Қаҳҳордек “тирик классик”дан “Тўлқинлар” қиссаси маъқуллаб ёзилган хат олган. Ёш ёзувчи бундан ҳовлиқиб, ўзини йўқотиб қўймаган. Ўшанда кўнглидан кечган ўй-мулоҳазаларни, орадан йиллар ўтгач, рўйи рост изҳор қилган: “Кўп дўстларим хатни кўриб, ҳаяжонга тушишди. Айрим домлаларим мени табриклашди. Лекин мен қандайдир ҳайронлик ичида юрдим: “Ўзлари шу ерда — Тошкентда яшасалар, нега хат ёзадилар?” деб ўйлардим баъзан... “Жавоб ёзсаммикин?” дердим-да, беихтиёр қулимсирардим... Қасам ичиб айтаман, Абдулла Қаҳҳордан бундай мақтуб олишдан унчалик фахрланмадим ҳам”.

Ёшлик — гўрликда ҳамма нараса бўлиши мумкин. Юзаки қараганда, Шукур ака, сурхондарёча айтганда, “бодилик” — олифталик қилганга ўхшайди. Хулосага шошмайлик. Ахир, ёзувчи тўғриси айтган-да. Демак, самимий. Балки унинг ўрнида бошқа ёзувчи бўлганида, оранан кўп йиллар ўтгач, бунақа “ношукурчилик”ни тилга олиб ўтирмас эди. Шукур ака эса бундай қил-

майди, чунки рўйи рост ёзиш услубига ҳамиша содиқ.

Дарвоқе, ўша эссенинг давомида куйидагилар баён этилган: “...Э, чархи кажрафтор, билмаган эканман. Абдулла Қаҳҳордай адиблар истисно тариқасида ўтар экан! Оддий бир қаламқашнинг машқий бир қиссасини эринмай ўқиб чиқиб, тагин ўтириб олиб унга хат ёзиш!.. Ҳозир эса туриб-туриб ўйлаб қоламан: “Мана, ёшинг ҳам ўтапти. Қандай ёзувчи бўлдинг, бу — иккинчи масала. Бироқ сендан кейин адабиётга кириб келаётган ёшларнинг асарларини эринмай ўқияпсанми? Қайси бирига эринмай ўз фикр-мулоҳазаларингни очиқ хат қилиб ёздинг?” дейман ўзимга. Мақтанолмайман. Бироқ адабиётга, ёш авлодга жонкуярлик туйғусининг ҳис этилишига, ўзи, Абдулла Қаҳҳор сабаб бўлганига икрорман, холос”.

Йиллар ўтгач, ўша хат баҳонасида ёзувчи шундай хулосага келади, чунки адабиётга, унинг келажаги билан боғлиқ масалага у ҳеч қачон бефарқ қарамаган. Ушбу икрорномада ёзувчининг фақат Абдулла Қаҳҳорга эмас, умуман адабиётга муносабати ҳам маълум даражада ўз аксини топган. Адабиёт эса, унинг учун, ўзи очиқ эътироф этганидек, мўъжиза эди.

Севимли шоиримиз Ёркин Воҳидов “Бизда адабий муҳитнинг тарихи махсус ёзилмайди” деган эди таассуф билан.

Шукур Холмирзаев адабий муҳитнинг, адабий жараённинг қайноқ, жўшқин бир даврига гувоҳ бўлган адиб эди. Унинг эсселари аввало адабий, маданий-маърифий муҳитнинг бетакрор бадий тарихи сифатида аҳамиятли ва қадрлидир.

“Одил акани ўйласам” эссеси шу жиҳатдан диққатга сазовор. Шукур ака унда адабиётимиздаги айрим асарларнинг наинки ёзилиш, балки чоп этилиш тарихини ҳам ўзига хос йўсинда ифодалайди. Эсседа Одил Ёқубовнинг адабиётимиз олтин хазинасидан ўрин олган ва кўплаб хорижий тилларга таржима этилган “Улғубек хазинаси” романининг Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокамаси мароқ билан ҳикоя қилинади.

“Партком секретарининг гапидан кейин шундай хулоса пайдо бўлдики, роман қайта ёзилиши керак экан. Ҳаммада бир ҳайрат ва Одил Ёқубовга нисбатан бир ачиниш пай-

до бўлди..." деб ёзади муаллиф. Муҳокамадаги қизгин баҳс-мунозараларни, Одил аканинг фақат ўзига хос бўлган нутқ тарзи, гапириш оҳанги, ҳатто дикциясини (масалан, "язувчи" дейиши...) санъаткорлар овозига ўхшатиб тақ-

лид қиладиган пародиячи-артист каби (фарқи — бу ерда ҳаммаси жиддий! Дарвоқе, Шукур ака ростдан ҳам "артист" эди, Шукур Бурҳон раҳбарлигида ҳаваскорлар сахнасида Гамлет ролини қўйилмақом ижро этган!...) шу қадар маҳорат билан тасвирлайдики, бундан китобхон беихтиёр завқланиб кетади.

Одил Ёкубовнинг эҳтирос билан, жўшиб-тошиб гапирганидан таъсирланган Шукур Холмирзаев "Одил ака аксар ёзувчилардан, ҳа-ҳа, деярли барчасидан фарқли ўларок, ўз романини ўзи... ҳимоя қила олган адиб эдики, буни ўз кўзим билан кўриб, ўз қулогим билан эшитдим, алқисса, бу адибга бўлган меҳрим яна-да ошиб кетди", дея эътироф этади.

Эссе нихоясида юқоридаги фикрини давом эттириб, муҳим тўхтамга келади: "Шунда Одил аканинг иккинчи бир фазилатини кашф этдим — бу улкан адиб ўз асарларининг эмас, адабиётимизнинг ҳам ҳимоясига тайёр юрар экан. У нафақат адабиётни...

Шу тобда Одил аканинг — бу сирли-сехрли шахснинг Масковдаги баланд минораларда ("минбарларда") дейилмоқчи, шекилли — **Ш.О.**) туриб, аждаҳо коми қаршисида пахта ва Орол муаммоси ҳақидаги нутқлари қулоғимга эшитила бошлади..."

Шукур Холмирзаев Одил Ёкубов ҳақида (бу тўпламга кирмаган) яна бир эссе битган. Шу тариқа ёзувчи элу юртнинг тилига, дилига тушган атоқли сиймоларни ҳақли равишда улуғлайди.

"Ай, Шухрат акам-а..." эссесида Абдулла Қаҳҳорнинг садоқатли шогирди, бир умр одамларга беминнат яхшилик қилиб келган, устози каби мудом ёш ижодкорлар бошини силаган, уларга амалий ёрдам берган, тақдирнинг аёвсиз синовларидан ўтган ва замона зайли билан ҳаётлигида қадр топмаган ажойиб инсон, шоир ва ёзувчи Шухрат ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳозир эл-юртга таниқли шоир Усмон Азим йигитлик палласи Германияда ҳарбий хизмат қилиб юрганида Шухрат ака оқ йўл

тилаб, унинг шеърларини матбуотда чиқаради. Уни шоир сифатида кашф этибгина қолмай, келажақда катта ижодкор бўлиб етишишини ҳам башорат қилади.

Эсседа Шухрат аканинг инсоний фазилатлари ҳаётий мисоллар билан жуда таъсирчан ифодаланади. Шукур ака эллик ёшлик тўйини шўро даврида Дўрмондаги ижод уйида хонанишин бўлиб, беш-олти нафар яқин дўсти даврасида камтарона нишонлайди. Ўша вақтдаги расмий доиралардан ҳеч қандай сас-садо бўлмади. Шунда Шухрат ака ўғли Бобур билан уни йўқлаб келади. Елкасига чопон ёпиб, қутлуг сана билан табриқлайди.

Ёшларга панд-насиҳат қилишга маънавий ҳаққи бўлган устоз бир даврада шундай дейди: "Мен сизларни яхши кўраман. Сизлар — менинг келажагим... Адабиётимизнинг келажагисизлар... Сизлар — зўр. Биздан зўр... Биз, биз...бир-биримизни ейишгача бордик. Кўрқоқлик туфайли. Юрак олдириб қўйган эдик. Жон ширин экан... Бизнинг ичимиздан с-сотқинлар кўп чиқди. Сотқинлик ёмон... Сизлар биздай бўлманглар, ўхшаманглар бизга".

Албатта, тарихни, ва ҳатто яқин ўтмишни яхши билмайдиган ҳозирги айрим ёшлар бу аламли сўзларнинг маъно-моҳиятини унчалик англаб етмаслиги мумкин. Қатағон даврида жон ширинлик қилиб, бир-бирини сотганлар орасида баъзи ёзувчилар ҳам бўлганини улар эшитмаган, ўқимагандир балки. Раҳматли ёзувчининг катта дард билан айтган гаплари авлодларга сабоқдир.

Шукур Холмирзаев "Қадимий Бақтрия тупроғида", "Тоғларга қор тушди" (буларда публицистик оҳанг кучлироқ), "Бир оқшом суҳбати ёки Рўзи Чориев" каби эсселарида Сурхон воҳаси ва унинг одамлари ҳақида алоҳида бир эҳтиром, жўшқин эҳтирос билан ёзади. Гарчи ёзувчи бутун онгли ҳаётини пойтахтда яшаб ўтказса-да, асарларига асосий мавзунини ўз юртидан олади, бир умр юртига талпиниб-топиниб яшайди.

Машхур рассом Рўзи Чориев ҳақидаги эссе муқаддимасида сўз ёрдамида чизилган мухтасаргина қаҳрамон портрети аслига монанд, ўта жонли: "Рўзи соқоли кўксига тушган, сочи гарданига етган ҳолда, бақриб-чақриб, баъзан пала-партиш, баъзан чуқур ҳаёлчанлик билан, гоҳи бирдан пўртанадек ғалаён қилиб гапириши, ҳатто кўзига ёш олиб қолишини тасаввур этишининг ўзиёқ мени илҳомлантиради. Уни суй-

ганимдан, унинг хатти-ҳаракатларидан завқланганимдан, унинг филдек меҳнаткашлигига тан берганимдан, у билан фахрланганимдан шавқим кепкетаверади”.

Муаллиф, ўзининг холис тасвир услубига биноан, Рўзи Чориевга “сўз бериб” қўяди. Энди завқланиш гали китобхонга келади. Болалиги етимхоналарда, сарсон-саргардонликда ўтган, Россияда ўрисча таълим олган рассомнинг она тилини андак “оёғини осмондан қилиб” гапириши, гоҳо ўрисчани аралаштириб юбориши китобхоннинг гашини келтирмайди. Бу гаплар рассомнинг китоблардан ўқиб-ўқиб олган хулосалари эмас, ўз ҳаёти, ижоди давомида ишонч ҳосил қилган ҳақиқатлари эди: “Э! Бу дунёда ижод қилиш керак! Надо творить! Вақт ўтади!”

“Биласанми, мен нега одам бўлдим! Чунки мен ҳаётда добрий одамларни кўп учратдим. Улардан ўргандим”.

“Ёмонлардан ҳам ўргандим...Ёмон бўлмасликни ўргандим!”

“О! Ўзимизнинг мақомлар! Ўламан! Эшитсам ўлиб қоламан... Қара! Музика — ҳам миллий, ҳам интернационал! Одам ҳам шундай бўлиши керак! Одам ҳам!.. Э, одам зўр! Это великое чудо!” Рўзи акани яқиндан билган, у билан кадрдон бўлган одам бу чапани эътирофни ўқиганда, беихтиёр қахрамонни кўз олдига келтириб, “Худди ўзи-я!” дейиши табиий.

Шукур ака адабиётдаги тенгдошлари ҳақида ўзгача бир илҳом, бетакрор завқу шавқ, юракларни сел қилувчи бир соғинч ҳисси билан, ўртаниб-эврилиб ёзади. Бу жиҳатдан “Йўллар айро тушди, аммо...” эссеи характерли. Уни ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди. Гўё кўнгилни жунбушга келтиргувчи лирик, маҳзун бир оҳанг узоқ-узоқлардан оқиб келаётгандек туюлади...

Шукур Холмирзаев дилбар шоиримиз Абдулла Орипов билан юртдош, университетда бирга ўқиган, талабаликнинг завқу сурури, ташвишу қувончларини бирга баҳам кўрган.

Эсседа Абдулла ака билан ўзлари хуш кўрадиган Пушкин боғининг мажнунтоллар бош эгиб турган сўрисиди бўлиб ўтган бир тарихий сўҳбат тафсилоти келтирилади. Йўқ, бу сирли, ғаройиб мулоқотни шунчаки икки талабанинг оддий бир гурунги деб бўлмайди...

“Ҳаёт қизиқ экан-да, ҳурматли ўқувчи!

— деб ёзади муаллиф.

Мажнунтоллар соясида ўтиришнинг ҳам кимса ҳаётида фасли бўларкан. Айниқса, ўн саккиз-йигирма беш ёшларингда, ҳаётнинг шафқатсизликлари туйғуларингни дағаллаштирамаган, ҳисларинг мурғак бўлган пайтларда. Хусусан, изтиробли чоғларингда ундай ерда ўтириш роҳат: зероки, азобланган, сўлғин ҳисларинг билан мажнунтолнинг мунис, ғарибона эгилган толлари орасида бир уйғунлик, балки ўхшашлик бўлади.

Ҳа-ҳа, биз икковлон ҳам ота-она кучоғидан чиққач, ўзимизга яраша қийинчиликлар тортган эсак-да, мусофирчиликка хос турткиланишларга-да дуч келган ва оғир ўйларни елкадан ошириб ташлаган, бундан ташқари — адабиёт деган сирли дунёнинг турли кўчаларига кириб-чиқаётган йигитлар эсак-да, барибир... мажнунтоллар соясига ишқибоз эдик”.

Келажакда машхур ижодкорлар бўлиб етишган бу икки ёшнинг нозик кўнгли ўшанда шундай шоирона, романтик кайфиятга мойил эди. Ёшлиқда одам кўнгил тубида чўкиб ётган, ҳаттоки ўзидан ҳам қизғанадиган гўзал орзу-умидларини охир-оқибат ким биландир баҳам кўргиси келади.

Гап шундаки, Шукур Холмирзаевнинг айрим насрий асарлари матбуотда чоп этилган бўлса-да, гоҳо шеърлар ҳам машқ қилиб тургани боис Абдулла ака уни шоир ҳисоблар, “сизнинг йўлингиз — шоирлик” дер эди. Ўзи эса... шеър ёзишини кўпчиликдан пинҳон тутаётган, матбуотга ҳам шеър бермас эди. Мажнунтол соясидаги ўша сўҳбат ниҳоят бу нозик масалага аниқлик киритади. Абдулла ака шеър тўла ўн икки варақли дафтарини ахийри журъат қилиб курсдошига беради, ўқиб бўлгунча эса ўзини четга олиб туради. Муаллиф ўзбекнинг буюк шоирини (буюклар фақат ўтмишда бўлмайди!) ўзи учун илк бор қандай кашф этганини самимий бир ҳаяжон ила, юраги хапқиқиб-хапқиқиб тасвирлайди: “Бисмиллоҳ” деб бошладим. Ўқиб чиқдим бир-шеърни. Карахтман. Уни қайта ўқимоқчи бўлдим-у, навбатдагисига ўтдим. Ундан кейин учинчисига. Кейин тўртинчисига. Кейин... Ўқиб қўйдим. Карахтман. Яна дафтарнинг илк бетини очдим. Таниш-азиз

бир нимарсамни кўргандек,
энди ҳижжалаб ўқий бошла-
дим:

Куз...
Куёшнинг эринчоқ
ёғдуларида
Совуқ ялтирайди
баргихазонлар...

Муаллиф ўз ҳайратини, шеърнинг сеҳру жодусидан қандай таъсирланганини содда-диллик билан изоҳлашга уринади. Албатта, унинг шеърни қандай ҳис этгани, қандай англагани танқидчи, адабиётшуноснинг илмий таҳлилига мутлақо ўхшамайди: "Вой! "Куёшнинг эринчоқ ёғдулари..." Ҳа, куз куёшининг нури "эринчоқ" бўлади. Бу сўзни одамга нисбатан эмас, куёшга — нурга нисбатан ҳам ишлатиш мумкин экан-ку?... Худди кўнглимдагини айтгандай... "Совуқ ялтирайди баргихазонлар". Совуқ ялтирар экан, демак, япроқларда қиров бор. Совуқ ялтирайди! Шунақа дейиш ҳам мумкин экан-а?..."

Оқибат шу бўлдики, муаллиф шеър "завқу шуқухидан маст-аласт бўлиб" кўзларидан "милт-милт ёш оқижиб" ўтирганида, "Абдуллажон ҳалпиллаб келиб қолади". "Ёқдимми?" деб сўрайди у бир оз ҳадик аралаш юрак ютиб. Шунда Шукур ака "Зўр! Қойил!" дея ҳовлиқиб, баландпарвоз гаплар билан ҳамду сано ўқимайди. Соддагина қилиб, "Сиз — шоир..." дейди.

Кейинроқ эса Абдулла Ориповнинг илк машқлари "Гулхан" журналида бош муҳаррир Эркин Жабборов, бўлим мудирин Носир Фозилов ҳомийлигида эълон қилингани айтилади.

Улуғ шоиримизнинг адабиёт аталмиш кутлуғ, муқаддас даргоҳга қадам қўйиши шундай гўзал, самимий ва шоирона тасвирланади. Ёзувчи хотирасида умрбод муҳрланиб қолган бу тарихий воқеани китобхоннинг ҳам маънавий мулкига айлантиради.

"Сайланма"га киритилган "Бинафша хидланг, амаки!" эссесининг ҳажми кичикроқ бир қиссага тенг. Дарвоқе, эссенинг ўзи ҳам худди яхши қиссадек шавқ билан ўқилади. Гарчи бу эссе "Ўлмас Умарбеков ҳақида" дейилса-да, унда 60-йилларда адабиётимизга кириб келган бошқа бир гуруҳ истеъдодлар — Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов каби адиблар, таржимон Низом Комилов ҳамда Турғун Азизов, Ботир Зокиров сингари ар-

тистлар ҳақида ҳам адиб хотиралари берилади. Ёзувчи ўша давр адабий муҳитини яхши билгани, адабий жараён ва унда фаолият кўрсатган тенгдошлари ҳаёти ва ижоди ҳам кўнглига яқин бўлгани бу хотираларга бетакрор ва кўтаринки бир руҳ бағишлаган. Адиб тенгдошлари даврасида кўрган-кечирганларини ўзгача бир иштиёқ билан тасвирлайди. Ижодкорларнинг ўзаро учрашувлари, улфатчиликлари, тонготар гурунглари гоҳо майда икир-чикирларигача батафсил тасвирланадики, беихтиёр ёзувчининг хотирасига қойил ҳам қоласиз. Шунда ёзувчи эссе-хотирада фақат бўлиб ўтган эмас, балки бўлиши эҳтимол қилинган воқеаларни ҳам ёзишга ҳақлимикан, деган фикр хаёлдан ўтади...

Эсседа номлари зикр этилган ижодкорлар ҳаммаслақлар эди. Айни чоқда, ўнта бўлса ўрни бошқа дегандек, уларнинг асарлари ҳам, ўзлари ҳам бир-бирига ўхшамасди. Муаллиф ҳамқалам дўстларини турли ҳаётий синовларда, хуш-нохуш кунларда синчковлик билан кузатади, уларни ўзи учун қайта кашф этади, шу аснода ўзини ҳам англаб бораётгандай бўлади.

Ҳаётда ҳар жиҳатдан омадли бўлган Ўлмас Умарбековнинг нурли сиймоси шарқона одоб билан оврупоча маданиятни омухта қилган чинакам зиёли, ўзига хос ижодкор, дўстларига эътиборли ва меҳрибон инсон сифатида ўқувчи хотирасида муҳрланиб қолади. У жўрабоши сифатида ҳамиша ижодкорларнинг бошини қовуштириб юради, гоҳо ўзаро аразлашиб қолганларни яраштириб ҳам қўяди. Дўстларининг ютуқларидан астойдил суюнади, уларни муттасил ижодга рағбатлантириб туради, кимнингдир бошига иш тушса, биринчи бўлиб ёрдамга ошиқади. Хуллас, ҳар жиҳатдан рисоладагидек одам у.

Эссе адабиётнинг, ёзувчи меҳнатининг ўша давр маънавий ҳаётида қандай нуфузга эга бўлгани ҳақида анча ёрқин тасаввур беради. Ажабо, ўша даврда ёзувчи биргина ҳикояси (Учқун Назаровнинг "Одамлар" ҳикояси) ёки биргина жажжи қиссаси (Ўлмас Умарбековнинг "Севгим, севгилим" ва Шукур Холмирзаевнинг "Тўлқинлар" қиссаси) биланоқ тилга тушиб, танилиб, ҳатто машҳур бўлиб кетиши мумкин экан! Биринчи китобнинг чоп этилиши муаллиф ва унинг дўстлари, яқинлари учун зўр воқеа, катта байрам бўлган экан! (Ҳозир пул бўлса чангалда шўрва — ўқувчи мактабни битирмасданоқ китоб чиқариб қўйяпти. Асарнинг қим-

мати, бадияти учун муаллиф жавобгар эмас!..) Қалам аҳли бир-бирига меҳрибон, эътиборли бўлган экан, қўлидан келганча бир-бирига ёрдам берган экан!..

Шукур Холмирзаев эсседа замондошларини шунчаки улуғлаб, инсоний фазилатларини идеаллаштирмайди. Улар ҳам тирик жон, хом сут эмган банда эканини унутмайди. Гоҳо “қовун тушириб” қўйишларини, худди ёш боладек аразлашиб қолишларини яшириб ўтирмайди. Бу билан китобхоннинг ўша ёзувчилардан ихлоси қайтиб қолмайди. Зеро, китобхон ҳаммиша ёзувчи Шахсига қизиқади, уни жонли инсон сифатида кўргиси келади.

“Бинафша ҳидланг, мааки!” эссесига серқирра санъаткор, рассомлик ва ёзувчиликдан анча-мунча хабари бўлган ўзбек эстрадасининг асосчиси Ботир Зокировга бағишланган саҳифалар талайгина. Шукур ака Ботир Зокиров билан яқиндан мулоқотда бўлган, улар кўни-қўшни, бир давранинг одамлари эди.

Маълумки, Ботир Зокиров дунё тан олган машҳур санъаткор бўлган. Илк фазогир Юрий Гагариндан “Энг яхши кўрган қўшиқчингиз ким?” деб сўрашганида, у ҳеч иккиланмай, “Ботир Зокиров!” деб жавоб берган экан.

Мен ҳам Ботир Зокиров қўшиқларини яхши кўрсам-да, нима учун ёқтиришимни тузукроқ тушунтириб беролмасдим. Шукур ака ёзган эссени ўқиб, бу жумбоқнинг сирини англагандек бўлдим.

“Энди, наздимида, муҳим бир нуқтани қайд этишим лозим: Ботир Зокировнинг барча (соҳалардаги) интилишлари орасида... куйлашга — қўшиқ айтишга бўлган эҳтиёж ҳамма интилишларини босиб кетар, балки барча қобилиятлари ана шу қўшиқ айтиш (танлаш, тайёрлаш, қалбдан ўтказиб ва куйлаш) салоҳиятига хизмат қилар, ана ўша соҳалардан қандайдир қониқмаганлиги-да қўшиқларида ўз ифодасини топар, топганда ҳам айни ўзига — Ботир Зокировга хос тарзда — юксак пардаларда, соф шарқона титрамаларда, қалбларнинг туб-тубига кириб борадиган “ингичка” оҳангларда намоён бўларди, зеро унинг қўшиқлари бутун вужуди, куч-қуввати, онгидунёси қандайдир жамланган-йиғланган қалби тубидан чиқар эди.

Вей, унинг қўшиқлари!

Ҳамон ўша-ўша эътибор этсангиз — уларда манзараларни ҳам кўрасиз (расмдагидек), тарихий-муסיқавий-ботиний илдизла-

рингизни ҳам ҳис этасиз, сўз... сўзнинг айтилиш тарзи, қўшиқдаги тўлғоқли фикрнинг баёни (ҳикоядагидек содда-тушунарли) онг-қалб-бингизга шундоққина етади-қўяди”.

Узун иқтибос учун узр сўраган ҳолда таъкидламоқчиманки, қўшиқ ҳақида, адибнинг ўз ибораси билан айтганда, “шундоқ ёзса ҳам бўларкан-да!..” Тўғри, қўшиқни тушунтириб бўлмайди, уни тинглаш, ҳис қилиш керак дейишади. Аммо Шукур ака уни “тушунтира” олгандек гўё. Қўшиқнинг бу қадар мукамал, теран таҳлилини мутахассис-санъатшуносларнинг асарларида ҳам ўқимаган эдим!..

“Сайланма”нинг сўнги — “Бу кишим — устоз, мен — шогирд” эссеси (адиб уни “эссе-қисса” деб атайди) китобнинг салкам ярмини ташкил этади. Эссе “Ўзбекнинг Белинскийси” номини олган таниқли адабиётшунос олим Матёкуб Қўшжоновга бағишланган бўлса-да, унда талайгина сюжет йўналишлари бор.

Сир эмас, адабиётдаги устоз-шогирдлик масаласи бошқа соҳалардан кескин фарқ қилади, мутлақо ўзгача тарзда кечади. Матёкуб Қўшжонов Шукур Холмирзаевга чин маънода, астойдил устозлик қилган, илк машқлари босилиб чиқишда бош-қош бўлган. Икки ўртада яқин муносабат ўрнатилган, ўзаро борди-келди қилишган. Бу мулоқотлардан қониқиш туйган адиб шундай ёзади: “О, инсоний муносабатларнинг энг юксак чўққиларидан бири эмасми бу — устоз-шогирдлик муносабати!”

Шукур ака Матёкуб Қўшжоновнинг “Бадий маҳорат масалалари” номли туркум мақолаларини ўқиб оқ устозга ихлос қўйган эди. Кейинроқ домла бошқарган адабий тўғарақда Эркин Воҳидов, Иброҳим Фафуров, Норбой Худойберганов, Маҳкам Маҳмудов, Маҳмуд Саъдий каби ижодкорлар қатори фаол иштирок эта бошлайди. Шу аснода адабиётнинг моҳиятини янада теранроқ англагандай бўлади, бу ҳақда тинимсиз ўйлайди, ўзича муҳим ҳулосалар чиқаради. Энг яхши кўрган машғулот — ўқиш ва ўйлаш эканини қайд этади.

“Эвоҳ, сен нодон “Адабиёт — ҳаётнинг кўзгуси” деган гапни такрорлаб юраверган экансан-да, — дея Гамлет монологларидан

бирини ўқийтгандек ўз-ўзимга хитоб қила бошладим. — Ахир, ҳаёт ўз ҳолича — хаос, тушунилиши мушкул бир савдо эканини...ҳа-ҳа, ҳис қилардинг-ку? Бироқ шу ҳаётни қандайдир тартибга келтириб, ундан, яъники, ҳаётий

ҳақиқатдан мукамалроқ бадий ҳақиқатни ярата оладиган ягона унсур — адабиёт эканини нега идрок этмас эдинг?”

Идрок этиш асосида ёзувчи охир-оқибат бундан-да муҳимроқ ҳақиқатларни англаб етади: “...асардаги қаҳрамонларни ёмонлаб ҳам, яхшилаб ҳам бўлмас экан: бунга адибнинг ҳаққи йўқ. Бу ҳол, яъни одамларнинг яхши-ёмонлиги асарнинг ўзидан — ҳолис тасвирдан ситилиб чиқмоғи лозим экан”.

Устоз ўзaro муносабатлар асосида шогирдини адабий жараёндаги кўзга яққол ташланавермайдиган айрим сир-асрорлардан ҳам огоҳ этиб боради. Бу ҳақдаги ўзарo гурунглarda бир куни шундай дейди: “Истеъдодли одамлар ҳам бир-бирини топиши керак. Бусиз бўлмайди... Талантсизлар эса дарҳол бирлашиб кетаверади. ...Барча адабиётларда қадим-қадимдан бўлганидек, бугунги ўзбек адабиётида ҳам иккита кутб бор. Иккита шода занжир десанг ҳам бўлади... У занжирга ман ҳам бир ҳалқаман. Озод, Пиримкул, Одиллар ҳам бор. Насиб бўлса, тузукроқ бир асар ёзсанг, Қаҳҳор билан таништираман”.

Нихоят, бир куни Шукур акага Абдулла Қаҳҳор билан танишиш ҳам насиб этади. Ўшанда катта устоз ёш ёзувчига шундай маслаҳат беради: “Домлангиз етук олим... Ундан кўп нарсани ўрганибсиз, назаримда. Яна ўрганса бўладиган томонлари кўп... Бироқ бир нақл эсингиздан чиқмасин: домланинг айтганини қил-у, қилганини қилма”.

Абдулла Қаҳҳор адабиётда катта мактаб яратган, бир умр ёзувчилик этикодига содиқ қолиб, адабиётнинг манфаати, софлиги учун курашган улкан ёзувчи бўлиш билан бирга, узоқни кўра биладиган донишманд ҳам эди. Устознинг юкоридаги ўғити бежиз айтилмаганига Шукур Холмирзаев кўп ўтмай ишонч ҳосил қилади.

Матёкуб Қўшжонов бир куни шогирдига “...ҳақиқий адабиёт учун курашда “баъзи бир нуқсонлар”га атайин панжа орасидан қараш лозимлиги” (“Ҳа-ҳа, адабиётда шунақанги

ички бир манёврлар ҳам бўлади. Ниманидир ҳимоя қилиш учун нималардандир кўз юмиш-гаям тўғри келади...”)

ҳақида ўз мулоҳазаларини айтганда, шогирд бу фикрларни “истаб-истамай” (“...назаримда, домлам-устозим ўзининг қандайдир (бу аниқ) принциплариға қарши иш тутгандек эди”) қабул қилади.

Кейинчалик устоз ҳамма яхши биладиган, ҳамма у билан ҳисоблашадиган катта амалдор ёзувчининг бўшроқ асарини (ваҳоланки, Абдулла Қаҳҳор “вақтим йўқ” дея ўша асарни ўқимаган экан) ёқлаб чиқади. Шогирд, табиийки, устознинг бундай “манёврлар”ини ҳазм қилолмай изтироб чекади. Лекин ораға совуқчилик ҳам тушмайди. Демак, устоз-шогирдлик муносабатлари ҳамиша бир текис, силлиқ кечмаган.

Эсседаги ёзувчининг бўлажак умр йўлдоши билан боглиқ воқеа-тафсилотлар, ишқий саргузаштлар худди севги ҳақидаги гўзал бир қисса янглиғ мароқ билан ўқилади. Тасвирнинг тиниклиги, табиийлиги, йигит-қиз муносабатидаги шарқона назокат, беғуборлик беихтиёр китобхонни ром этади. Ажабо, севги ҳақида шундай ёзиш учун ҳеч қандай бадий тўқиманинг ҳожати йўқ экан-да! Ҳаёт ҳар қандай бадий тўқима-уйдирмадан кўра мазмунлироқ ва бойроқ экан!.. Ҳар бир инсоннинг ҳаёти, айниқса у Шахс бўлса, ёзилмаган бир китоб экан!..

Ёзувчи севги борасидаги қарашлари билан адабиётга муносабати қайсидир нуқтада бирлашиб, омукта бўлиб кетганини қайд этади. Унинг адабиётга муносабати аввалданоқ маълум эди: “Менинг асосий мақсадим — адабиёт-ку! Ҳаммасидан муҳими — шу...ёзувчи халқи, аввало, адабиётни билиши керак — адабиёт билан яшаши керак...”

Шу ўринда мавзуга дахлдор кичик бир чекиниш: Шукур акадаги актёрлик истеъдодини эрта пайқаган атоқли санъаткор Шукур Бурхонов уни театр институтида ўқишга қайта-қайта даъват этади, истасанг Офелиянг — Саида ҳам ўша ерда сен билан бирга ўқийди дейди. Аммо Шукур ака “Ўламан саттор, мен ёзувчи бўлмоқчиман!” дея ўз аҳдида қатъий туриб олади. Унинг артистлиги эса хаваскорлар сахнасида Шукур ака раҳбарлиги-раҳномалигида қўйилган “Гамлет” фожиасидаги Гамлет ролини ўйнаш билан якунланади. Шукур акани яхши билган яқинлари ўртасида эса шу-шу “Шукур ака — артист!..” деган муқим ибора қолди...

Аслини олганда, артистликни камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, ёзувчилик артистликдан минг чандон оғирроқ! Ёзувчи бир вақтнинг ўзида асарида иштирок этаётган ўнлаб, юзлаб одамлар "ролини ўйнаши", уларнинг ҳар бирига феъл-атвориға яраша гап-сўз топиб бериши лозим. Айтиш мумкинки, актёрлик истеъдоди Шукур Холмирзаевга ёзувчилик фаолиятида асқатган, албатта. "Қора камар" пьесасининг Давлат мукофотиға сазовор бўлиши бежиз эмас.

Хуллас, адабиётни қисмат деб билган Шукур Холмирзаев бир умр ана шу эътиқодига содиқ бўлиб қолди. Вақти келганда ўша эътиқодини астойдил ҳимоя қилди ҳам. Адабиётнинг дарвеши бўлиб, камтарона, хокисор яшади...

Эссе-хотираларни қониқиш билан ўқиб тугатдим у хаёлимдан яна кўп фикрлар кечди. Беихтиёр ўтган йили Наим Каримовнинг "Чўлпон" деган китобини ўқиганим эсимга тушди. Мен ўшанда замондошлари Чўлпон тўғрисида деярли ҳеч нарса ёзиб қолдирмагани, муаллиф қатағон қурбони бўлган шоир ҳақида материал тўплашда жуда қийналгани, бирон йилт этган маълумотни олиш учун асосан архив ҳужжатлари ва ҳатто жосусларнинг чакув-ёзишмаларидан фойдаланишга мажбур бўлганидан ҳайратга тушган эдим. Тўғри, ўша йиллари замон оғир эди, дейишади. Аммо Чўлпонни яхши билган айрим замондошлари мустақиллик йилларида ҳам сукут сақлади-ку! Улар хотиралари, қўрган-кечирганларини ўзлари билан боқий дунёга олиб кетди.

Бу иддаолардан мурод шуки, адабий муҳит ҳақида, ҳозир ҳаёт бўлган ҳар бир таниқли Шахс, у ёзувчи бўладими, санъаткорми ёки олимми, бундан қатъи назар, у ҳақда айтилган, ёзилган ҳар бир калима, ҳар бир катта-кичик хотира бебаҳо қадриятдир!.. Уларни ҳозирданоқ қадрига етиб, вақт ганиматлигида қоғозга тушириш, видеотасмаларга муҳрлаш лозим. Шу жиҳатдан, Шукур Холмирзаевнинг эсселари жуда катта аҳамият касб этади. Келгусида эсселарда тилга олинган Шахслар ҳақида жиддийроқ, каттароқ асарлар ёзиладиган бўлса, (Абдулла Қаҳҳор, Шукур Бурҳонов, Ботир Зокировлар ҳақида шундай асарлар келажакда албатта ёзилади) ушбу эсселар хайрли ишга қўл урган муаллифлар мушуқлини

анча осон қилиши шубҳасиз. Афсуски, ҳозирча улуғларимиз ҳақида вафотларидан кейин зўр келса "Фалончи замондошлари хотирасида" деган китоб чиқариш билангина чекланилапти.

Бугун Шукур Холмирзаев ҳаёти ва ижоди ўзбек деб аталмиш қадимий халқ тарихининг бир бўлагидир. Тарихни эса тўғри-лаб ҳам, ўзгартириб ҳам бўлмайди, деган гап бор. Хўш, бундай фикрларни айтишдан мақсад нима? Мутолаа чоғида менга шундай туюлдики, эсселарда айрим қиёмега етмаган ўринлар, кўнгил тўлмайдиган жойлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, воқеан баъзи тафсилотлар (масалан, "Бинафша ҳидланг, амаки!" да муаллифнинг тенгдош ёзувчилар билан муомала-мулоқотлари, гап-гаштаклари тасвирланган саҳифалар) керагидан зиёдроқ чўзилган, "юки" камроқ, кўпсўзлилиқ сезилади, баъзи тафсилотлар эса (ёзувчининг иккинчи синфда ўқиётганида "Икки сандиқ" деган эртак китобни сотиб олгани, Шукур Бурҳонов театр институтида ўқиш учун даъват этгани, Абдулла Қаҳҳордан хат олгани ва ҳоказо) такрорланади. Шуҳратнинг 70-йилларда "Шинелли йиллар" романини ёзаётгани айтилади, ваҳоланки, бу асар 1958 йилда яратилган... Тўғри, буларнинг айримлари муҳаррир қалами остидан силлиқ бўлиб чиқиши мумкин эди. Лекин асосий масала шундаки, энди бу эсселарга зўрма-зўраки қўл теккизиш мумкин эмас. Чунки улар бундан буён ёдгорлик, бундан буён обида. Биз уларни қандоқ бўлса, шундоғича қабул қилсак, маъқулроқ бўлади.

Шукур Холмирзаев эсселари онгу шуури, диди сариқ матбуот билан заҳарланган китобхон учун бир оз зерикарли туюлиши мумкин. "Буюк адабиётни буюк китобхонлар яратиши"ни (Пастернак) ҳисобга олсак, ушбу эсселар аввало адабиётга, ёзувчи шахсиятига ихлос-эътиқоди баланд, ўқимишли-маърифатли китобхонга мўлжалланган.

Ҳозир китобхонлик, мутолаа маданияти сусайиб кетгани ҳақида кўп гапирилмоқда. Умид шулки, агар китобхон ёзувчилар ҳақидаги мемуар асарларни қизиқиб ўқиса, эл оғзига тушган китобларнинг ёзилиш тарихидан бохабар бўлса, унда мутолаага рағбат уйғониши мумкин. Шукур Холмирзаев яратган эсселар ана шундай эзгу мақсадга хизмат қилади.

Макс ФРИШ

BIR HALOKAT HISOBOTI

Ҳикоя

Йўл аслида уники эди, бинобарин, у айбдор эмас. Монпелье яқинида чап томондан тиркамали юк мошинаси чиқиб қолди. Туш махали эди, қуёш чарқлаб турарди, йўлда мошина сийрак...

Марлис — сочи калта қирқилган оккува жувон, қаншарида пўрим бинафшаранг кўзойнак, шимидаги сербар камар жез тўғали. Ўттиз беш ёшларда, ўзи Базелдан, ўта зукко, ҳозиржавоб. Танишганларига бир йил бўлай деб қолган.

“Мен хайдасам-чи?” деган гап ҳалокат содир бўлишидан олдин аёлнинг оғзидан чиққан сўнгги илтижо эмас эди (аммо нимагадир кейин унга доим шундай туюлаверади); мошинада юрган кезларида шўрлик нукул “мен хайдай, мен хайдай” деб Викторни ҳол-жонига қўймасди.

Авиньонда, Марлис хали уйқудалик чоғида, Виктор ваннага қамалиб олиб, бош қотира-қотира узил-кесил қарорга келган: бас, етар! Нонушта пайти (ади-бади айтишиб ўтирмай), “Бўлди, шу ердан орқага қайтамыз, вассалом”, дейди. Шундай бўлгани маъкул чамаси.

“Эзгулик матлабида дарду ҳасрат чека билиш ҳам инсондаги ноёб фазилатдир” деб ёзган эди швейцариялик машҳур адиб Макс Фриш. “Ҳасрат” иборасини Фриш ва унинг издошлари яратган деярли барча асарларга нисбатан қўллаш мумкин. Зеро, ўтган асрнинг етмишинчи-саксонинчи йилларида Швейцария адабиётида шу ижодкорлар бошлаб берган янгича йўналиш айнан инсон қалбини тафтиш этиши, унинг тафаккурида содир бўлаётган ўзгаришлар, психологик кечинмалар — ички тугёнлар, “айбсиз айбдорлик” ҳисси, мухтасар айтганда — инсоний ҳасратни ифодалаши билан эътибор қозонган эди.

Улар Виктор ишлайдиган касалхонада танишган. У — врач, омон қолгани учун аёл ундан бир умр миннатдор; шу халоскорини деб эри билан ҳам ажрашган.

Бемор бошида ўтказилган беҳаловат тунлар, меъморлик обидаларининг қайси услубга дахлдор экани борасидаги баҳслар (готиками ёки роман); ўтган ҳар кун бамисоли бир имтиҳон: модомики Авиньонда экансан, папалар тарихини билмоғинг шартдек. Билган-билмаган нарсаларини аёл шу қадар ўжарлик билан сўраб-суриштирардики, нодонлигини ўйлаб Викторнинг хатто ўзидан қўнгли қолиб кетарди. Ахир, бу аёлни ростдан ҳам XIV асрда Рим папаси Авиньонга нега хижрат қилгани қизиқтирса, буни ҳар қандай маълумотномадан билиб олса бўлади-ку. Лекин гап папалар тарихида эмас экан. Кейинчалик ҳамтўшак бўлганларида аёл унга ўшанда бой берган ишончини қайтаргандек бўлди.

У бўйдоқ, уйланмаган.

Бу галги саёҳатдан аёл беҳад мамнун. Муттасил ёмғир ёғиб турган Генуядан бу ёғига нукул шу гапни такрорлайди. Бора-бора кун очилиб кетди. “Йўлга андармон бўлиб теварак-атрофдаги ажойиботлардан бебаҳра кетяпсан-а”, деб қўяди аёл гоҳида. Айниқса, у Прованс деган манзилга мафтун бўлди; мошинада кетатуриб баъзан хиргойи ҳам қилиб қўяди.

У — тепакал, буни ўзи билади.

Унинг назарида ҳам Экс-ан-Прованс хийла кўркем жой, хатто жуда хушманзара дейиш мумкин. Аммо бу гапга аёлнинг энсаси қолади, чунки икки кўзи йўлда бўлиб у ҳеч қачон қарамаётган, ҳеч нарсани кўрмаётган эмиш.

Шаҳарчанинг номи Кавийон эмас, Кавайон экан, у сарсабил экиладиган катта-катта майдонлари билан донг таратган. Дарвоқе, кеча аёл унга шу ҳақда гапирган. Гапи рост чиқади: сал ўтмай йўл четида “Кавайон” деган лавха кўзга ташланади. У чурқ этмайди ва қизил чирокни “босиб” ўтади.

Инсон ҳеч қимми ўзини билганчалик билолмайди, тушунолмайди, бу — имконсиз. Шунданми, Макс Фриш ижодида ўзини ўзи “фош этиш” — автобиографик тамойил устунлик қилади. Сўзга ғоят тежамкор адиб ҳикоялари илк қарашда анчайин бир тасвир, этюд, йўл-йўлакай қораланган қайдларга ўхшайди; аксарияти ёзувчининг кундалигида дунёга келганининг боиси ҳам шунда. Кўпинча жанр талабларидан йироқ, тайин ечимга ҳам эга эмасдек кўринган бу асарлар, аслида мазмун-моҳиятнинг салмоғи, психологик ёндашувнинг теранлиги билан китобхонни ўзига жалб этади.

Кўплаб қисса ва романлар муаллифи Макс Фришнинг ана шундай ўзгача бир услубда битилган ушбу ҳикояси журналхонларимизни ҳам бефарқ қолдирмас деган умиддамиз.

Таржимон

Мехмонхонадаги ётоқ тўшаги кенг-мўлгина экан. Аёл дархол шунга чўзилиб олиб “Фигаро литерер” газетасини ўқимокқа тутинади, унинг эса бунақа нарсаларга “тиши ўтмайди”. Аёл — роман филологияси бўйича мутахассис, фан доктори.

Кечки таомни улар Ниццада дўстлари даврасида қилишади, зиёфат кўнгилли ўтади (bouillabaise¹), аммо аёл кейин унга ўтириш чоғи нуқул овқат ҳақида гапирдинг, дея дашном беради. Яқин одамингизга шундай танбех беришингиз мумкин, албатта. Виктор бўлса шундан сўнг овқат тўғрисида оғиз очмасликка қарор қилади ва ҳатто тушлик маҳали Марлис таомдан сўз бошлаганида (бу ҳол айниқса, Францияда таомилга айланган) у атай гапга қўшилмай мик этмасдан ўтираверади.

Бу уларнинг илк саёҳати эмас. Аёл соғайиб кетганидан кейин улар дастлаб Эльзасга боришган. Илгарилари у анча хушчақчақ эди, врачлигимга учиб мен билан юрибсан, дея ҳазиллашиб Марлисининг жигига тегиб ҳам қўярди.

У хали бирор марта ўсалроқ йўл ҳалокатига учрамаган, шунга қарамай, агар Марлис эҳтиёт камарини тақиб олса, айни кўнглидаги иш бўларди. Аксига олиб у ҳеч қачон камарни тақмайди — Виктор баттар тез хайдайди деб қўркади. У эса энди секинроқ юраман, мана кўрасан, дея ишонтирмоқчи бўлади. Секин юради ҳам. Канндан бу ёғига. Аммо Марлис индамай кетаётган бўлса-да, спидометрга кўз ташлаб-ташлаб қўяётганини сезадию унга гап қўшгиси ҳам келмай қолади. Виктор ўзининг диққинафас одам эканини ўйлаб “уф” тортади.

Авиньонда ваннадан чикибоқ, у аёлга “Пастда кутаман” дедию жадал эшик томон йўналди. Нима бўлди экан? Марлис хайрон. Толиқиб қолдимикан ё?

Марлис ақлли одамларга, айниқса, эркакларга тан беради, негаки уларни аёллардан кўра заковатлироқ деб билади. Биров ҳақида гапирганда ҳам “Ха-а, у каллали одам” ёки “Уни ақлли деб бўлмайди” деб қўяди кўпинча. Аммо бирор кимсага уни нодон санашини асло сездирмайди. Баъзи давраларда у Викторга нисбатан теранроқ мулоҳаза юритиб қолса, ўзи хижолат чекади ва буни ҳам муҳаббатдан деб билади.

Виктор уйланишдан гап очай демайди ҳеч.

“Мана, энди тезликни бир юз қиркка чиқариб юбординг!” Марлис гўё шу гапни айтиши тайин эди. “Илтимос, менга бақирма!” дейди-у я на. Аввало, Виктор бақиргани йўқ, ундан айнан шундай гапни кутганини айтди, холос. Ахир, Марлис йўл бўйи спидометрдан кўз узмай ўтирибди-ку? Ана кўриниб турибди — роппа-роса 140 тезликда кетяпти. Марлис ҳам шуни айтяпти-да. Кеча у 160га қўйиб ҳам хайдаган (Канн ва Сен-Рафаэл орали-

¹ Саримсоқниёз ва зиравор қўшиб тайёрланган балиқшўрва, Франциянинг жанубида кенг тарқалган таом (франц.).

ғидаги йўлда), ҳатто бир гал спидометр 180ни ҳам кўрсатган ва ўшанда Марлиснинг бошидан дуррачаси учиб кетган. Шундан кейин улар келишиб олган: энг катта тезлик — 140, ундан оширмаймиз. Энди бўлса, Марлис “Тез хайдаяпсан”, деб яна тихирлик қияпти. Ҳолбуки, хашаки бир “фольксваген” ҳам уларни чангида колдириб кетди. “Тўғрисини айтсам, нимагадир мени кўркув босяпти”, дейди Марлис. Виктор гапни ҳазилга бурмоқчи бўлади: “Кеча 140да юрган эдик, бугун — 120, шу тарзда кетаверсак, Бильбаога боргунча тезликни 30га туширамиз. Ке, кўй шу машмашани!” Шундай дейди-ю, ҳазили ўзига аҳмоқона туюлиб кетади, лекин Марлис буни сезмасин-да, деган ўй ўтади хаёлидан. Аёл энди хиргойи қилмай қўяди, Виктор ҳам қува-қувни бас қилади, иккаласи-да мум тишлагандек кетаверади.

Аёлнинг эри (олдингиси) — химик.

Марселда кутавериб Викторнинг тоқати тоқ бўлганидан аёл оёқ кийим сотиб ололмади; лекин жаҳл ҳам қилмади, туфлиси оёғини сиқаётганини айтди, холос. Арлда эса, Виктор ҳар қанча кутганига карамай, Марлиснинг оёғига лойиқ пойабзал топилмади.

Тўғриси, у жон-жон деб ёлғиз нонушта қилган бўларди. Сабаби бўлса ўзига ҳам қоронғи. Ваҳоланки, Марлистан бошқа бирор аёл билан нонушта қилишга хуши йўқ. Буни Марлис ҳам яхши билади.

Марлис шу қадар зийракки!

Хамма гап Марлиса, ҳа, Виктор адашаётгани йўқ.

Эрталаб уйғонганидаёқ бугун бир фалокат рўй беришини кўнгли сезгандек эди-я; Авиньонда чинор тагида ўтирганларида ҳам шундай бир хавотир безовта қилиб турган...

Аёл бирор нарса харид қилганда худди ёш боладек қувончи ичига сиғмай кетади; оладиган нарсаси бўлмаса-да, гапдан тўхтаб, дўконларнинг ойнаванд пештахталари олдида туриб қолиш одати бор. Албатта, унинг ўрнида бошқа аёл бўлганда ҳам шундай қиларди.

Виктор — темирйўл хизматчисининг ўғли, Кур деган шаҳарчада туғилган, институтни аъло баҳолар билан тамомлаган, тез орада бош врач лавозимига тайинланса ажаб эмас.

Лўдилар тўдалашиб юрадиган машхур жой Saintees Maries sur Mer эмас, Saintees Maries de la Mer деб аталади. Марлис Викторга бу ҳақда лом-мим демайди. Яна унинг хатосини тўғрилаш бўлмасин деб, ҳатто жой номини тилга олмайди. Викторнинг ўзи буни фахмлаб олар, деб ўйлайди.

Аёл уни Вик деб атайди.

У Виктордан бирор жихати билан устун кўринишни истамайди — эркакларга ёқмайди бу, айниқса, Виктор бунга тоқат қилолмаслиги аниқ; жарроҳда, одамлар унга ҳаётини ишонишига кўникиб қолган, бир вақтлар Марлиснинг ўзи ҳам ишонмаганмиди?

“Шунга ишончинг комилми?” деб сўраш Марлисга одат бўлиб қолган. Бирор масалада фикрингни айтгудек бўлсанг, дарров “Ишончинг комилми?” деб қолади.

Авиньонда чинор тагида ўтириб Марлисни кутар экан, Виктор ўзини хув авваллари — ҳазил-мutoйибага мойил чоғларидагидек хушвақт ҳис этади. Қуёш чарақлаб турибди, шамол эсаётир, тўзонга айланиши ҳам мумкин. Балки бугун ҳаво анча яхши бўлар. Марлисга уйга қайтиш тўғрисида сўз очмайди. Рост, бу энди ақлга сиғадиган иш эмас. У чинор остидаги тўгарак стол ёнида ўтириб Guide Michelin² ни варақлайди, Монпельега қайси йўлдан борган маъкул — шуни билмоқчи.

У 42 ёшда.

Бир вақтлар, талабалик даврида Виктор Провансда бўлган, бир ҳафта чамаси. Арлга яқинлашиб қолганларида Марлис Guide Micheli²дан у ердаги машхур аренанинг диаметри, ўриндиқлари сони, иншоотнинг баландлиги, қурилган вақти ва шунга ўхшаш маълумотларни овоз чиқариб ўқий бошлаганида у, мен ўша аренангни кўрганман, дейди. Марлиснинг қўлидаги китобча (йўл маълумотномаси) француз тилида, Виктор французчага тушунса-да, бу тилда гапирилса ўзини доим имтихондан ўтаётгандек ҳис қилади, аммо бунга Марлис айбдор эмас, албатта. Китобча билан бўлиб аёл спидометрга деярли қарамайди. Талабалигида Виктор бу ерга гамбурглик бир қиз билан келган; ўша саёхатдан ҳозир девор бошига чиқиб ўтирганларию арена манзарасигина ёдида қолган. У ўзича аренани тасвирлай кетади... Арлда фарахбахш окшом, Виктор ҳар доимгидан кўра жўшиб-тўлкинланиб гапиради. Бу ҳол Марлисга хуш келади. Улар шароб ҳўплаб ўтиришади (Виктор ишдалик вақтида ичкиликни озгига ҳам олмайди). Эртаси куни улар тонгдан Арл аренасини томоша қилишади — кеча Виктор Ним аренасини гапирган экан, Марлис фаркига бормади-ю, аммо унинг ўзи сизди.

Марлис қадди-комати расо аёл. Тишлари йирик, дўрдоқ лаблари доим ним очик бўлганидан, кулмаса-да тишлари кўриниб туради. Латофатини эътироф этиб, парвона бўладиганларга у чандон парво қилмайди; аммо уни фаросатли аёл деб билган эркакларга ёқмоқ учун бор жозибасини ишга солади.

² Йўл маълумотномаси.

Шахарни тарк этганларидан бир соатлар ўтгач, Виктор Арл аренасини Ним аренаси билан чалкаштирганини очик тан олади.

Виктор уни кутяпти, буни Марлис билади. Аммо ҳали вақт бемалол деб хисоблайди. Нега у доим учрашувга барвақт келиб оларкан-а? Мана, энди кутиб ўтиради. Марлис тез кийиниб, тез пардоз қилишга ўрганмаган. Ҳамиша аҳвол шу. Чинор остидаги тўғарак столга жойлашаркан, Виктор ҳам нега бундай югуриб келиб оламан, айб ўзимда, деб ўйлайди. Марлис айтмоқчи, Авиньонни томоша қилиб, ҳузурланиб ўтирса бўлади-ку, ахир. У тева-рак-атрофни кузата бошлайди. Чинор барглари орасидан қуёш нурлари ёғил-моқда. Марлис, Виктор кутаётганини билатуриб, яна дўконнинг ойнаванд пештахталари ёнидан жилолмай қолади. Виктор ҳам ҳечқиси йўқ, озрок чидарман, деб қўяди. Марлис келасолиб Авиньондан ҳам ўзимга лойиқ пойаб-зал тополмайман шекилли, боз устига, эгним ҳам юпунрок, дейди норози оҳангда. Испания иссиқроқмикан-а? Виктор ўзича шундай бўлса кераг-ов дея тусмоллайди-ю, лекин индамай қўя қолади — янглишиши ҳам мумкин-да, балки ростдан ҳам ҳали Испанияга боришга тўғри келар. У дабдурустан “Бриошь ейсанми?” деб сўрайди-да, негадир бошқа таом буюради. Буни ўзи ҳам сезади, аммо хатосини тўғрилаб ўтирмайди, чунки Марлиснинг хаёли бошқа ёқда, унинг гапини эшитгани ҳам йўқ. Виктор энди ҳар қандай икир-чикирга эътибор берадиган бўлган. Ўзига шундай туюлади. Шунга қарамай, дейлик, Марлис чекмоқчи бўлгани ва унинг олов тутишини кутаётганини барибир пайқамай қолади. Кейин “Кечирасан!” дея дарров олов тутати. “Кечирасан”. Такрорлаш энди ортиқча.

Базелда Марлис эрининг уйида яшамайди, Викникида ҳам турмайди, негаки бу қўйди-чиқди асносида можарога сабаб бўлиши турган гап.

Чакмоқтошни чиқиллатиб ёқаркан, у Марлисга норозилик билан эмас, бефарқ, худди бир буюмга карагандек тикилади. “Бўйнимдаги занжирчам ёқмадим сенга?” деб сўрайди аёл ундан. У гўё эшитмагандек “Гарсон!” деб чақиради. Кейин Марлиснинг яноғини силаб қўяди, аммо бундан муддаоси нима — англаш кийин. Беш қадамгина наридаги столни артаётган хизматкор бола негадир уларнинг ёнига келмайди. Вик юзини силаб қўйгани аёлни таажжубга қўяди. Виктор тетик, бамайлихотир кўринишга ҳаракат қилаётгани аниқ. “Хаво қандай ажойиб-а!” дейди у. Марлис эса “Ҳали ҳисоб-китоб қилмадингми?” деб сўрайди. Унинг гапида таъна оҳанги сезилмайди. Вик қўлидаги танга билан столни черта бошлаганида, Марлис “Гарсон!..” дея чақиради. Хизматкор югуриб келади. Виктор ҳисоб-китоб қилаётганида, Марлис ундан Монпельега бориш йўлини ижикилаб суриштиради. Нега унинг бу иши Викнинг гашини келтириши керак? Ҳеч-да... У йўл харитасини кунт билан ўрганиб чиққанини Марлис қаёқдан билсин! Ниҳоят, гарсон нари кетгач, “Тушундингми?” дейди Марлис унга қараб.

У нимадан хавотирда ўзи?

Бир кун (бу саёхатда эмас, олдингисида) Марлис ярим ҳазил оҳангида “Сен энди менга дўхтир эмассан, Вик, билиб қўй шуни” деган эди.

Гаражда машина ювувчига у “мой” демоқ ўрнига “бензин” дейди; нима фарқи бор, ҳар гапига луқма солиб турадиган Марлис бу ерда бўлмагандан кейин. Мойми, бензинми, ишқилиб, ўзига керак нарсани олди — бўлди-да.

Базелдаликларида ҳаммаси бошқача эди.

Сафар чоғи бир мартагина, Каннда Марлис уни “овсар” деган эди, чунки жаврашларига қарамай Вик бир ёқлама қатновли йўлга чиқиб кетди-да. Нима, бу Викка оғир ботдими? Ана шундан кейин у доим Марлисининг галдаги “таъриф”ини кутадиган бўлди.

Испанияга борамиз деб Марлис ўзида йўқ хурсанд эди.

Ахир, Марлис роман тиллари бўйича... филолог бўлганидан кейин баъзан Викторнинг французча талаффузини силлиқлаб қўйса, бунинг нимаси ёмон, аксинча, раҳмат айтмайдими унга?!

Авиньонда Марлис ул-бул харид қилиб юрганида Виктор мошинанинг тепасини очиб қўйиб, тамаки тутатганча уни кутиб ўтиради. Вақт бемалол. Таътилда юришибди. Чекатуриб у Марлисга меҳрибонрок бўлишга қарор қилади. Жувон қайтиб келганида ўзини худди чинакам хуштордек тутди: мошинадан тушиб унга эшик очаркан, “Кўзойнагингни топдим. Ўриндиқ тагига тушиб қолган экан”, дейди. Марлис эса “Ана, кўрдингми!” дейди ўша кўзойнакни (шу саёхатдаги иккинчиси) гўё Виктор йўқотгандек таънавор оҳангда. Марлис бошқа тирнокэговлагич сотиб олмоқчи эди, топилмади, лекин олган оёқ кийими Викторга маъқул бўлди. Унда нега Марлисининг кайфияти чатоқ? Ҳозир, мана ҳозир Викторнинг сабри тугайдигандек туюлади унга доим. Худди хув Марселдагидек. Жомадонининг ярми пойабзал бўлатуриб, нима учун Марлис нукул (Марселдан бошланган бу савдо) оёғини сикадиганини кийиб юрибди экан? Яна Марсель орқали кетайлик, деганида Викторнинг гапида ҳеч бир киноя йўқ эди, аммо Марлис шунга ҳам оғринди. Хуллас, икковининг ҳам таъби тиррик.

Ҳайхот, касалхонадаги оқшомлар энди ортда қолган!

Манча деганлари, Марлис таъкидлаганидек, Мадриднинг шимолий қисмида жойлашмагани барчага маълум; шундай бўлса-да у нонуштага чиққунча Виктор харитани қайта кўздан кечирди. Унга айтиш учунгина эмас, шунчаки, ўзи яна бир бор ишонч ҳосил қилмоғи учун.

Виктор мошинани елдек учирмасликка катъий сўз бергач, тепа қопқасини очиб кетишди. Ахир, рўлдаги одам билан унинг ёнида ўтирганининг фарқи бор-да. Аслини олиб қараганда, ҳеч ким билан қувлашмай (Канн ва Сен-

Рафаэл оралиғидаги каби), хатто шалоқ юк машинаси ортидан ҳам судралиб юриш кулгили-ку; кейинчалик ўшанда роса худбинлик қилганман, деб ўйлайди Виктор.

Виктор оти унинг ўзига ёқмайди, Марлиснинг Вик деб аташини, айниқса, қўшни столда ўтирганлар бунини эшитиб қолишини эса асти хохламайди.

У Европа ягона пул бирлигига ўтиши керак ва ўтиб тўғри қилади деб ҳисоблайди; Марлис бунга шубҳа билан қараса-да, эътироз билдирмайди. Нега унинг бирдан жаҳли қўзида? Марлисни гапига ишонтиролмагани учунгинами?

Марлис бутунлай соғайиб кетган.

Аёл индамай қолса, Виктор яна ўзини маломат қила бошлайди. Шу тобда Эльзасдаги сарсабилдан гап очишнинг нима кераги бор эди (яна овқат!), бундан қўра Монпельега бориш йўлини тузукроқ билиб олса бўлмасмиди? Аёл қўзойнагини такади-да, “Лионга борадиган йўл-ку бу!” деб қўяди. Виктор миқ этмагач, “Мен сени Монпелье тараф юрмоқчисан деб ўйлабман”, дейди яна. Виктор ўзини хотиржам кўрсатмоқ учун чап қўлини мошина ойнасидан чиқариб олади. Рўпарада — “Toutesles directions”³ деган ёзув кўринади. Энди-энди бир-бирига кўнгил қўйган чоғлари илк бор Эльзасга саёҳат қилишганида Марлис унинг гапирган гапига ишонар эди-я. Йўлдан “Toutesles directions” деган яна бир лавҳа чиқади. Бироқ Виктор барибир хатосини тан олгиси келмайди.

У ҳазилни бопладим деб ўйлаганида Марлис кўпинча тишининг оқини кўрсатмайди, лекин баъзан у ҳечам кулгили деб билмайдиган гапларга қалқиб уриб кулиб юборади.

Марлис тирнокэговлагич ўрнига сотиб олган дуррачасини бошига ўраб олади, “Хўш, ёқдимми?” деганидагина Виктор бунини пайқайди. У дабдурустдан “Сен ҳақсан!” деб қолади. Худдики “Бир вақтлар чўлу биёбон бўйлаб Бағдоддан Дамашкка қараб сенсиз мошинада йўлга чиққанман ва етиб ҳам олганман” деган гапига Марлис нимадир дея минғирлаб қўйгандек. Яна, томдан тараша тушган каби, “Қаердамиз эмиш! Катта холангникидамиз, билдинг!” дейди у. Марлис анграйиб қолади — бунақа муомала унинг табиатига зид-ку. Виктор хо-холаб юборади — бамисоли Авиньоннинг қоқ ўртасидан иккига ажраладиган антика кўприги устида тургандек; ҳолбуки, ҳозир улар бир корхона ҳовлисида “Passage interdit”⁴ деган ёзув қаршисида эдилар. У мошинанинг орқага қайтиш чировини ёқади, аёл “Асабийлашма”, деб қўяди шошиб. Шунга ўхшаш “хато”лардан кейин Виктор мошиналар шовқин-суронида ҳар қандай овсар ҳам адашмай топиши мумкин бўлган йўлга тушиб олади. Аммо Виктор хануз Марлиснинг янги дуррачаси ёққан-ёқмаганидан сўз очмайди.

³Барча йўналишлар бўйича ҳаракатланиш мумкин (франц.).

⁴Ҳаракат тақиқланади (франц.).

Марлис окила аёл, ҳеч бир далил-исботсиз ҳам аён бу.

Агар ҳозир Виктор оқ халат кийиб олганида борми, ҳаммаси бирдан бошқача бўлиб кетарди; фараз қилинг-а, у оқ халатда Провансдан ўтиб Испанияга йўл олмоқда...

Нега у оғзига сув солиб олгандек чурқ этмай кетяпти?

Нима, у автоҳалокат нималигини билмас эканми? Марлис бундан беҳабар, албатта — анча эски гап-да бу. Охири бахайр бўлган. Ўзи хатто унутиб юбораёзган. Шуларни ҳаёлидан ўтказаркан, у Марлисга қўз қирини ташлайди — ҳозиргина “трейлер”ни қувиб ўтди, Марлис эса миқ этмади ва гўё шу билан ўша ҳалокатни ёдига солгандек бўлди.

Plexus нима дегани — бир-бирига улашми? У — жарроҳ-ку, шуни ҳам билмаса, уят бўлар. Бу ҳам камдек, ҳозир Марлис “Ишончинг комилми?” деб сўрайди. Лекин негадир у сукутда. Виктор энг яқин йўл Эгю-Морт орқали ўтишини айтгандагина, у “Ишончинг комилми?” деб қўяди одатдагидек.

Марлис оёқяланг ўтирибди, туфлиси оёғини сиқяпти, аммо буни сездирмайди. Викторнинг унга раҳми келади, бирор нарса гапириб берсамикан?

Қизик, нега қўлини аёлнинг тиззасига қўйди?

Антибда нега Марлисга бақириб берди, сабабини ўзи ҳам эслолмайди. Кейин эса, ноҳақ бўлса-да, жаҳлдан кўкариб-бўзариб кечирим сўрагандек бўлди: “Бўпти, бўпти, узр энди!”

Марлисни мафтун этган бу текислик Прованс дейиладими ёки Камаргми, очиги, нима фарқи бор? Нега Виктор Камарг деб туриб олди? Балки ҳақ бўлиб чиқар...

Эгю-Мортга етгунча чурқ этмай кетишди.

Марлис огоҳлантирганига қарамай, Виктор (у ўзини эшитмаганга солган эди) тўппа-тўғри чоғроқ бир тўхташ майдончасига чиқиб кетади. Мошина бешикаст ва хатто уларни одатдаги текис йўлдан кетяпти дейиш ҳам мумкин. Бемалол. Юз кадамлар бўм-бўш майдон бўйлаб, яна салқингина денг. Аммо Марлис бундай бўлишини туш кўрибдими? Шунинг учунми, у яна индамай қўя қолади.

Аёл шахарчани томоша қилиб юрганида, Виктор чинор остида ёлғиз ўзи яхна шарбат ичиб ўтиради. Бирдан у ўзининг таътилда юрганини эслаб қолади. Чинор барглари орасидан таралаётган ёғду ва яна алламбалолар...

Виктор ҳеч қачон омон қолгани учун Марлис мендан қарздор деб ҳисоблаган эмас. Бу ҳам силлиққина ўтиши тайин бўлган одатдаги операциялардан эди. Хойнахой, Марлис ҳам шундай деб ўйлар...

Шу ерда қолсалар ҳам бўларди. Соат энди ўн бир бўпти, тушликка ҳали эрта. Ҳа, бу ерда қолса бўлади. Қадим қалъа деворлари — шамолпана. Ҳали Марлис қайтсин, у ўзини бошқача тутди: қувноқ, хотиржам; ахир, ҳамма гап ўзида қолган-ку.

Баъзан у Марлиسدан фарзандли бўлишни хоҳлайди.

Виктор нега ҳадеб Антибдаги каби жанжал қўзғайверишига Марлис хайрон. Аввалига бақириб бериб, кейин уч юлдузли “Bonne auberge”⁵ ресторанига борайлик, дея қистаб қолгани-чи! Марлис шу юлдуз-пудуз деганларига унча ишонмайди. Виктор эса ўжарлик қилиб гапида туриб олади. Бу таклифи билан маъшуқасининг қўнглини тополмаганидан аччиқланиб, бўлма-са, Антибингда тентираб юравер дегандек бир соатлар чамаси уни ёлғиз ташлаб кетади. Энди бир ўзи нима қилсин? Бирга бўлишса, қаерда тушлик қилиш масаласида яна келишишолмайди, яна ҳар доимги бахслар... Дарҳақиқат, шу яқин атрофда бундайроқ ресторанлар ҳам бўлатуриб, нега энди “уч юлдуз” лигига боришимиз керак, дея эътироз билдиради Марлис. Улар йўл олган томонда ресторан борлиги ҳам дарғумон; ниҳоят, тоқати тоқ бўлган Марлис “Ишончинг комилми ўзи?” дейди, у бўлса яна индамай кетаверади, кейин бир муюлиш чиқади, кейин эса “Bonne auberge” деган лавҳа қўзга ташланади. Бош официант уларни “жанобларининг ўзи бир соатлар олдин танлаб кетган” баҳаво айвондаги стол томон бошлайди. Шинамгина бу жой айни чокда хийла салкин, ичкарида хилватроқ бўлмалар, миллий либос кийган официантлар; таомлари анча қиммат бўлса-да, ўртамиёна, лекин буларнинг нима аҳамияти бор? Бир соатча олдин Виктор унга бақириб берганига қарамай Марлис ўзини вақтичодек кўрсатяпти; уни аягани учундир.

Мистраль деган шоир ўтганини Виктор билади. Мистраль деб аталадиган шамол эса, Марлис ўйлаганидек, денгиздан эсмайди. Бу анчайин бир шамол. Тўғри, Марлис айтганидек, “Тегирмондан чиққан мактублар”ни Мистраль эмас, шубҳасиз, Альфонс Доде ёзган, Викторга бу мактаб давридан маълум. Хуллас, бахслашиб ўтирадиган гап эмас. Аслини олганда, Марлис ҳам “Мистраль — шоир-ку, ўзинг биласан” деган эди, холос.

Улар Викторнинг “Порше” мошинасида саёҳатга чиққан.

Эгю-Мортда чинор остида ўтираркан, у паспорти бор-йўқлигини билмок бўлиб камзулининг чўнтагига қўл тикади. Виктор шу чокқача бирон марта ҳам паспортини йўқотмаган. Юраги шув этиб кетади: паспорт йўқ; кейин бирдан эслайди — ахир, мошинада қолган эди-ку. Ҳа, эсида, аниқ: уни қўлқоп

⁵ Машҳур қовоқхона (франц.).

филофига ўзи солиб қўйган, шундай бўлса-да, текшириб кўрган маъкул. Хар-калай, кўнгли хотиржам бўлади.

Авиньонда ваннада ўтириб келган қарорига кўра ўша кунлик уйга қай-тишганида, ҳозир Леонда бўлишарди, кечкурун Базелга етиб боришар-ди, лекин бу ерлар шу қадар мафтункорки: чинор барглари орасидан ёғила-ётган қуёш нури, чор-атроф... Ҳали Марлис келсин, денгиз бўйига сайрга таклиф қилади.

Марлис оёғига лойиқ пойабзал топса эди...

Халокатдан бир соатлар олдин Эгю-Мортда чинор остида ўтираркан, унинг аччиққина қахва ичгиси келиб қолади. Қаттиқ толиққан, машина хай-дай олармикан? Чинор барглари орасидан ёғилаётган нур уни буткул маф-тун этади... Сен-Лиу хайкали атрофида каптарлар кукулайди. Марлис йўлга тушайлик энди, дейди, унинг қорни очмабди, чанқамабди ҳам. Аммо, Вик-торнинг назарида, вақтлари бемалол, шопилмаса бўлади. Уларнинг олди-дан қўлтиғига уч дона узунчоқ батон нон қистириб олган бир чол ўтади.

Испанияга бориш фикри Марлистан чиққан эди.

Виктор ўзини худбин ҳисобламайди. Бирор кимсани бахтли қила олиши-га кўзи етса, ўзи ҳам бахтиёр бўлиб кетади. Агар бу иш қўлидан келмаса, умидсизликка тушади, ўзини ўзи янимокқа бошлайди.

Уларни четдан кузатган одам Марлиснинг “Ле провансаль” газетасини ўқиганини, Викторнинг эса узун оёқларини йўлаккача чўзиб олиб қахва ичаётгани ва мўъжиза кутаётганини (гўё буни мана шу кукулашаётган кап-тарлар содир этадигандек) одатдаги манзара деб ҳисоблайди. Шу тобда Виктор уйланмокка ҳам рози. Ҳазилни тушуниш ҳам бир фазилят. “Нима, қоққан козиқдек шу ерда ўтиравермокчимисан?” дейди Марлис бетоқатла-ниб. “Кечирасан-у, мен эмас, сен бемалол газета ўқиб ўтирибсан,” дея жа-воб қилади Виктор. Аммо гапирган гапи кўнглидагидек чиқмайди; кейин эса у, гўё ҳеч нарсга бўлмагандек, чинакам ошиқ йигит қиёфасига кириб унинг сумкасини кўтариб олишини Марлис билади. Шундай экан, мўъжиза кутишга ҳожат йўқ.

Ибодатхона яқинидаги галереяни томоша қилайлик, деб Виктор қўйма-ди. Роман услубида қурилган. Марлиснинг эса томошага тоби йўқ.

Улар қўл ушлашиб кетади.

Биринчи марта Викторнинг ўзи ҳар қадамда тўхташни, ҳаммаёқни астой-дил томоша қилишни хохлаб қолади. Мева-сабзавот бозорига киришади. Қи-зик, Марлиснинг нима қидираётганини билмай туриб, Виктор “Сен ахтариб юрган пойабзал шу ерда!” дейди.

Испанияга боришлари шарт эканми?

У муюлишда караб туради — Марлиснинг дурраси эсидан чикибди; Виктор аслида уни кутаётгани ҳам йўқ. Ўзи ёлғиз бўлса нима қиларди? Марлиснинг бу томон келаётганини, яна дўкон пештахтаси қошида туриб қолганини кўриб, Виктор “Геральд трибюн” газетасини сотиб олади — қани, оламда нима гаплар экан? Бир вақт газетадан бош кўтариб қараса, Марлис ғойиб бўлибди...

Сайёҳлар тушлик қилмоқда.

Салдан кейин келиб Марлис ундан узр сўрайди. У антика бир кепка харид қилибди. “Сенга олдим”, дейди кулиб. Кайфияти зўр. Виктор мошина эшигини очаётганида у яна “Мен хайдасам-чи”, дейди. Виктор қўнмайди. Нега мошинани доим у хайдаши керак? Виктор қарорида қаттиқ туриб олади. Энди бу гаплар кимга керак? “Нима, ёкмадими?” Олиб келган олачипор кепкасини айтяпти. Йўлга тушиш олдидан Викторни илк бор ваҳм босади.

Марлис худди ёш боланинг ўзи.

Паспорти чиндан ҳам қўлқопнинг филофида экан.

“Ке, хадеб тумшаяверма”, дея Марлис унинг бошига олачипор кепкани қўндириб қўяди: “Мана, ярашди-қўйди!” Марлис эҳтиёт камарини боғлаб олади. Қизик, айтмасдан туриб. Виктор, бошида халиги кепка, моторни ўт олдиради, бирор нимага тегиб кетмайин деган хаёлда орқага караб олади. Ишқилиб, энди хато қилиб қўймасин-да...

Эгю-Морт деганлари мана шу экан-да.

Марлиснинг ўғли бор, мактабда ўқийди; унинг ўзи Парижда ўқиган, боши очик, у энди ёш бола эмас, қап-қатта аёл.

Камаргда от минишлари мумкин... Гаплари унча қовушавермайди. Яхшиямки, шоссед мошина онда-сонда учрайди. “Одам қачон мурда ҳисобланади?” дея жаррох сифатида фикр юрита бошлайди у. Юрак қўчириб ўтказиш қийин иш. Кейин бирдан “Эртага мошинанинг мойини алмаштириш керак!” дейди қўнглидан кечаётган ўйлар тилига чиқмаслиги учун шоша-пиша. Масалани чигаллаштиришга унинг тоқати йўқ.

Бир вақтлар болалигида Марлис от минган экан.

У бир бельгияликнинг бахайбат фурғони изидан шошилмай кетаверади; ниҳоят, уни қувиб ўтаётганида урилиб кетишига бир баҳя қолади. Марлис чурқ этмайди.

Кўлидаги беморлар уни бамисоли бир авлиё деб билади: оғир-вазмину хотиржамлиги, ўзига ишончи, некбинлиги ва шунга ўхшаш хислатлари учун.

Ола кепкани энди Марлиснинг ўзи кийиб олади. “Сенга ҳамма нарса ярашади!” дейди Виктор йўлдан кўз узмай. Марлис йўл маълумотномасини овоз чиқариб ўқиб боряпти: хали Альтамир ғорларидаги ғаройиб манзараларни кўриб кўнгли кўтарилсин, мой алмаштириш ҳақида ўйлайвермасин, бежиз айнан Альтамирга қараб йўл тортмаганларини билсин деган ниятда. Аммо Виктор кулоқ солаётганмикан? Марлис ярашмоқчи, яна аввалгидек апоқ-чапоқ бўлмоқчи...

Бошқалар билан киёслаганда Викторнинг доим омади чопган — ишда ҳам, соғлиқ бобида ҳам, Буин чўққисини забт этган альпинист сифатидагина эмас, йўк, ҳар жиҳатдан...

“Сен яна овқат ҳақида ўйлаётган бўлсанг кераг-а?” дейди Марлис. У эса ҳеч нарсани ўйлаётгани йўк, йўлга тикилиб кетяпти, холос; “Монпелье, 12 км.” деган ёзувни кўриб шу тўғрида нимадир демоқчи бўлиб турган эди, вассалом. Энди гапирмагани маъкул.

...Виктор енгилгина жароҳатланади — чаккаси ёрилибди, ул-бул ери тирналган, аммо у тиркамали юк мошинасини ҳеч эслай олмайди. Монпельедаги касалхонага етай деб қолганда Марлиснинг жони узилади. Ҳатто бу фалокат қаерда рўй бергани, ағдарилган ўша лаънати тиркама ҳозир чинорзорнинг қай гўрида ётгани ҳам Викторнинг хотирасида колмаган; ҳалокат рўй берган жойни текшириш чоғида у ўзини бу чоррахани энди кўриб тургандек ҳис этади; кейин уни шу ернинг ўзида сўроқ қилишади (француз тилида) ва йўл аслида уники бўлгани, бинобарин, унинг айби йўқлигини айтишади.

Кейинчалик у бош врач этиб тайинланади.

Монпелье йўлидаги ўша автоҳалокат тўғрисида ўн йиллар бадалида у ҳеч кимга оғиз очмайди; бу фожиа қандай содир бўлганига хануз ақли бовар қилмайди.

Баъзи танишлари ўзларича бир нималарни тусмоллаб юради, холос.

У эндиликда клиника бошлиғи, икки фарзанднинг отаси, саёҳатга кўп чиқади, аммо Испанияга ҳеч кўнгли чопмайди.

Жарроҳнинг операция арафасида ўзидан гап очиши нораво, албатта — бунини у яхши билади; лекин шу тобда у негадир Францияда, Монпелье яқинида содир бўлган ўша фалокатни ёдга олади: “Ҳаммаси айтди, йўл сеники эди деб, демакки, айбсизман...” “Биз нега бу ҳақда гаплашяпмиз ўзи?” дейди у бир оздан кейин. Бемор ҳам хайрон. Нега дўхтир йўлига хайрли тун тилаб, одатдагидек, “Ухлашга ҳаракат қилинг, ҳеч ухломасангиз, навбатчи

хамширани чакирарсиз” деб қўя қолмади. Дарвоқе, бу гапни у олдинроқ айтган эди. У тумбочка устида ётган китоблардан бирини олиб муқовасига кўз солади-да, қайтиб жойига қўяди. Аслида, у беморга хавотирга ўрин йўқлигини, эртага операцияни ўзи қилмаса-да, унда албатта иштирок этишини, хуллас, хотиржам бўлиш лозимлигини айтмоқчи эди, холос.

У ўшандан кейин ҳеч қачон йўл ҳалокатига дуч келмаган.

Умидсизликка тушган бемор бўлса нима сабабдан уни бош врачнинг ўзи операция қилмаслигини сўрашга ботинолмайди.

“Ишончинг комилми?” деб сўрарди Марлис ҳар доим...

Бу фалокат тўғрисида у қайтиб ҳеч кимга оғиз очмади.

Ўшанда яқинлашиб келаётган беўхшов юк мошинасини биринчи бўлиб Марлис кўрган, эҳтиёт бўл деган, Виктор эса кўратуриб тўхтамаган — йўл уники эди-да, ахир! Эҳтимол, у янаям тезроқ хайдагандир, ўзига ишончини намойиш этмоқ учун. Марлис бирдан қаттиқ чинкириб юборган. Монпелье жандармаси Викторни айбсиз деб топган. Вассалом.

ШОҲСАНАМ таржимаси

KINO VA AKSIIOLOGIYA

Эндиликда аудиовизуал санъатларнинг назарий асосларини идрок қилиш, уларнинг тараққиёт босқичларини тадқиқ этиш учун кино ва телевидениенинг табиати ва тарихини билишнинг ўзи кифоя қилмай қолди. Бунинг боиси шуки, мазкур икки санъат тури кейинги вақтда моҳиятан ўзгаришга учрамагани ҳолда, уларни англашга доир илмий ёндашувлар янгича мазмун касб эта бошлади. Ҳозирги глобаллашув даврида кино ва телевидениега фақат уларнинг ўзига хос хусусиятлари нуқтаи назаридан эмас, балки кенг миқёсда қараш тобора муҳим бўлиб бормокда. Кинони аксиология билан боғлиқ ҳолда ўрганиш ҳам ана шундай янгича тамойиллар сирасига киради. Шу ўринда қисқача маълумот бериш жоизки, юнонча *“axia”* — қиммат, кадр ва *“logos”* — сўз, таълимот бирикмасидан юзага келган бу атама қадриятлар, уларнинг табиати ва ўзаро муносабатларини ўрганувчи фанни ифода этади. Биз бу мавзун и ёритишга жазм этар эканмиз, бунда кино санъатини ҳам аввало қадрият сифатида олиб, унинг бошқа санъат турлари билан муносабатини тадқиқ этиш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Табиийки, турли санъат соҳаларининг бир-бирига таъсир кўрсатиб, бир-бирини бойитиши уларнинг назарий ва методологик асосларига ҳам таъсир этмай қолмайди. Шу жиҳатдан буюк қирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг “Мен эндиликда роман ёки қисса ёзсам, фақат китобхонни эмас, томошабинни ҳам назарда тутаман” деган эътирофи бежиз эмас. (Адиб билан 1997 йил августда Брюссель шаҳрида қилинган суҳбатдан. Суҳбат матни мақола муаллифида сақланади).

Дарҳақиқат, замонавий санъат турларининг ўзаро таъсир жараёнига назар ташлайдиган бўлсак, ҳам мураккаб, ҳам сержило манзарага гувоҳ бўламиз: театрға аталган пьеса сахналари киносценарий каби мизанкадрлар эътиборга олинган эпизодлар шаклида ишланиши; мусаввир бирор бир ҳолат тасвирини унинг аввали ва охирига нозик ишора билан “ҳаракатда” яратиши; бастакор эса куйда ритм, ранг, кайфият ҳосил қилиш учун монтаж маромини, кадрларнинг ранг-тусини эсга олиши каби бир қанча жиҳатларни фақат театршунослик, киношунослик, мусикашунослик, ҳатто фалсафа ва тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилишга уриниб кўрсак, илмий хулосаларимиз бирёқлама ва юзаки бўлиши аниқ.

Шу ўринда XX асрнинг биринчи ярмида яратилган бир рус фильмига доир куйидаги мисолни келтириб ўтиш мумкин. Иван Грозний даври фреска (нақш) ҳамда икона (санам) қизиш санъатида кўзга яққол ташланган қизил ранг ўтган аср улуг рус кинорежиссёри Сергей Эйзенштейннинг эпик асари — икки серияли “Иван Грозний” фильмида драматургия нуқтаи назаридан улкан вазифани адо этди. Ранг асар қаҳрамони билан эмас, балки унинг мавзуси билан боғлиқ бўлмоғи зарур, деган фикрни назарий жиҳатдан асослаган режиссёр қизил ранг орқали фитнаю жазо, қора ранг орқали таназзулу ҳалокат, тилла ранг орқали айшу ишратни ифодалайди, ҳаво рангни эса шоҳона мавзунинг асоси деб ҳисоблайди. Биз айни ўринда фильмнинг батафсил таҳлилига берилмасдан, бу мавзулар ранглар воситасида юксак бадиий ифодасини топганини таъкидлаш билан чекланамиз. “Александр Невский” фильмида эса худди шу режиссёр

ранг ва туслар борасидаги анъанавий қарашларга қарши борди ҳамда шу йўл билан мураккаб бадиий муаммони ҳал этди: рус ерига бостириб кирган тевтон рицарларини оқ либосда кўрсатди, ўз ерини ҳимоя қилган рус кўшинига эса қора кийим кийдирди. Шу тариқа оқ ва қора ранглар кураши тасвирланди. Муҳораба асносида қора ранг ҳалқа мисол оқ рангни қуршовга олди. Охир-оқибат эса “оқ”ларни музлаган қўл домига тортди, “қора”лар ўз юрти озодлигини сақлаб қолди.

Хуллас, мусаввир, режиссёр, сценарий-навис, тадқиқотчи салоҳиятига эга бўлган С.Эйзенштейн киноасарда бадиий тафаккурнинг кенг қамровли, салмоқли ва таъсирчан бўлиши ранг композициясининг изчил ечимига боғлиқ эканини ҳам бадиий, ҳам илмий жиҳатдан исботлаб берди. Бу масалага у кино санъати вакили — назариётчи ва амалиётчи сифатида ёндашиш билан чекланмади. У адабиёт ва музикага, театр ва тасвирий санъатга ҳам айнан шу ракурсдан назар ташлади. Методологик жиҳатдан пухта тайёргарлик кўрган С.Эйзенштейн санъатшунос сифатида мусаввирлар асарларига, улар амал қилган қонун-қоидаларга мурожаат этди. Лекин бунда экран эстетикасини, янги санъатнинг энди шаклланаётган назариясини эътиборда тутиб, ранглар мажмуи ва унинг уйғунлиги ҳақидаги тадқиқотларга диққатни қаратди ва шундай муҳим хулосага келди: рангли фильм яратишда, аввало, рангтасвирдан эмас, балки бадиий адабиётдан ўрганиш зарур. Ҳеч кимга сир эмаски, эндиликда бу қоида методологик аҳамият касб этмоқда.

* * *

Аудиовизуал санъатни тадқиқ этишнинг йўли ва усуллари кўпайиб бориши, бу соҳада рўй бераётган тадрижий жараён гуманитар фанларга кучли таъсир ўтказмоқдаки, энди буни ҳеч ким инкор эта олмайди. Ушбу ҳолатни изоҳлаш учун кино ва телевидениенинг синтетик табиати, мураккаб таркибини эсга олишнинг ўзи kifоя. Чунки, бу ижод турлари ўта мураккаб композицияни ҳам, тасвир ва овозни ҳам, мажозий ифода ва монтажни ҳам, динамик ритм ва тафаккурни ҳам экран орқали мужассам ифода этишга қодир экани назарда тутилса, методоло-

гик ишлар ҳам шу даражада пухта ва пишиқ бўлиши зарурлигини тасаввур этмоқ мумкин. Бундай мезон бошқа санъат турларига мансуб асарларни таҳлил қилишда ҳам қўл келиши табиий, албатта. Шу боис С.Эйзенштейн “Эндиликда санъатнинг фақат алгебра ва геометриясини билиш, эгаллаш билан қаноат қилиб бўлмайди. Санъатнинг интегралли ва дифференциаллини ҳам билиш зарур. Кинематограф даврида санъат турлари бу шартларни адо этмай иложи ҳам, бунга ҳаққи ҳам йўқ”, деб таъкидлагани бежиз эмас (*Эйзенштейн С. Избранные произведения. В трёх томах, т. 3, М., 1965, стр. 33*).

Санъатнинг “интеграл”и ва “дифференциал”и эса фақат олий математика тушунчалари билан эмас, балки умуман фанлар интеграцияси, гуманитар ва табиий фанларнинг яқинлашуви, уларнинг бири-бирини ўзаро бойитиши билан ҳам боғлиқ. Бу ўринда эса дунёни бадиий англаш билан уни илмий билиш икки қадрият тури сифатида ўзаро алоқага киришишига ғувоҳ бўлиш мумкин. Баъзи бир мисоллар келтирсак.

Кўҳна шаҳарларимиздаги ноёб обидалар миллий меъморларимизнинг гўзал ва бетакрор ижоди бўлиш билан бирга, ислом маданиятининг бекиёс намунаси ҳамдир. Уларни бунёд этган қўлигул усталарнинг фалсафий тафаккури, эстетик диди, дунёвий билимлари нечоғлиқ юксак эканини иншоотлар тимсолида яққол кўриш мумкин.

Бинобарин, уларга боқиб, меъморларнинг билим ва малакаси, гўзалликка доир тасаввурлари, шу билан бирга, гармония, материаллар қаршилиги, рангшунослик, тик ва ётиқ чизгилар муносабатига оид тушунчалари ҳақида ҳам батафсил маълумотга эга бўламиз. Бу обидалар ўз кўрки ва маҳобатини асрлар оша йўқотмай келаётганини ҳайратланиб қайд этиш билан бирга, уларни асраб-авайлаш, ўрганиб тадқиқ қилишда ислом маданияти, илм-фанининг аҳамияти катта бўлганини ҳис этамиз.

* * *

Маълумки, мумтоз шеъриятимизда ислом маданияти таъсирида умуминсоний моҳиятга эга бўлган теран фалсафий асарлар яратилди. Айниқса, шеърӣй тимсолларнинг фалсафий мазмундорлиги, эстетик қиймати асрлар давомида эътироф этиб келинмоқда. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Лутфӣй, Навоӣй, Бобур, Машраб, Оғаҳӣй каби мумтоз шоирларимиз ижодиға мурожаат этишнинг ўзи кифоя. Улар қаламига мансуб ўлмас асарларнинг зарофати, аввало, замирида фалсафӣй мушоҳадалар мўллиги билан изоҳланади. Салафлар фалсафасининг туб моҳиятини англаш сари интилиш, уларнинг хилма-хил фикрий оқим ва йўналишларга муносабатини ўрганиш натижасида инсон ҳаётининг кўринишлари ҳақидаги борлиқ фалсафаси — экзистенциализм назарияси XX аср бошида юзага келди. Бу мавзу атрофида ҳам ҳар қанча фикр юритиш мумкин. Лекин биз унинг юқорида зикр этилган илмӣй муаммога алоқадор фақат бир жиҳатини таъкидлаб ўтамиз: Ҳозиргача бутун дунёда, айниқса Шарқда инсон ҳаётининг турли жабҳаларига кучли таъсир кўрсатиб келаётган ислом маданияти экзистенциализмга ҳам ижобӣй таъсир кўрсатди. Бинобарин, тасаввуф илмини экзистенциализм билан қиёсий ўрганиш бу борада муҳим ҳулосаларга олиб келиши шубҳасиз.

Сирасини айтганда, илмӣй концепция ва умуман, таҳлил замонавий талаблар даражасида бўлиши учун бадӣй асарларга дунё миқёсидаги интеграциявий жараёнларни ҳисобга олган, интернетда қўлланаётган матнларнинг методологик асосларини назарда тутган ҳолда ёндашиш зарурга ўхшайди. Шу билан бирга, миллий ва умумбашарӣй қадриятларга турли илмӣй таълимотлар нуқтаи назаридан ёндашиш ҳам янгича таҳлилларга йўл очиши мумкин. Бундай экспериментлардан кўзланган бош мақсад — илмӣй асосланган концепция яратиш, бадӣй асарга ва уни юзага келтирган муҳитга холис баҳо беришдан иборат. Миллий кино санъатимизнинг кечаги кунига аксиология нуқтаи назаридан нигоҳ ташлашга қарор қилганимизнинг сабаби ҳам ана шунда.

* * *

Юртимизда чор Русиясининг мустамлакачилик сиёсати ҳамда унинг мантиқӣй давоми бўлган қизил империя ҳукмронлиги йилларида қадриятлар назарияси ҳам, амалиёти ҳам нақадар катта зарар кўрганни эндиликда яққол кўзга ташланмоқда. Бугунга келиб аксиология соҳасида ҳам тақиқлаб қўйилган илмӣй усулларни атрофлича ўрганиб, зарур ҳулосаларга келиш имконияти мавжуд. Хусусан, ўзбек адабиётдаги миллий онг қиймати кодини (шартли белгилар мажмуи) идрок этиш, унинг маъно-моҳиятини аниқлаш ва шу асосда илмӣй таърифини беришда ҳам бунинг аҳамияти катта, деб ўйлаймиз. Миллий адабиётимизнинг илдизлари ислом маданияти заминидан озикланганини исбот этувчи илмӣй далиллар келтириш имконияти пайдо бўлган ҳозирги даврда бадӣй ижоднинг кўпасрлик тарихга эга бу соҳасидаги фалсафӣй-эстетик концепциялар ва миллий идеалнинг образли ифодаси тадқиқотнинг фавқулудда янги объектига айланса, ажаб эмас. Масалан, яқин ўтмишда тазӣйқ остида бўлган структурализмнинг методологик тамойиллари ҳам инobatга олиниб, бадӣй матн янги ракурсда ўрганилганда, унинг эстетик қиймати билан бирга фалсафӣй, ахлоқӣй, маърифӣй аҳамиятини аниқлаш имкони ҳам пайдо бўлди.

Маълумки, мустабид мафкура шароитида гуманитар фанлар бир-биридан сунъӣй равишда ажратиб қўйилган эди. Чунончи, тил ва адабиёт соҳасидаги тадқиқотларда бошқа гуманитар фанларнинг методологик тамойилларига мурожаат этиш ақидапараст танқидчилик “пешво”ларини дарғазаб этар, илмӣй марказлар эса бундай саъй-ҳаракатни шубҳа билан кузатиб борар, олимлар муқаррар тарзда ҳар хил тўсиқларга дуч келар эди. Бу эса тадқиқот объектига муайян санъатнинг фақат ўзига хос, ички хусусиятларидан келиб чиқиб юзаки ёндашишдек бир иллатни келтириб чиқарадики, бу шеърӣят ва тасвирий санъат асарлари, мусиқа ва меъморлик санъати дурдоналарининг асл қиймати — ақлий-ҳиссий теранлиги ҳамда гўзаллигини тадқиқ этишга тўсқинлик қиларди. Ҳолбуки, Алишер Навоӣй ёки Абдулла Қодирий қала-

мига мансуб адабий матн, Камолиддин Беҳзод ёки Ўрол Тансиқбоевнинг рангтаъсир асарлари, “Чўли ироқ” ёки “Гиря” каби мумтоз наволар, Самарқанд, Бухоро ва Хивадаги муҳташам меъморий обидалар фақат адабиётшунослик, санъатшунослик, муסיқашунослик, театршунослик ёки архитектура нуқтаи назаридан таҳлил қилинса, уларнинг бадиий, фалсафий моҳияти тўлиқ очилмай қолиши мумкин. Табиийки, бу борада интертекстуал усулларга таянган ҳолда тадқиқот олиб бориш яхши самара берган бўларди.

Инсон ижтимоий-руҳий ҳаётининг тажассуми бўлган бадиий асарлар таҳлилида ўзига хослик билан бирга юксак маънавий-ахлоқий идеалга, бир сўз билан айтганда, олижанобликка интилишни кўрсатиш ҳам бениҳоя муҳимдир. Негаки, санъат соҳалари бир-бирига жуда яқин келган ва ҳатто туташиб кетган ҳолатлардаги мураккабликни аниқлаш ҳамда англаш бу жараённинг асосий мақсади ҳисобланади. Интертекстуаллик тушунчаси ва унга доир тадқиқот усуллари юқорида зикр этилган асарларнинг умумэстетик қиймати ҳамда миллий маданиятдаги ўрнини белгилашда айниқса қўл келади. Масалан, Шарқ адабиётининг ноёб обидалари бўлмиш Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома”, Алишер Навоийнинг “Ҳамса” асарларини, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпоннинг роман ва ҳикояларини интертекстуаллик нуқтаи назаридан таҳлил қилсак, уларда ижтимоий онгнинг деярли барча турига оид тушунчалар бадиий ифодасини топганини кўрамиз. Масалан, Абулқосим Фирдавсий, ўз замондоши Абу Наср Форобий каби, бадиий тимсоллар воситасида фалсафий фикрларни муҳрлаб кетганини, улкан тарихий воқеалар тасвирига оламу одам ҳақидаги қарашларини ҳам омухта қилиб юборганини эсланг. У баъзан жуда улкан ғояларни атиги бир жумлада мужассам этишга муваффақ бўлади... Абдулла Қодирий эса ўз романлари тасвирида гоҳ етук тарихшунос, гоҳ зукко муסיқашунос, гоҳ халқ урф-одатларининг билимдони сифатида гавдаланади.

Шундай экан, интертекстуаллик ҳодисаси ҳамда у билан боғлиқ назарий қоидалар асосида мумтоз бадиий адабиёт намуналарининг бадиий шакли ва ғоявий мазмуни-

ни тадқиқ этиш зарурати мавжудлигини таъкидламоқ керак. Биргина “Қодирий насрида муסיқаннинг ўрни” деган мавзунинг шу нуқтаи назардан ўрганилиши мутлақо янги, мағзи тўқ хулосаларга олиб келиши мумкин. “Ўткан кунлар” романидаги бир эпизод — Отабек ва созанда ўртасидаги мулоқот асносида муסיқаннинг инсон руҳиятига таъсири бадиий жиҳатдан нақадар те-ран очиб берилганини эсга оладиган бўлсак, бу фикрнинг қанчалик ўринли эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Қадриятлар ва уларнинг ўзаро алоқалари ҳақидаги таълимот — аксиология, замондошимизнинг моддий ва маънавий шаклдаги бойликларга муносабати тобора ўзгариб боришини назарда тутган ҳолда, турли асарларга ҳар бир даврнинг ўз талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқиб ёндашмоқни тақозо этади. Шу ўринда Чор Русияси ва қизил империя истибдоди даврини ёдга олсак, мураккаб ва зиддиятларга бой манзара намоён бўлади. Яқин тарихдан аёнки, чор Русияси ҳамда мустабид тузум ҳукмронлиги даврида, таассуфлар бўлсинки, қадриятларни улуғлаш эмас, балки аёвсиз топташ сиёсати юритилди.

Ортимизнинг барча миллатпарвар ижодкорлари қатори ўзбек киносининг энг етук намоёндалари ҳам бу сиёсатга қарши чиқди, шу сабабли қатағонга учради. Ислом арконлари билан мадрасада танишган, бадиий ижод сирини, кино эстетикасини эса Москвада эгаллаган Сулаймон Ҳўжаев юртимизда муаллифлик кинематографияси пайдо бўлиши, ривож топиши йўлида астойдил меҳнат қилган, заҳмат чеккан ва афсуски, ноҳақ қурбон этилган ўзбек ўғлони эди. У ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида сценарий ёзиб, фильм суратга олиб, роль ижро этиб, эзгу бир ғояни экранда бадиий талқин этмоқчи бўлди. Унинг “Тонг олдида” (1934 йил) тарихий драмаси халқимизга хос меҳр-муҳаббат, болажонлик, меҳмондўстлик каби фазилатларни оёқости этмоқчи бўлганларни фош қилишга қаратилган эди. Фильм эҳтирос билан олинган эпизодлар, тезкор ритмдаги кадрларга бой. Унда халқимизнинг буюк тарихи ва маданиятини топтомоқчи бўлган чор мустамлакачиларининг бераҳмлигидан

ғазабга тўлиб-тошган Туркистон халқининг фожиали ҳаёти, аянчли тақдирини тасвирлаш мақсад қилиб қўйилган эди. Абдулла Қодирийнинг маслакдош дўсти бўлган, Чўлпон ва Фитрат ижодини юсак кадрлаган, нозик дидли Ғулом Зафарий билан гап-гаштақда қизгин мунозаралар курган Сулаймон Хўжаев ноёб истеъдодини, ижодий эҳтиросини, билим ва малакасини тарихнинг машъум даврида (яъни 1916 йилда) юз берган халқ фожиасини кўрсатишга сарфлади.

Бу ўринда Сулаймон Хўжаев даврнинг кучли цензураси, “хушёр” назоратини ҳисобга олиб, бинобарин, кўпдан-кўп тўсиқларни енгиб ўтиб ижод қилганини алоҳида таъкидламоқ лозим. Сценарийни “Марказ”да — Москвада тасдиқлатиш талаб этилгани, суратга олинган кадрлар киностудия “бадий кенгаш”и томонидан баҳоланиб турилганини назарда тутсак, ўша оғир, таҳликали даврда бундай мавзуга дадил қўл уриш ҳақиқий жасорат экани аён бўлади.

Кино тасмасига жо бўлган тасвир ва бадий ғояга мутаносиб оқилонга монтаж, ўз микроқурилмасига эга бўлган ранг-баранг эпизодлар (улар ихчам новеллалар сифатида ҳам таҳлил қилиниши мумкин), турли оммавий саҳналар ва ниҳоят, бош қаҳрамон кечинмаларини бир бутун ҳолда қамраб олган яхлит композиция меҳр-муҳаббат, мурувват ва одамийликни улуғлаш билан бирга, уларни ғорат этишга қаратилган мустамлакачилик сиёсатига, зулму зўравонликка қарши бамисоли замбаракдан отилган ўк эди. Ўз халқ бошига ёғдирилган хўрлик ва адолатсизликни қатъий туриб қоралаган ватандошимизнинг ўзи ушбу фильмнинг қаҳрамони сифатида намоён бўлди. Фильмда инсоний шаъни поймол қилинган онанинг оху фарёди, бешигида портлатилган гўдак фожиаси, кадр-қиммати ерга урилган ўзбек дехқонининг изтиробини кўрсатиб бериш ўша даврда чинакам жасорат намунаси эди. Бу мураккаб картинани яратишда ижодкор қўллаган сюжет йўллари, талқин усули, тасвир ва ифода воситалари, жўшқин ҳикоя мароми — булар ҳозиргача тўлиқ ўрганилмаган, илмий жиҳатдан тадқиқ қилинмаган. Ваҳоланки, мазкур асарни фақат кино тарихига алоқадор ҳодиса деб баҳоласак, унинг қадрига етмаган бўламиз. Чунки қад-

риятлар ва уларнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти нуқтаи назаридан ҳамон таҳлилу талқинини кутиб турган бу киноасар ҳам давр ҳужжати, ҳам экран дурдонаси сифатида авлодларга фикрий-ҳиссий таъсир ўтказиб, тарихий, маърифий, эстетик вазифани адо этишига ишончимиз комил.

Сулаймон Хўжаевнинг сценарийнавислик ва режиссёрлик фаолиятини аксиология мезонлари билан ўлчайдиган бўлсак, янада муҳим хулосаларга келамиз. У фильмнинг асосий қаҳрамонлари Ботир ва Қодирни эзгу ниятли, содда, самимий, саховатли, мўмин-қобил шахс сифатида тасвирлайди. Овозсиз кино имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, аввало ижтимоий муҳитни бутун тафсилотлари билан акс эттиради. Шу билан бирга, ижро қоидалари ва унинг ранг-баранг усуллари, айти пайтда кинотехника имкониятлари, портрет яратиш йўлларининг кўплигини ҳисобга олади. Шунингдек, у монтаж воситасида экранда мўъжиза яратиш мумкинлигини назардан қочирмайди. Асарнинг яна бир жиҳати — зарурат туғилганда кадрлар орасида интертитр берилиши (овозсиз кинода қабул қилинган бу усул томошабиннинг киноасарни англашини осонлаштиради) билан боғлиқ. Бу усул ҳамда воситаларнинг барчаси бириктиб асосий қаҳрамонлар дунёқарашини очиб бериш, уларнинг қашшоқ ҳаётга кўникиб, сабр-тоқат қилиб, айти чокда ширин орзу-умидлар билан яшаб келаётганини таъкидлашга кўмаклашади. Фильмдаги дастлабки кадрлар жуда таъсирли: кафтдеккина томорқасида машаққат билан етиштирган пахтасини аравага ортаётган ота ўғлининг белбоғидаги пичоқни кўриб, унга танбеҳ беради, бу “матоҳ” зўравонлик нишонаси, дейди. Аслида, бу рўзғорбоп пичоқ бўлса ҳам, ўғил одоб сақлаб, отага жавоб қайтармайди. Йигитнинг айти чокдаги ҳолати — маъёс чеҳрасини йирик планда кўрсатиш орқали унинг кўнглидан кечаётган ўй-фикрлар томошабин қалбига ҳам етиб боради. Орадан кўп ўтмай, ота ўғлидан олиб қўйган пичоқдан ўзи фойдаланмоқчи бўлади. Ана шу қутилмаган драматик ҳолат билан боғлиқ кадрлар мазмун, айтиқса, ритм жиҳатидан аввалги лавҳага жуда яқин, эпизодлар бири-бирига осонгина улашиб кетади.

Режиссёр кино "тил"и билан қаҳрамоннинг ҳар қандай зиддиятни ақл-идрок ёрдамида, яъни тинч йўл билан ҳал қилишга уринишини таъкидлайди. Шу билан бирга, қалбига ёвуз ният уя қурганларни ҳам тартибга чакиради. Пахтасига харидор бўлган приказчик номардлик йўлига кирганида, яъни тухмат ва қаллоблик билан унинг бир йиллик ҳосилини тортиб олмоқчи бўлганида ҳам фильм қаҳрамони ўзини оғир-вазмин тутади, муттаҳамга қарши қўл кўтармайди. Шу ҳолатда ҳам у муроса йўлини қидиради, лекин фирибгарнинг найранги авжига чиққанида беихтиёр этигининг кўнжига қистирилган ҳалиги пичоққа қўл узатади-ю, бир лаҳзада миршаблар қуршовида қолади.

Қаҳрамон руҳиятини шундай психологик таҳлил қилиш кейинги эпизодларда ҳам изчил давом этади. Воқеалар қамрови ўзгаради, образлар сони ортади, фильм асосида турган ғояни бадиий ифодалаш динамикаси кескинлашиб боради. Шундан сўнг экранда эмизикли боласига меҳри тобланиб турган она қиёфаси пайдо бўлади. Зум ўтмай ўша жойга снаряд келиб тушади ва даҳшатли портлаш рўй беради. Она боласини меҳр билан эркалаётгани яна бир бор кўрсатилади, унинг ортидан рус армияси тўпларидан отилган ўқ ўзбек хонадони кулини кўкка совургани акс этирилади. Кейинги кадрларда эмизикли бола хароба ичида кўринади. Оч ва яланғоч бола тинимсиз йиғлайди, ёнида қонга беланиб ётган онаси нега ўрнидан турмайди, нега уни қўлига олиб "болажоним!" дея эркаламайди — унинг мурғак ақли буни англаб етолмайди. Шу пайт икки рус аскари от қамчилаб келади ва боладан нарироқда донлаб юрган товўқни кўриб, дарров милтиғини ўқлайди. Дарвоқе, улар парандани нишонга олдимми ёки боланими? Ҳар қалай ўқ узилади ва... бола қонга беланади, хароба ичра жон беради.

Сулаймон Хўжаев бундай ҳаётий кадрлар орасига оммавий кўринишларни ҳам киритиб юборади: ғазабнок халқ маҳкама ёнига йиғилиб, талабини баён этади. Куролланган рус аскарлари эса адолат ис-таб келган одамларни пулемётдан ўқ ёғди-риб, қонга ботиради. Энг муҳими, режиссёр ўзбек деҳқонининг ўтган аср аввалидаги фожиавий ҳаётини кўрсатишда ҳам, аҳоли

норозилигини тасвирлашда ҳам тарихий ҳақиқатга содиқ қолади. Ҳамиша халқ дарди билан яшаган бу ижодкор ҳурриятга интилан халқимизнинг ҳамма вақт имкон қадар адолат юзасидан иш кўришга инти-либ келгани, лекин бу эзгу нияти ўтмиш-нинг энг кир ва қора кунларида улкан си-нов ва тўсиқларга учраганини дарду изти-роб билан кўрсатишга ҳаракат қилган.

Албатта, Сулаймон Хўжаев аксиология таълимоти билан танишиб, унинг тамо-йилларидан баҳраманд бўлганми, йўқми — бу ҳақда бир нарса дейиш қийин. Лекин бу санъаткор бир томондан, зехни, диди ва истеъдоди, бошқа жиҳатдан бой мил-лий меросимизни, дунёвий илмларни пух-та ўргангани, ислом дини ва унинг фал-сафасини чуқур эгаллагани боис қадри-ятлар фалсафаси — аксиологияга доир "инсоният", "эзгулик", "ҳақиқат" сингари тушунчаларни ҳаётий асосда таҳлил этиш-га интилгани фильмда аққол сезилиб ту-ради. "Тонг олдидан" фильми Сулаймон Хўжаевни ўзбек кино санъатининг асос-чиларидан бирига айлантирибгина қолмай, афсуски, унинг ҳаёти фожиали якун топи-шига ҳам сабаб бўлди. Фильм экран юзи-ни кўргач, у турли баҳоналар билан ҳибс-га олинади ва 1937 йилда НКВД ходим-лари томонидан қатл этилади.

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов-нинг "Ўзбегим" қасидасида эл-юртимиз довруғини оламга ёйган буюк аждодлари-миз ҳаёти фахр билан юксак пардаларда куйланади. Бизнингча, Сулаймон Хўжаев ҳам ана шундай инсонлар қаторида хотир-лашга муносиб санъаткор эди. Модомики, гап "Ўзбегим" ҳақида бораётган экан, мав-зуга оид яна бир масалага тўхталиб ўтмоқ-лозим. Маълумки, тоталитар тузум ўз ҳу-мини ўтказиб турган қалтис бир даврда бундай ҳақ сўзни айтиш учун шоирга халқ-имизнинг дарди, меҳри, орзулари илҳом берган эди. Халқимиз қалбида миллий ўзлигини англаш, ғурур туйғусини уйғо-тишда "Ўзбегим"нинг хизмати беқиёс экан-ини ҳам яхши биламиз. Айни вақтда маз-кур шеърӣ асарнинг яна бир муҳим аҳами-яти бор. У аксиологик триадани (учлик) белгилаш ва аниқлашда олиму фузалоларга кўмаклашиши шубҳасиз, деб ўйлаймиз.

ZEHNIMIZDAGI CHAQINLAR

Бутун оламнинг яхшилигию ёмонлиги кичкина бир қалбга жо бўлганига ҳайрон қоласиз.

* * *

Агар эғнидаги оппоқ келинлик либоси бўлмаса, қизларни қандай куч бегона остонага етаклаб кела олур эди?

* * *

Эвоҳ, яхшилик уруғининг ҳар мингтадан бири ниҳол берса, ёмонлик уруғининг ҳар бири минглаб ниҳол беради.

* * *

Бошига кулфат тушган одамнинг маслаҳат сўрагани — ёрдам кутгани.

* * *

Ҳеч ким менчалик севмаган, деган хулосага келмагунингизча, чин муҳаббатга эришмаган бўласиз.

* * *

Виждон бор бўлса, у фақат... соф бўлади.

* * *

Умрим бўйи авлиёларни учратдимми ёки йўқми — билмадим, лекин авлиёликка даъвогарларни жуда кўп кўрдим.

* * *

Билинги, энг ишончли дўст ҳам, энг хавфли душман ҳам — ўзингизда мужассам!

* * *

Мол улашиб ҳеч кимга етказа олмайсиз, ширин сўзингиз эса
ҳаммага етади.

* * *

Қувонмоқчи бўлсангиз, болаларингизга боқинг, янаям қуво-
нишни истасангиз — набираларингизга!

* * *

Дўстим йўқ десангиз, дўстингиз бўлмайди; тинчим йўқ десан-
гиз, тинчингиз бўлмайди; ҳеч нарсам йўқ десангиз, ҳеч нарсангиз
бўлмайди.

* * *

Одамга энг ярашиқли либос — одоб либосидир.

* * *

Ер думалоқ эканини ҳамма билади, лекин унинг думалоқ эмаслигини ҳамма кўради.

* * *

Ҳақиқатдан буюкроқ нарсани кўрсатинг!

* * *

Хотин, бола-чақа сизга қанчалар яқин. Ота-она, ака-ука, опа-сингилларни ҳам
айнан шу қарич билан ўлчаб туринг: шунда улар ҳам сизга нақадар қадрли эканини
биласиз.

* * *

Қўшингиз ким эканини билмоқчи бўлсангиз, уйингизни таъмирлашни бошланг!

* * *

Ҳеч кимнинг йўлига тўғаноқ бўлмаганингизга имонингиз комилми?

* * *

Кўзёшининг таъми бир хил бўлгани билан сабаблари бошқа-бошқа.

* * *

Нокерак ҳақиқатлар ҳам бўлади. Уларни билиш фақат бахтсизлик келтиради.

* * *

Гўзаллик доим бахт келтиравермайди, ҳатто кўпинча бахтсизликка сабаб бўлади,
лекин гўзал бўлмоқ... қанчалар яхши.

* * *

Катта йўл турганда хилват сўқмоқларга фақат севишганлар ва “қоработир”лар
қайрилади.

* * *

Эвоҳ, неча марта дўст деб душманнинг этагидан, душман деб дўстнинг ёқасидан
тутдим!

* * *

“Чигатой” қабристони — юртимнинг яхши-ёмон тарихи...

* * *

Бирор кимсада қасдингиз бўлса, менга айтинг: соатлаб ҳол-аҳвол сўраб, тинка-мадорни қуритадиган ўта сергап бир танишим бор — уни ўшанинг олдига юборамиз.

* * *

Ёқтирмаган кишининг ёнида бўлгандан тегирмон тошининг тагида бўлган яхшироқ.

* * *

Туфлиси пўрим одам оёғига кўп тикилади.

* * *

Ит ҳурар — қарвон ўтар. Ҳураётган ит сеники, қарвон эса бегонаники бўлса ҳам!

* * *

Тавба, менга ва оиламга ғайирлиги бор одамларни ҳам уйимдаги зиёфатга таклиф қилгим келаверади.

* * *

Бандаси у ёқда турсин, Оллоҳдан ҳам нимани сўрамоғу қандай сўрамоқнинг йўл-йўриги бор.

* * *

Олам ғам-ғуссага лиммо-лим. Ҳамдардлар эса яккам-дуккам. Бироқ томошабин кўплиги ажабланарли. Бу манзара шерлар оху подасидан бир охуни ғажиятганда, бошқалари ўз навбатини кутиб томоша қилишига ўхшайди.

* * *

Ош-овқатдан ўзини ва бола-чақасини сирган одам пулини йиғиб-йиғиб доридармонга сарф қилади ёки табибга олиб бориб беради.

* * *

Бировни орқасидан ёмонлаш қийин эмас, мақташ қийин.

* * *

Кўпчилик бирлашса — қудратли куч, албатта, лекин бу ҳали ҳақиқат дегани эмас.

* * *

Севганмисиз, лоақал ошиқларнинг кўзини кўрганмисиз?

* * *

Севайлик! Севилмасак... шоир бўлармиз.

* * *

Баъзан даллолларга ҳам зор бўласан киши.

* * *

Эвоҳ, қанча-қанча яхши одамни ёмон деб биламиз. Қанча-қанча ёмон одамни эса яхши деб. Гуноҳи — янглишгanning гарданига!..

* * *

Кўрсатган йўлинг узунми-қисқами, менга барибир — адаштириб қўймасанг бўлгани.

* * *

Йўқсиллар дўст-душманнинг олдида сир бой бермаслик учун юзларини шапатилаб, кизартириб юради. Давлатмандлар эса ҳадеб йўқликдан, етишмовчиликдан, қимматчиликдан шикоят қилгани қизиқ!

* * *

Эшикнинг борлиги, бу — ундан ҳамма ҳам киравериши мумкин дегани эмас.

* * *

Ошиқ-мошиқлар фақат эшик-ромларнигина эмас, бутун дунёни ҳам ушлаб туради.

* * *

Чиқиндилар ичида нимани кўрсак кўрайлик, аммо... бешикни эмас!

* * *

Овга чиққаннинг ов бўлиш эҳтимоли ҳам бор.

* * *

Ҳеч нарсадан қўрқмайдиган одам бўлмайди, ҳеч нарсадан уялмайдиган одам бўлади.

* * *

Тушингда бўлса ҳам, бировнинг нарсасини олган бўлсанг, қайтариб бер!

* * *

Баъзи одамлар бузук тарозига ўхшайди. Нимаики бўлса, ўлчаб, баҳолаб ташлайверади, лекин бирор марта ҳақиқатга яқин келолмайди.

* * *

Одамнинг "пўкаги"ям сувда чўқади.

* * *

Катта йўлдан катта-кичик арава юра беради, лекин кичик йўлдан катта арава юра олмайди.

* * *

Мажбур бўлса, ит мушукни елкасида олиб юради.

* * *

Супра ёзилган уйда албатта дастурхон ҳам ёзилади.

* * *

Душманлар қуршовида бўлсанг, жаннат — дўзах; дўстлар қуршовида бўлсанг, дўзах — жаннатмасмикан? Яна... ўзинг кечир, Оллоҳим!

* * *

Ҳар кимнинг охиратини берсин. Охират эса шу дунёдан бошланади...

Исматулла МАМАНОВ

— Ўғлим, қанчалик азоб-уқубат тортмагин, ҳаётдан умидингни узма! “Умид тўрга, умидсизлик гўрга тартади”.

* * *

— Ўғлим, инсон умрининг мазмуни ҳаётининг сўнги лаҳзала-рида кечадиган ҳолатига боғлиқ. Чунки инсон дунёга нега келиб кетаётганини паймонаси тўлган дақиқалардагина тушуниб етади.

* * *

— Ўғлим, луқманинг ҳалоллиги — иймоннинг мустаҳкамлигидан.

* * *

— Ўғлим, фозилнинг фазилати шунда: билганини “биламан”, билмаганини “билмайман”, дейди.

* * *

— Ўғлим, инсоннинг умри давомида қиладиган арзимасдек туюлган хайрли ишлари тўпланиб улкан савобга айланади.

* * *

— Ўғлим, тафаккур тўхтаган жойда таназзул бошланади.

Инсон зурриётининг ўзига ўхшабини истагани ҳолда, унинг ўзидан-да тўқисроқ бўлиб етишишини, ўзидан-да маънилироқ турмуш кечиришини тилайди ва умри мобайнида тўпланган ҳаёт тажрибасини, қимматли фикр-мулоҳазаларини фарзандига мерос қолдирмоқ пайида бўлади. “Отамдан қолган ўғитлар” пандномаси ана шундай ниятдан, ана шундай эҳтиёждан туғилган дейиш мумкин.

Ҳаётнинг кўп баланд-пастини кўрган, мушоҳадага мойил, доно отахоннинг ўғилга бевосита мурожаати шаклида битилган ушбу ҳикматомуз фикрлар эзгуликни тилаб соф кўнгилдан чиққани билан эътиборлидир. Бошқача бўлмас, чунки асар муаллифи Исматулла Мамановнинг ўзи (касби ҳуқуқшунос, фан номзоди) ҳаётда ана шундай некбин, самимий, адабиёту санъатга ошуфта инсон.

OTAMDAN QOLGAN O'GITLAR

* * *

— Ўғлим, ҳаётингда ҳамиша нимадир етишмай тургани яхши, акс ҳолда худбинга айланасан.

* * *

— Ўғлим, анови отабезорининг ишини қара, йиллаб тўшакда михланиб ётган падарини ярим кило гўшт кўтариб келиб йўқламаган одам вақти қазоси етиб вафот этганида дошқозонда икки юз кило ош дамлаб, сохта обрў олмоқчи бўлибди-я...

* * *

— Ўғлим, фоний дунёда тўғрилиқ излаб ҳақиқат топгандан кўра, ёлғон сўзлаб, мартабаси ортганлар кўп.

* * *

— Ўғлим, умр беш кунлик эканини зинҳор унутма, эзгу ишлар қилиб қол! Чунки, биринчи кун — сен дунёга келган кун — ўтди. Иккинчи кун — сен уйланиб, оилали бўлган кун — ўтди. Учинчи кун — фарзандлар кўриб, ота деган номга эга бўлган кун ҳам ўтди. Тўртинчи кун — эзгу ишлар билан ном қолдириладиган кун — ўтяпти. Бешинчи кун — сен дунёни тарқ этадиган кун, бу сенга боғлиқ эмас.

Инчунун, ихтиёрингда бир кунга етар-етмас вақт қолган, шошил!

* * *

— Ўғлим, ёлғон билан чин дўстлашган манзилда адолат бўлмайди.

* * *

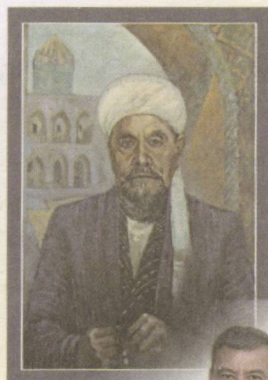
— Ўғлим, адолатсиз одамгина адолатдан кўрқади.

* * *

— Ўғлим, жамиятда содир этиладиган жиноятлар замирида кўпинча биз ёнидан кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олиб, аҳамият ҳам беравермайдиган одобсизликлар ётишини асло унутма.

* * *

— Ўғлим, бўлса — тежа, бўлмаса — қаноат қил. Нафсинга раддия бер!

Менга бир умрга татигулик ўғитлар қолдирган раҳматли отам билан, афсуски, расмга тушолмаган эканман. Бу ҳам балки кимгадир сабоқ бўлар. Ушбу портретни эса, ҳаваскор рассом сифатида, ўзим чизганман. Оллоҳ рози бўлсин!

Муаллиф

* * *

— Ўғлим, иймонсиз сотувчининг дўконида инсофдан бўлак барча мол топилади.

* * *

— Ўғлим, хўжасининг гапларини такрорлашни пўхта ўзлаштириб олгани билан тўтиқуш воизга айланиб қолмайди.

* * *

— Ўғлим, ўжарлик бу — жарлик.

* * *

— Ўғлим, замона зайли билан бир бечора кимса эшагини “тоға” деб юборган экан, уқдингми?!

* * *

— Ўғлим, ҳақиқат бор, ишонавер. Фақат, у ҳамиша кечикади.

* * *

— Ўғлим, камбағаллик айб эмас, бироқ камбағалликка кўникиб қолиб, уни умрбод “касб”га айлантириб олиш айбдир.

* * *

— Ўғлим, тантиликни тупроқдан, серобликни сувдан, саховатни самодан, қудратни куёшдан, юқсакликни юлдуздан ўрган.

* * *

— Ўғлим, бахт — аҳилликнинг соясидир.

* * *

— Ўғлим, бойлик билан ақл топиб бўлмайди, аммо ақл билан бойлик топиш мумкин.

* * *

— Ўғлим, тама кўчасидан ўтма, тамагир кўрпачасида ўтирма.

* * *

— Ўғлим, пойгакда жой бўлса, тўрга чиқишга интилма. Чунки, обрўли одам пойгакда ўтиргани билан обрўсиз ёки обрўсиз одам тўрга чиққани билан обрўли бўлиб қолмайди.

* * *

— Ўғлим, эпли бўл, эпчил эр элакда ҳам сув ичади.

* * *

— Ўғлим, биров билан қудалашишдан аввал кўзларингни каттароқ оч, қудалашганингдан сўнг кўзларингни қаттиқроқ юм.

* * *

— Ўғлим, уйда, ота-онанг бағрида бола бўлиб қолсанг-да, кўчада, одамлар орасида эркак бўл.

* * *

— Ўғлим, аёлнинг макрини гарданига олган қирқ туянинг ҳар бири қирқ филнинг қудратига эга бўлмоғи лозим.

* * *

— Ўғлим, икки киши жанжаллашаётган бўлса, билки, айб ақллисида.

* * *

— Ўғлим, қўлнинг кафтидек аён нарсаса шапалоқдек баён шартмикан?!

* * *

— Ўғлим, кайфиятингни туширма. Тўшқун кайфият — заҳарли илонга ўхшайди. Тирмашиб бутун танангга ўралади, имкониятни бой берсанг, заҳрини санчади.

* * *

— Ўғлим, яхшилик ва ёмонлик эшиқларини инсон ўз ихтиёри билан очади.

* * *

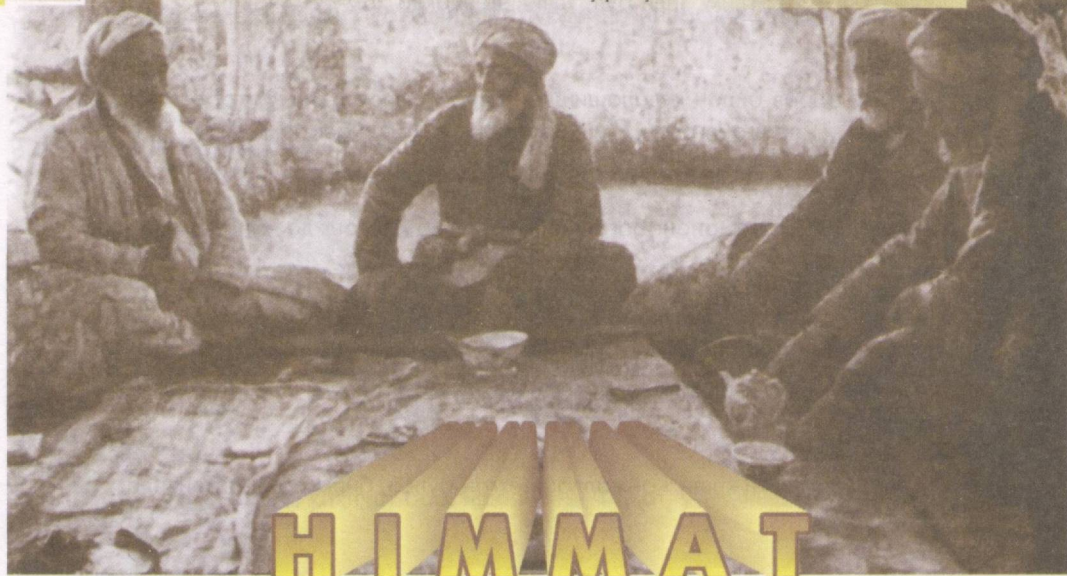
— Ўғлим, сени ўзингдан кўра кўпроқ биладиган одамнинг ўзи йўқ, сен эса ўзинг ҳақингда ҳеч нарса билмайсан.

* * *

— Ўғлим, қуш қанотга, инсон эса қаноатга муҳтож. Зеро, қаноат — инсон қанотидир.

* * *

— Ўғлим, мен яшамаяпман. Бефойда, ўтаётган кунларимнинг ҳисобини олиб турибман, холос. Бир, икки, уч...

Баллада

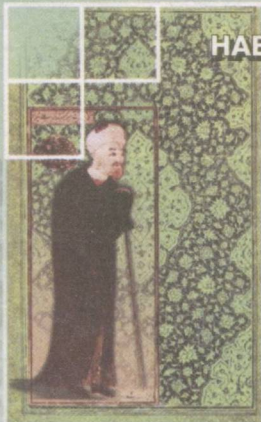
Ҳар гал борсам қишлоққа,
 Қалбим кетар тозариб.
 Қофиялар чақмоқдай
 Эркин қанот ёзади.
 Чойга чорлар тоғамлар,
 Жавдар нонни ушатиб.
 Кўзим кийик шоҳидаги
 Қамчи сонга тушади.
 Тоғамнинг айтар сўзи
 Аниқ руҳ — сиёидан.
 —Ажабо, қамчи даста
 Кийикнинг туюғидан?!
 —Саночсойда бир чол бор,
 Асли исми Норбобо.
 Ҳайитбой, — дер эл уни,
 Соч-соқоли қор бобо.
 Ориятли, покдомон —
 Канда қилмас рўзани.

Нўйғутлар уругидан,
 Сал ўжарроқ — дўзали.
 Тоғликка хос ҳунари —
 Эгар ясар, қўм тикар.
 Ўрмадўз қамчи ясаб,
 Пўстинларни жўн тикар.
 Улкан мешга ўхшайди
 Чор тарафдан Саночсой.
 Тўрт овулнинг чорваси
 Боқилувчи сўлим жой.
 Бобонинг қўналғаси
 Ўзига хос — Дўнбулоқ.
 Ўн тутинли маҳаллага
 Жуда қулай, ўнг булоқ.
 Норбой ёлғиз фарзанд
 Ота билан онадан.
 Чегаранинг ўзи йўқ,
 Ўнта аҳил хонадон.

Уйланмади Ҳайитбой —
Ўзи шунини хоҳлади.
Чолу, кампир ўтишиди
Қўкка ўрлаб оҳлари...
Сабабини билолмай
Ҳамон ҳайрон ёш-қари.
Турфа чўпчак тўқийди
Овул ғийбатчилари...
Дўнгулоққа ёндошдир
Қишлоғимиз қўраси.
Шу боисдан биз ёқдан
Унинг дўсти, жўраси.
Таъмирлаймиз йил сайин
Хўжалик саройларин.
Сўнг суваймиз бобонинг
Отхонасин, томларин.
Асло дариг тутмайди
Қази, кулчатойини,
Баъзан қўмсаб қоламиз
Кийик ўтли чойини.
Қўралар таъмирлангач,
Нуқта ҳам қўяр бўлдик —
Хўжалик ҳисобидан
Бир новвос сўяр бўлдик.
Бу воқеа аслида
Қуйдагича юз берган:
Ошпаз сўраб борганда,
Бобо болта, туз берган...
Кейин билсак, ўшанда
Хатога юз тутибмиз —
Норбобога насиба
Беришни унутибмиз.

Шу кун шайтон озғириб,
Бизларни ғафлат босди.
Рости гап, оқибатни
Қилибмиз оёқ ости.
Гурурли чол илинжни
Бошдан ҳавола қилиб,
Хуфтон намозидан сўнг
Тангрига нола қилиб,
Пинакка кетган экан
Ёстиғи ёнбошида,
Тонгда недур дупурган
Япасқи том бошида.
Бобо чиқса, тепада
Кийик сергак турипти.
Ўнг оёқдан ўқ еган,
Оқсоқланиб юрипти.
Чолни кўргач жонивор,
Ўзни урди қўрага.
Хайриятки, атрофи —
Четан девор — ўралган.
Ўқириқни бир нави
Илинтирди шоҳига —
Яратган ёрлақаса,
Омад боқар гоҳида.
Бир коса шўрвани-ку
Кўзимиз қиймаганди,
Чол кийик гўшти билан
Бизларни сийлар энди...
Ва ҳайитда Норбобо,
Ҳимматни ортиқ қилган.
Менга ушбу қамчинни,
Беминнат тортиқ қилган.

"CHUN ILIK BERMASKI..."

*Чун илик бермаски, ўпсам ул ситамкор илгини,
Бир киши илгин ўпайким, ўпгай ул ёр илгини.*

Биринчи мисрасидаги “ўпсам” сўзи сабаб шоҳбайтни ўқиган кишининг кўз ўнгида бир малаксиймо гавдаланади ва “ситамкор” ибораси бу тасаввурни гўёки тасдиқлайди. Кейинги мисрадаги “ёр” сўзи эса шеърхоннинг тугал хулосага келишига туртки бўлади — байтда бир ҳурлиқо ҳақида гап бормоқда. Бироқ, наҳотки шоир севгилисининг қўлини ўпган кишининг қўлини ўпса?..

Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари айтадики, “Авлиёларда бир замон борки, бу замонда уларнинг суҳбатидаги беадаблик айни адабдир, бир замон борки, ундаги адаб айни беадаблиқдир”. Шу маънода, ғазал ҳусни матлаасига бир кўз ташлаган ҳозирги ўқувчига андак “беадаблик”дек туюлган бу байт аслида ҳақиқий муҳаббат, пиру муридлик муносабатлари хусусидадир.

Бу оламда ҳар томонлама муҳофазаланган одамнинг ўзи йўқ. Бешиқдаги гўдақдан тортиб жон қуши парвозга шайланаётган қариягача — барча-барча шайтони лаъин тажовуздан омонликда эмас. Муршиди комил мурид қалбини ана шу иблис ҳйллаларидан ҳимоя қилади ҳамда руҳини юксалтиради. Шу боис эл орасида “Пири йўқ одамнинг шайтондир пири” деган ибора кенг тарқалган. Маҳдуми Аъзам эса “Пирсиз кирма жанггоҳга ҳеч дам, / Искандари замон бўлсанг ҳам”, деб огоҳлантирган. Шайтон найрангию нафс қутқуларидан эмин бўлиб, комилликка эришмоққа кишининг ўз саъй-ҳаракатлари етарли эмас, ҳатто у Искандари замон бўлган тақдирда ҳам. Зеро, на боши, на охири кўринадиган биёбонда қолган киши ўз ҳолича йўл юрса, кўзлаган манзилини тополмасдан забун бўлиши мумкинлигини шоир “Ситтаи зарурия” асарида бундай ифодалайди “...Уддасидан чиқсанг, етук

бир йўл кўрсатувчи (муршид) топ. Чунки йўл йироқ, хатарли, унинг биёбони мусофирларни қатл этувчидир". Пирсиз ташланган ҳар бир қадам хато ва ҳалокатга етакловчи одимдир. Шунинг учун камоли ихлос билан муршиду комилнинг этагини тутмоқлик даркор. Махтумқули таъбири билан айтганда, "Ихлос билан бир комилга қўл берган, / Етар бир манзилга, етмайин қолмас".

Пирсизлик эса беҳудалиқдир. Ҳазрат Навоий "Мажолис ун-нафоис" аса-рида Камолиддин Биноий тўғрисида сўз айта туриб бу ҳолни куйидагича шарҳ этади "...Бу сифати салби учун фақр тарийқин ихтиёр қилди ва риёзатлар тортти, чун пири ва муршиди йўқ эрди, ўз бошича қилган учун ҳеч фойда бермади..."

Муродиға етишмоқ қасдида пирга эргашган мурид, сулук одобига кўра, шайхнинг қўлини ўпиб (байтдаги — ўпсам) сидқу эҳтиромини изҳор этади. Пир эса "ситамкор". У муриду мухлисларнинг ҳаммасига ҳам қўл тутавермайди. Шайхнинг назарига туша олмаслик эса муриднинг ҳали ғўрлигини англатади. Чунончи, пиру муршид излаб ҳамроҳлари билан юрт кезиб юрган Саййид ота авлиёуллоҳ Занги отани учратганида, "Саййидлардан бўлатуриб мен шу қора одамга мурид бўламанми?" деган иддаони кўнглидан ўтказгани боис шайхнинг эътиборидан қолгани ва кўп йиллар у зотнинг даргоҳида риёзат чекиб, охир-оқибат Анбар она воситасидагина иршодга етишгани маълум.

"Ёр" сўзи эса байтда бизнинг тушунчамиздан кўра кенгроқ маънода қўлланган. Аниқроғи, энг яқин рафиқ, ажралмас ҳамдам, меҳрибон раҳнамо, ҳақ йўлга етакловчи устоз... Бу сифатларнинг барчаси пири комилдагина жам бўлади. Ундан ўзгаси ҳар қанча зўр кўринмасин, барибир нуқсонлидир. Шунинг учун шоир ғазални

*Эй Навоий, билки ҳижрон дастидин бўлмас халос,
Сайр аро матлуб, агар тутмас талабгор илгини,—*

деб якунлаган.

Оллоҳ таолога ошиқ бўлган киши аввало Унинг севган бандаларини севмоғи керак. Улар Пайғамбар алайҳиссалом издошлари бўлган авлиёуллоҳлар, муршиди комиллардир. Аммо буларнинг назарига тушиш учун ҳам киши муайян вақт заҳмат чекиб, тайёргарлик кўриши ва шунинг баробарида улар ҳузурига йўл очувчи бир кишини топтоғи даркор. "Бир киши илгин ўпайким" деганда шоир ана шуни назарда тутган. "Ситамкор" эса, айтиб ўтилганидек, муршиди комилнинг ўзидир. Қачонки, муршид муриднинг қўлидан тутмас экан, у ҳеч замонда Оллоҳ таоло висолига ета олмайди, адашиб-улоқиб ҳижрон водийсида бутунлай йўқолиб кетади.

Улуғ шоир бу ўринда тариқат одобларидан яна бирига эътибор қаратган. Бу — киши ўзини ниҳоятда ҳақиру фақир тутмоғидир. Умуман, ҳазрат Навоий қайси асарида ўз шахси ҳақида сўз юритган бўлмасин, барчасида "камина фақир" деган каломни тилга олади ва ўзини ниҳоятда ҳақир тутати. Бу байт ҳам ул зотнинг ана шу одатидан истисно эмас.

Дамин ЖУМАҚҮЛ

Shuhrat RIZO mutolaa qiladi

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Тошкент,
“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2006-2008.

Талабалигимизнинг илк паллаларида “Ҳозирги замон ўзбек адабий тили” фанининг фонетика, лексикология, лексикография бўлимларидан маъруза ўқиган домла-миз доцент Миразиз ака Миртожиев (ҳозирда профессор, табаррук ёшдалар, умр-лари узок бўлсин) луғатчилик борасида батафсил тўхталиб, бу соҳа кишилари ора-сида юрадиган ҳазилнамо бир нақлни айтиб эдилар: “Илм аҳлидан кимники жазола-моқ лозим бўлса, уни осма, қамоққа ташлама, сургун қилма — яхшиси, луғат тузишга мажбур эт. Бундан кўра оғирроқ азоблаш усулини тополмайсан”.

Дарҳақиқат, бу ишнинг машаққатини ҳар ким ҳам тасаввур эта олмайди. Луғатчи-га катта-катта ўн хонали уй бўлса ҳам кам. Йўқ, ўзига-ку каталақдек бир ҳужра ҳам кифоя, бироқ ҳар бир ҳарф, сўз, бирикмага алоҳида-алоҳида тузиладиган ва йиғила-диган карточкалари, қайдлари, мисоллари ёйилганда бутун хона саҳнини эгаллай-ди. Ишлаётганда ўзи ҳам бу хоналарга қайд қоғозлари аро хасислик билан қолди-рилган ингичка йўлакчалардан дорбоз каби кириб-чиқиб юради. Қани, бирор кас ўша хонага кириб, қайсидир қоғозчани турган жойидан у ёки бу томонга берухсат силжитиб қўйсин-чи, ўша куни бу хонадонда дилхиралик ҳукмрон бўлиши турган гап. Луғатчи шўрлик туну кун ишлайди. Тирикчилик ғами билан юрганда ҳам хаёли-га бир сўз келиб қолса ёки бирор жойда бирор нима ўқиса, ё эшитса, дарров ҳало-ватини йўқотади. Ўша, ўзидан бошқа ҳатто валламатига ҳам киришга изн бермай-диган хонанинг дордек ингичка йўлакчасидан яна дорбоздек ўтиб, керакли қоғоз-чага қўшимча қайдларни киритади-да, сўнг осойиш топади. Шу тариқа кунлар, тун-лар, ойлару йиллар излашда, топишда, яна излашда ўтаверади, ўтаверади. Бир ҳарфда келадиған сўзлардан сўнг иккинчи, учинчиси ва ҳоказо. Минглаб, ўн минг-лаб, юз минглаб қайд қоғозлари. Шулар бари кун келиб жамланади ва бир муқова остида китоб бўлади. Кенг хоналарга сиғмаган ўша сон-саносиз қайдлар китоб саҳифаларига жо бўладию каттаю кичикка бирдек асқатади. Кимнингдир тил чига-ли, кимнингдир дил чигалини ечмоққа кўмақдош бўлади бу китоб-лар. Уларни биз жайдари лафзимизда жўнгина “луғат” деб қўя қоламиз. Бирор сўз ёки ҳодиса ҳақида фикр юритганда, иккилан-сак, гумонга борсак, албатта, “бир луғат кўрай” деймиз. Яна ўзи-мизнинг бот-бот варақланавериби титилиб кетган ва стол четида шай турадиган суюмли, ишончли луғатимизни қўлга оламиз. Ке-ракли сўзни топиб, унинг луғавий маъносию товланиш-тусланиш-ларини бир назардан ўтказиб олгач, энди дадил истифода этамиз. Қани, бирортаси эътироз қилиб кўрсин-чи! Ҳар қандай тушунча ёки атаманинг луғавий маъносига асосланган одам янглишмайди ва ҳуда-бехуда ҳар мақомга йўрғалайвермайди. Ана шундай “йўрға”-лар луғат кўрмаган ё луғат нима эканини билмаган одамлар бўлиб

туюлади менга. Рост-да, ҳар қандай тил, фундаментал илм, ма- лака луғатни пухта ўзлаштиришдан бошланади.

Бир вақтлар тилимизда “изм”лар бемаза қовуннинг уруғи- дек кўпайиб кетган эди. Энди эса юнунча “logos” тирғалиб ке- ладиган таълимотларнинг оврупоча ифода шакллари жорий этишга зўр бериб уринаётганлар урчиб боряпти. Булар гўё за- монавий билимдонлар. Машҳур сахна асаридаги лўттибоз бир қахрамон айтмоқчи, “ўзимизнинг сўзларга лотинча қўшимчани қўшинг-да, лотин тилини биламан деяверинг”. Тилни бундай сунъийлаштиришга уринишнинг илдиэлари анча чуқур бўлиб, аслида бу мустамлака сиёсатнинг мафкуравий “ўйин”ларидан бири эди. Моҳият эътибори билан айна ҳодисани маърифат- парвар бобомиз Абдулла Авлоний ўз вақтида қаттиқ танқид ос- тига олган: “Биз, туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан-кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Ти- лимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмакдадурмиз... Ёху! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқуб кетдук. “Яхши қўшингдан олгунча, ёмон уйингни қидир”, демишлар. Боболаримизга етуш- гон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва ахтарсак, йўқолганларини ҳам топурумиз. “Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди”, деб Ёвропо қалпоғини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдир. Пайғамбаримиз “Эрларда жамол лисон ва тилдир”, демишлар (Абдулла Авлоний. *Танланган асарлар*. Т., 2006, 61-бет).

Бутун халқ, миллатга жамол бўларли лисон ва тилни соф ҳолда асрагучи, авлодларга етказувчи восита эса, аввало, луғатдир. Айна ўринда биз ХХI аср- нинг дастлабки ўн йиллигида ўзбек миллий маданияти учун улкан ҳодиса сифа- тида амалга оширилган беш жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” ҳақида сўз юритмоқдамиз.

Узоқ мазийни қўйиб, истиқлолнинг ўн етти йиллик яқин тарихини кўз ўнгимизда жонлантурсак ҳам, халқимиз ҳаётида том маънода маънавий-маданий ҳодиса бўлган воқеалар кўп, албатта. Таъбир жоиз бўлса, мен “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни моддий маданият жавоҳирлари ўлароқ кўз ўнгимизда бунёд этилган Имом Бухорий мажмуаси, Интерконтинентал меҳмонхонаси, Ҳаси Имом мажмуаси каби кўплаб замонавий меъморий бойликларимиздан қолишмайдиган ҳодиса деб баҳолаган бўлар эдим. 2006-2008 йилларда нашр этилган беш жилддан иборат бу салмоқдор китоб- лар саҳифасига саксон мингдан зиёд сўз ва сўз бирикмаларининг маъноси жамлан- ган. Бу фақат айтишгагина осон. Аслида, бутун бир олимлар гуруҳининг қирқ йиллик

Шуҳрат Ризога “Тафаккур” тавсифномаси

- журналимизнинг жонкуяр дўсти, фаол муаллифларидан;
- нуктадон адабиётшунос десангиз ҳам, театршунос киношунос десангиз ҳам шу одам;
- бир неча йил катта идораларда хизмат қилиб, маданий-маърифий ташкилотчилик бобида кўзи пишган жамоатчи;
- сал ҳафсала билан мулоҳаза қилиб гапирса, оғзидан чиққани — тайёр мақола; ёзган- лари эса — бир талай китоб, дарслик, қўлланма;
- оғирқарвонроқ кўрингани билан роса ингичка фикрлайди;
- яхши асарни учратса, муаллифнинг ўзидан кўпроқ қувонади, ҳар жойда тарғиб қилиб юради — беғараз, беғубор, танти...

Эллик ёшга тўлган бир одамга шулар камми?!

Умрининг қолган ярми бундан-да сермазмун, самаралироқ бўлсин деб ният қиламиз.

меҳнати якуни бўлган бу беш дурдона, дарҳақиқат, игна билан қудуқ қазиган фидойи инсонлар заҳмати самарасидир.

Балки бугунги компьютерлаштириш замонининг ҳавосини олган бирор мардум таърифу тавсифларимизни истеҳзога олиб, биргина компьютер дастури билан арзимаган муддатда амалга оширса бўладиган иш-ку бу, дейиши ҳам мумкин. Аммо ишончим комилки, техник ижро нуктаи назаридан муайян қулайлик яратиши тайин бўлган компьютерлар ҳар бир сўзнинг кўпдан-кўп маъно товланишларини, унинг оҳанг (интонация) воситасидаги ўзгаришларини, шева ва лаҳжалардаги бетакрор хусусиятларини ҳамда шуларга доир минг йиллик бадиий, илмий адабиётимиз ва юз йиллик матбуотимиз намуналаридан олинган минг-минглаб мисол, изоҳ ва шарҳларни аниқлаб, кўрсатиб беришга ожизлик қилса керак. Қолаверса, фақат инсон зотига ато этилган неъмат — ҳис-туйғу, эҳтирос ва илҳом ҳам бу китобларни яратишда муаллифларни четлаб ўтмагандир, албатта. Гоҳи бир сўзнинг ўнта, ўн бешта ва ҳатто бундан-да кўп маънолари кўрсатилади. Оддий қора сўзда, матбуотда, бадиий адабиётда тўғридан-тўғри англашиладиган маънолари, кўчма маънолари, рамз, образ сифатида қўлланадиган ўринлари келтирилади. Бир сўзни образ сифатида аниқ тасаввур этиб, уни шундай изоҳлаб беролган тилшунос олимни туйғу ва илҳомдан бебаҳра деб ким айта олади?!

Луғатнинг ҳар бир жилди илк саҳифасида таҳрир ҳайъати аъзоларининг номлари келтирилган. Рўйхат охирида Азим Ҳожиёв домланинг номи. Албатта, бу ўринда бошқача бир талқинга асос йўқ — рўйхат алифбо тартиби бўйича тузилган. Аммо, менга қолса, шу номни истисно тариқасида рўйхат бошига қўярдим. Ҳеч шубҳасиз, Тўра ака Мирзаёв раҳбарлигида ҳайъат аъзоларининг ҳар бири илмий ва ташкилий жиҳатдан ниҳоятда катта иш қилган. Мен, айниқса, муаллифлар — Э.Бегматов, А.Мадвалиёв, Э.Умаров, Н.Маҳкамов, З.Мираҳмедова, Д.Худойберганова, М.Содиқоваларга бир китобхон сифатида, улар яратган луғатларга эҳтиёжманд инсон сифатида юракдан ташаккур айтаман. Айни чоғда Азим Ҳожиёвдек улуғ бир заҳматкаш олим билан замондошлигимдан фахр этаман. Мазкур луғатни тузиш бўйича “Йўриқнома”дан тортиб жилдлардаги 18 та ҳарфга оид минглаб мақола шу инсоннинг илмий меҳнати, янада аниқроғи, жасорати маҳсулидир. Айни луғат ва унинг асосий муаллифи ҳақида шундай фикр айтишга тўлиқ асос бор. Ўйлайманки, менинг фикримга қўшилгучилар ҳозир ҳам мавжуд ва яна вақт ўтган сари уларнинг сони ортса ортадики, асло камаймайди. Бир чети, бизнинг миллат сифатидаги миллий маънавиятимиз ҳам шундай ҳодисалар туфайли камол топиб бораверади.

Наим Каримов. XX аср адабиёти манзаралари.
Тошкент, “Ўзбекистон”, 2008.

“XX аср адабиёти манзаралари”. Дабдурустан бундай сарлавҳага кўзи тушган оқил одам бир сесканиши табиий. Ҳазилми, бутун бир асрлик — юз йиллик адабиётни, юз йил бўлганда ҳам, башарият кечмишидаги энг мураккаб, энг зиддиятли, энг фожиавий, бунинг устига, тафаккурнинг чексиз имкониятлари кашф этилиб, ҳайратомуз мўъжизалар яратилган буюк бир асрнинг қадим ва улуғ бир халққа тегишли адабиётини таҳлил доирасига тортиш ва номига яраша залворли умумлашмалар, холис ва теран фалсафий хулосалар чиқариш олимлик даъвосида юрган ҳар кимнинг ҳам ҳадди эмас... Хўш, унда бундай юкни ким кўтара олади? Кимнинг журъатини истеҳзосиз қабул қилиш мумкин? Ким шундай китоб яратишга маънан ҳақли? Назаримда, бундай сарлавҳага кўз ташлаган ҳар бир фаҳмли адабиётчи шу саволни ҳаёдан ўтказиши шубҳасиз. Шундай яхлит асар учун чўнг чизгилар яратиб Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов домлалар боқий дунёга рихлат қилди. Улар билан ёнма-ён ё кейин адабиёт илмига кириб келганлар ҳам неча-неча йирик ва мўъжаз чизгилар қилган, ҳозир ҳам шу ташвишда юрибди. Бироқ ҳеч ким журъат этиб, катта миқёсларга чиқишга қувват топа билмаяпти. Бу иш келгуси авлодга қолади

шекилли, ҳар қалай, кўпдан-кўп чизгилар бор-ку, керагини умумлаштириб олар, деган тусмол ҳам йўқ эмас эди.

Шукрки, шундай жасоратга қодир одам — олим бор ва у, ҳеч шубҳасиз, ўтган юз йиллик ўзбек адабиёти ҳақида умумлашма фикр айтишга қодир ва ҳақли. Зеро, бу олим умрининг эллик йилдан мўлроғи гоҳи қайнаб, гоҳи сокин оққан ўша адабиёт дарёсига аввал тиниқ бир жилга, сўнгра эса жўшқин сой, яна ҳам кейинроқ ўзанида пурмаъно бир салобат билан юзган анҳор мисол қўшилиб кетган. Бу олим — фан арбоби, профессор Наим Каримовдир.

Наим ака бугун заҳматкаш умрининг саккизинчи ўн йиллигида туриб, ўтмиш аксар устозлари, сафдошлари ва ҳатто ёшроқ замондош ҳамкасблари тажрибасига асосланиб, ҳаёти давомида ёзилмиш битикларидан саралаб “Сайланма” жилдлар тартиб қилиш ҳақида ўйласа, бирор хайрихоҳ ёки чапдаст шогирди кўмагида нашр эттирса, ҳеч ким буни ғайритабиий ҳол деб қабул қилмас эди. Ҳатто, тўғри тушуниб, рағбат кўрсатиши ҳам мумкин эди. Йўқ, аксинча, ўтилган йўлдан ўтишни асло истамайдиган ҳақиқий олим сифатида Наим ака ўз умрининг файласуф палласида илмий ва инсоний жасорат кўрсатди. Шонли ва фожиавий бир асрнинг яхлит адабий ҳам ижтимоий-маънавий манзарасини чизмоққа жазм этди. Чизганда ҳам қиёфаларни аниқ, рангларни тиниқ қилиб, ҳар бир ҳодиса ва воқеанинг қонуний жой-жойини кўрсатиб, ҳеч нарсани ҳаспўшламай, итоаткор андишага, муте мулоҳазаларга бормаи, фикрий мустақиллик, илмий ҳолислик ва энг муҳими — назокат ҳам фасоҳат билан юз йиллик адабий ҳаётнинг маҳобатли манзарасини яратди.

Китобда аср адабий жараёнлари ва ҳодисалари моҳиятидан келиб чиқиб, муаллиф ўз даврлаштириш концепциясини таклиф этган ва шунга кўра қарашларини янги-янги топилмалар билан далиллашга, асослашга муваффақ бўлган. Олим XX аср ўзбек адабиётини уч даврга ажратади: “... биринчи даврни миллий уйғониш даври адабиёти, иккинчи даврни ижтимоий силсилалар даври адабиёти, учинчи даврни эса истиқлол даври адабиёти, деб аташ тўғрироқ бўлади” (227-бет).

Биринчи ва учинчи даврлар борасида, уларнинг номланиши ва даврий чегаралари хусусида аксарият адабиётшуносларимиз яқдил бўлсалар керак. Бироқ иккинчи давр масаласида баҳслар авж олиши аниқ. Чунки шўролар мафкураси ҳукмронлиги ва таъйиқи остида кечган бу давр ўта зиддиятли қарашлар ва мураккаблиқларга эга. Шу даврга мансуб адабиёт намояндаларининг ҳаёти ва ижодига турлича қарашлар, талқинлар, эхтирос билан ёндашувлар баҳс кайфиятини устувор этади. Шунга қарамай, Наим ака Шўро даври адабиётини сира якранг ҳодиса сифатида баҳоламасдан, унинг ҳеч бир кимсага малол келмайдиган истилоҳини топишга ҳаракат қилади, яъни — “Ижтимоий силсилалар даври адабиёти”. Мушоҳада этиб кўрилса, ҳодиса моҳиятига жуда яқин истилоҳ. Дарҳақиқат, ижтимоийлашув — ўша давр адабиётининг бош белгиси. Қолаверса, унинг ижтимоийлашув силсилалари ичида кечгани ҳам ҳақиқат. Демак, муаллиф таклифини умумқоида сифатида қабул қилиш мумкин. Айни чоқда домланинг шу давр адабий сиёсатининг моҳият йўналиши ҳақидаги куйидаги фикрларини ҳам инкор этиш қийин: “...мустабид тузум ўз ихтиёридаги барча миллий адабиётларни руслаштириш, советлаштириш сиёсатига собит қолиб, бу адабиётларни ўз ғояларининг оддий ва жўн жарчисига айлантиришга эришди” (228-бет). Муаллиф масалага янада чуқурроқ кириб, “Атоқли шоирларимиз билиб-билмай ўз шеърлари билан, романнависларимиз эса ёстикдек-ёстикдек асарлари билан ўз халқини руслаштириш жараёнига катта ҳисса қўшдилар” (231-бет), деб ёзади ва бу мулоҳазаларини “Мен яхудийман”, “Улуғ рус халқига”, “Россия”, “Куёш жарчиси” каби бир қатор шеърлар мисолида асослайди. Узоқ йиллар “гражданлик лирикасининг энг юксак намунаси” деб келинган бу шеърлар “қонимизга аллақачон руслашиш майллари кириб бўлган”и учун “мантиқан далилланмаганини сезмадик”, “ўзбек адабиёти фақат рус адабиёти климидан нафас олиб, ўзининг миллий илдизидан, миллий

озик манбаларидан маҳрум этилаёзди" (229-бет), дея хулоса чиқаради олим. Бу каби фикрлар, назаримда, баҳс эҳтиросларини оловлантириш эмас, аксинча, даврнинг реал воқелигини тўғри ҳис этиб, объектив умумлашмаларга келиш учун битилган деб баҳоланиши керак. Зеро, биз шундагина бир жойда депсиниб қолмай, эстетик тафаккур илгариллаши учун имконият яратамиз. Чунки, XXI аср ибтидосида туриб ортдаги жараёнларни сарҳисоб қилиб олиш бу — келажакнинг интилиш ва изланишларини тўғри йўлга солиб юбориш демакдир. Ҳақиқатан ҳам, шундай сарҳисобга қодир олимнинг борлиги адабиётимиз, адабиётшунослигимиз ва умуман миллий маданиятимизнинг ютуғидир.

Хуршид Дўстмуҳаммад. Беозор кушнинг қарғиши.
Тошкент, "Шарқ", 2006.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг бир вақтлар ёш адибларнинг "Чашма" номли тўпламида чоп этилган дастлабки ҳикояларини танқид қилиб, "Киова куёши"да узоқ Америка ҳиндулари ҳаётидан мавзу танлаб ўтирмай, ўзимиздаги мустамлакачилик сиёсати фожиалари ҳақида очиқ-ошкора ёзса бўлмасмиди, деб муаллифга таъна этганим эсимда. Ўшанда, ҳикоя ёзилган давр — XX асрнинг саксонинчи йилларида ҳам худди бундан олтамиш йиллар муқаддам ўз юртимиздаги истибдодга нафратини пардалаб, рамзий маънода "Ҳинд ихтилолчилари" ёки "Португалия инқилоби" ҳақида пьесалар ёзиб, дард-армонларини тўкиб солган Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний йўлини туттишга ҳануз маҳкум эканимизни, Америка бизонларини қириб битириш Киова куёшини сўндиргани каби, эрк, озодлик дея майдонга чиққан жадид боболаримиз ёки улардан кейинги не-не зиёлиларимизни қатағон этиб, ўзбек миллати куёшини сўндирмоқчи бўлганларини ҳали англаб, тушуниб етмаган эканман, шекилли. Хуллас, Хуршид Дўстмуҳаммад деган ёзувчи билан дастлабки танишувим ана шундай ғойибона, унинг илк ҳикоялари орқали бундан роппа-роса чорак аср муқаддам рўй берган эди.

Чорак аср... Ана шу давр мобайнида Хуршид Дўстмуҳаммад "Беозор" романи, бир қатор қиссалар, ҳикоялар, пьеса ва киносценарийлар, юзлаб танқидий ва публицистик мақолалар, 80-90-йиллар ўзбек насри ҳақида салмоқли адабиётшунослик тадқиқоти, журналист одобига доир йирик илмий иш яратди. Мана, энди мазкур сарбаланд хирмондан қалбга энг яқин ҳикоялар ва бир драматургик машқни жамлаб, "Беозор кушнинг қарғиши" тўпламига жо қилибди.

Тўплам мундарижасининг ўзиёқ кишини ўйга толдиради. Ҳикоялар мавзу доирасига кўра туркумларга ажратилиб, ҳар бир туркумнинг номланишидаёқ дастлабки йўлланма англашилади. "Бизни улғайтирган болалик"да мураккаб муносабатлар дунёсига эндигина ҳаёт даричасидан боқаётган бола нигоҳидаги турфа ҳолатлар акс этса, "Бедор мозий"да сеп мисоли чувалашиб кетган тарихий ўтмишни ҳиссий англаш, "Кенг осмоннинг тор кўчалари"да коинот қадар бепоён қалб манзаралари, "Изтироб экан-ку муҳаббат!.."да "сеҳру жодуга бой бу гўзал туйғу" жозибаси, "Кўнгил янгилик қидирав..."да бир хилликдан бевиш, янги бадий кашфиётларга интилиш кайфияти, "Беозор детектив"да саргузашт тафсилотлар асосида инсон дунёсини янада чуқурроқ ўрганиш, "Кулган, кулдирган..." туркум ҳикояларида "ҳар қандай ҳолат замиридаги кулгили ҳолатни кўра билиб" завқиб бўлиш, кулгу орқали форигланиш, "Дилдаги хориж"да эса хориж ҳаёти, чет эллар адабиётини ўрганиш жараёнидаги таассуротлар, ҳаяжонлар, умуминсоний миқёсларни ҳис этиш кайфияти бадий ифодасини топган.

Дастлаб мени китоб бошидаги "Муаллиф ва муҳаррир суҳбати"да баён этилган фикрлар ўйлантириб қўйди. "Бадий ижоднинг табиати шундай: қўлингиздаги қалам ҳамиша сизнинг юрагингизга таҳлика солиб туради... Мана шу таҳликани, чорловни ва даъватни ҳамиша ҳис этиб турган ижодкор изланишдан, қора меҳнатдан тўхтамайди". Ёки "...

хикоя яратиш мусобақа эмас”, “Хар бир ҳикоя — янги ижодий кайфият!”, “Ҳаётнинг айнан ўзига ўхшатиб ёзиш жудаям катта маҳорат белгиси эмас, йўқ, ҳикоя айнан ҳаётга ўхшамаган ҳолатлар оламига айланмоғи зарур”. Ёки биринчи туркум сўзбошисидаги фикр: “...ҳамдардлик туйғуси шакллана боргани сайин изтиробни ҳис этиш касбга айлана боради... Ижод аҳли ана шу касб соҳиблари...”

Тўпламдаги ҳикояларни синчков назар билан ўқиган одам ана шу фикрларнинг тўлиқ бадиий ифодасини топади. Мен ўша “юрақдаги таҳлика”ни ҳар бир ҳикоя қатида, “қора меҳнат”ни эса ҳар бир сўз, образ, руҳий ҳолат тафсилотида бадиий деталлар, ижодий фикр, ғояни пардалаш, ўқувчининг мантикий якунни ўзи чиқариши учун вазиятни заргарона тайёрлаш (“Алам”, “Отамнинг ошнаси”), рамзий ифодалар (“Жажман”, “Ибн Муғанний”, “Киова қуёши”) тасвирларида кўргандек, аниқроғи, қалбдан туйгандек ёки ҳар бир ҳикояда янги ижодий кайфиятни, “Кўнгил янгилик қидирадир...” туркумида алоҳида бадиий экспериментларга мойилликни, кучли эҳтиёжни сезгандек бўлдим. “Нусхакашнинг меросхўри” ҳикоясида эса “ҳаётнинг айнан ўзига ўхшатиш” бадиий ижоднинг ҳар қандай соҳаси учун ҳам яратиш эмас, бадиий кашфиёт, стихия, илҳом пўртаналари эмас, балки оддий “нусхакашлик” экани ҳақидаги фикрнинг жуда таъсирчан, нозик фаҳм ва маҳорат билан ифодаланганини кузатдим. Ҳаммасидан ҳам ижод ва ижодкор табиати ҳақидаги таъриф ёқди — “изтиробни ҳис этиш касби”.

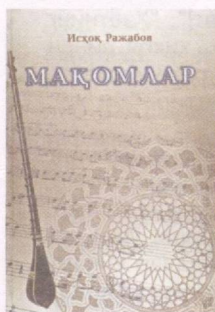
Ҳақиқат истаган зот борки, бари изтиробга маҳкум. Ҳаққа етмоқ йўли — азият. Одамзоддаги ҳайвонийликни чекламоғу инсонийликни барқарор этмоқ — нақадар мушкул иш бу. Ана шу мушкуллик ижод аҳлининг мулки аъмоли. Ҳар бир воқе нарсаси — мушкуллик ҳосиласи. Мушкулликни туймаган, ҳис этмаган одам яратмоққа қодир эмас. Мушкуллик эса изтиробларга доя. Изтироблар ўз галида илҳом сари етаклайди. Илҳом буюк маънавий неъматларни бунёд этади. Хайратларга, ҳаракатларга сабаб бўлади.

Назаримда, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг изтирови ана шундай — хайрат ва ғайрат бағишловчи изтироб. Ҳаёт аъмолини, тириклигини белгилаган изтироб касби. Балки шу касбни яхши билгани учун ҳам бир одамга гоҳи кўплик қиладиган бошқа хунарларнинг осон эвини қилиб юргандир. Не бўлганда ҳам касбидан айирмасин. “Беозор қушнинг қарғиши” китоби эса унинг ўша “изтиробни ҳис этиш касби”га энг муносиб шаҳодати...

Исҳоқ Р а ж а б о в. Мақомлар. Тошкент, “Санъат”, 2006.

Мутахассис бўлмаган одам ҳам Исҳоқ Ражабовнинг “Мақомлар” китобини бир бор varaқлаб қўйса, Шарқ мусиқа маданияти, жумладан, миллий мусиқа тарихимиз, унинг турли давр ва босқичлари ҳақида кенг тушунчага эга бўлиши аниқ. Нафақат тушунча, мусиқа орқали миллий ўзликни англашида ҳам, халқи, миллатидан ғурурланиш ҳиссини кашф этишида ҳам бу китоб сабоқ, олам-олам завқ, иштиёқ бағишлайди. Айни замонда, бугунги ҳаётимизда ўрни тобора кенгайиб, кучайиб бораётган бегона “замонавий” мусиқанинг салбий таъсиридан сақланиш, беҳаё оҳангларга қарши маънавий иммунитет пайдо этиш учун ҳам ниҳоятда зарур бу китоб. Мақомларимизни қадим меъморий осори атиқаларимиз каби миллий ғурур манбаи сифатида тақдим этар эканмиз, уларни музей мулки деб эмас, ҳаракатдаги жараён ўлароқ кўрсатиш йўллари, ҳозирги авлодларга ҳам самарали таъсир усуллари излашимиз керак. Акс ҳолда таг-замини бетайин, одамни инсонлик, миллий мансублик моҳиятидан буткул ажратиб, узоқлаштириб юборадиган маънисиз шовқинларнинг қулига айланиб қолишимиз ҳеч гап эмас. Бунинг учун мазкур “Мақомлар” китобининг, фақат угина эмас, бошқа шундай асарларнинг тарғиботини мактабданоқ йўлга қўйишни ўйлашимиз лозим.

Биз “мақом” сўзини жонли ва ёзма нутқимизда кўп қўллаимиз. Албатта, нафақат мусикий истилоҳ мазмунида, балки луғавий маъносига кўра, тураржой ёки бирор кимса ёхуд нарсанинг ўрни, даражаси маъносида ҳам. Мусикий атама сифатида

мақом “муסיқа чолғуларида куй ва ашулаларни ташкил этадиган товушларнинг жойлашадиган ўрни, яъни пардалар” экан. Китоб муаллифи бу таърифни араб истилоси давридан то XIX асргача бўлган даврда минтақамизда яратилган ўнлаб муסיқага оид рисоалар, луғатлар асосида келтиради. Китобнинг юсак илмий аҳамиятига ва муаллифнинг улкан олим эканига асосий шаҳодат ҳам шуки, “Мақомлар” китоби ўнлаб, балки юзлаб илмий-тарихий манбалар асосида, жуда пухта назарий ва амалий меросга таяниб яратилган. Китоб саҳифаларини варақлай туриб, муаллиф жуда катта илмий меросни бир тизимга солиб, тадрижий-тахлилий усулда батафсил тадқиқ этганини, ҳар бир мақом йўли, жумладан, “Ўн икки мақом” ва “Шашмақом”нинг тарихий тадрижи, шўъбалари, гуруҳлари ҳақида

ҳам тафсилий, ҳам рақамли жадваллар билан маълумотлар келтирганини кўрамиз. “Мақом” атамасининг XIII-XV асрлардаги “парда” сўзига маънодош ифодасидан то ҳозирга қадар ўсиш-ривожланишда “куй ва ашула йўллари туркуми” маъносини англатишигача бўлган ўзгаришларнинг ҳар жиҳатдан далилланган илмий тафсилотини ўқиймиз. Ана шундай туркум маъносидаги “Ўн икки мақом” ва “Шашмақом”га, сўнгги уч асрлик муסיқий меросимизга оид назарий ва амалий фикрлар, маълумотлар асосида ҳозирги истиқлол даври қарашларига ғоят мутаносиб хулосалар, ҳатто айтиш жоизки, ўз даври (ўтган асрнинг 60-70-йиллари) учун ниҳоятда дадил, маънавий жасорат деб аташга арзигулик ғоявий концепция илгари сурилганига гувоҳ бўламиз.

“Хорижий мамлакат олимларининг кўплари асоссиз равишда, Ўрта Осиё халқларининг ўрта аср маданий бойликлари форслар ёки араблардан олинган ва бу улар маданий бойликларининг таркибий қисми бўлган, деб қарайдилар. Бу нотўғри, албатта. Ўрта Осиё халқлари Шарқнинггина эмас, балки бутун дунё фани ва маданиятининг хазинасига салмоқли ҳисса қўшганлар. Ўрта Осиёдан чиққан кўпгина буюк олимлар, замонаси талабларига кўра, араб ва форс тилида ёзганликлари уларнинг ўлмас асарларини ўша тилга мансуб халқларнинг маданий бойликлари деб ҳисоблашга асос бўла олмайди. Ўрта Осиёдан чиққан олимлар ерлик халқларнинг илмий ва маданий анъаналарини давом эттирдилар ва қўшни халқлар тўплаган маданий бойликлардан унумли фойдаландилар. “Мақом” иборасининг Ўрта Осиёда ҳам жорий этилгани эса ўтмишдаги маданий шароитлар маҳсулидир.

Мақомлар араблар истилосига қадар ҳам бошқа номлар билан аталиб келган, деб ўйлаш мумкин. Арабча “мақом” ибораси эса Ўрта Осиёда тахминан Форобий даврида машҳур бўла бошлаган.

Инглиз олими Г.Фермернинг Ислон энциклопедиясига ёзган муסיқага доир мақоласида Ўрта Осиё ва Хуросон халқларида араб истилосигача махсус муסיқа назарияси мавжуд бўлгани қайд этиб ўтилган” (137-бет).

Ана шу ғоявий концепциясига қатъий таянган олим китобнинг сўнгига қадар аниқ манбалар асосида ўзининг кузатишлари ва гипотезаларини илмий асослаб боради. Ва ниҳоят, ўқувчи жуда бой муסיқий меросимиз маданиятимизнинг қадимийлиги, маънавиятимизнинг юсаклиги самараси эканини идрок этиши учун имкон яратади.

Исҳоқ Ражабовнинг “Мақомлар” китоби ҳозирги давр муסיқашунослари учун, назаримда, кўп жиҳатдан “эталон” — намуна вазифасини бажаради.

Аввало, китобда умуммуסיқий билим, малака, илмий лаёқат ниҳоятда юсак.

Иккинчидан, тарихийлик ҳисси кучли — жараёни муайян тарихий тадрижда тизимли кўра билиш, ўрганиш ва тадқиқ этиш хусусияти устувор.

Учинчидан, манбалар билан ишлаш маданияти юқори, ҳар бир манба ва унинг муаллифига тегишли қамровдор маълумотлар базаси мавжуд.

Тўртинчидан, ҳар бир сўз, ибора ва тушунча луғавий асосидан бошлаб то бутун тарихий жараёндаги ўзгаришларига қадар эътиборга олиниб, маъно жиҳатидан аниқ белгиланади ва мувофиқ ҳолда истифода этилади.

Бешинчидан, мусикий мероснинг шаклланиш ва ривожланиш тамойилларига кўра, жуғрофий ўринларини аниқлаш ва кўрсатиш илмий далиллаш орқали амалга оширилади, бунда ҳам илмий мезон тўлиқ устувор.

Олтинчидан ва энг муҳими, асарда миллий рух ва ватанпарварлик туйғуси ғоят баланд ва бунга асос бўладиган далилу ҳодисалар аниқ илмий таҳлил этиб, исботлаб берилади. Шу орқали ўқувчида малоллик келтирадиган бачкана эҳтирос эмас, балки қалбга ғурур ҳисси бағишлайдиган ёрқин тасаввурлар пайдо этилади.

Очиги, сўнгги кезларда мақомлар борасида эълон қилинаётган айрим китоб ва мақолаларда тушунчаларни ноўрин, сунъийлаштириб қўллаш, хусусан, “Мақомлар” ўрнига “Мақомот” шаклини таклиф этиш, мақом йўллари шаклланган ва тарқалган жуғрофий манзилларни белгилашда фақат бир жиҳатни ажратиб олиб, бошқаларига беписанд муносабат кўрсатиш, Исҳоқ Ражабов китобида бир неча туркумлар тарзида уюшгани илмий исботланган ва ўзига хос ривожланиш йўллари намоён этилган Тошкент-Фарғона мақом йўлларини “тарқоқ ҳолда ҳамда йирик туркумларга уйғунлашмаган” дея асос-исботсиз камситиш, шу билан бирга, “Шашмақом”дек ноёб маънавий меросимизнинг яралишига оид қарашларда миллий негизларни шубҳа остига олиб, уни тарихий шароит тақозосига кўра маҳаллий ўтроқ халқ орасида яшаган майда этник гуруҳлар вакиллари ижоди маҳсули сифатида билвосита тақдим этишга уринишлар ёки шундай ишоралар қилиш ҳоллари кузатилмоқда. Буларнинг бари ўзбек олими Исҳоқ Ражабовда ёрқин намоён бўлган юксак илмий маданият ва ватанпарварлик туйғуларини айрим замонавий тадқиқотчиларга бот-бот эслатиб туриш заруратини пайдо қилади.

“Мақомлар” асари нафақат миллий, балки кўплаб Шарқ халқлари мақомшунослик илмининг ҳам ўзига хос қомуси деб аташга лойиқ китоб. Чунки унда биз кузатган айрим жиҳатлардан ташқари, соҳанинг барча специфик хусусиятларига доир пухта назарий қарашлар, тадқиқ ва тафсилотлар, хулоса ва умумлашмалар мавжуд. Буни мутахассислар вақти билан яна эътироф этишар. Бироқ менинг — мутахассис бўлмаган бир китобхоннинг фикрича, бундай тадқиқотлар ўн йиллар давомида бир яратилади. Гоҳи тадқиқотни яратиб, уни оммалаштириш олимнинг ўзига насиб этмайди ҳам. Айни мисолда ҳам шундай бўлган дейиш мумкин. Чунки бу тадқиқотнинг қисқароқ шакли 1963 йилда нашр этилган бўлса, у вақтлар мақомга ҳам, миллий меросга ҳам муносабат “ойболта” остида бўлгани бугун кўпчиликка маълум. Ўша мураккаб замонларда фақат қулфат ё беписандлик келтириши мумкин бўлган мавзуларга қўл уриб, яна денг миллий ўзлгимизни англашга қаратилган ғояларни илгари сурган тадқиқотлар яратилиши — муаллифнинг “қосаси оқармай ўтгани”дан далолатдир. Бугун, ҳақиқатлар ниҳоят қарор топаётган бир замонда устоз Исҳоқ Ражабов заҳматларини юзага чиқарган олим Оқилхон Иброҳимов номини алоҳида тилга олиб, ражабийлар сулоласига мансуб муаллифнинг бир замонлар нашр этилган асарлари ҳамда қўлёзма ҳолида сақланаётган тадқиқотларини чоп этиш ва оммалаштириш зарурлигини таъкидлаган бўлар эдик. Чунки миллий мусиқамиз, мақомларимизнинг барҳаётлиги, авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтмоғида Исҳоқ Ражабов каби олимлар яратган тадқиқотларнинг аҳамияти беқиёсдир.

Yoshlar va pluralizm

Жамиятимизнинг барча аъзолари каби аҳолининг алоҳида қатламини ташкил этувчи ёшлар ҳам озод юрт фуқароси сифатида ҳуқуқ ва эркинликларга эгадир. Бу эса ўз навбатида уларнинг ҳам Конституция ва қонунлар, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга ҳеч бир истисносиз қатъий риоя қилишини тақозо этади. Ўзбекистон келажаги, ислохотларнинг истиқболдаги муваффақияти кўп жиҳатдан эртанги кунимизнинг ҳал қилувчи кучи — ёшларнинг ғоявий чиниқиши, ён-атрофида рўй бераётган ҳодисаларга мустақил муносабатда бўлиши, ўзининг шахсий фикр ва мулоҳазаларини эркин ифода эта олишига боғлиқ экани шубҳасиз. Шунинг ҳам таъкидламоқ керакки, қарашлар ранг-баранглиги, сўз ва фикр эркинлиги умуминсоний қадриятлар ҳисобланиб, уларсиз жамиятнинг тўлақонли ривожини тасаввур этиб бўлмайди.

Мамлакатимизда 2008 йилнинг "Ёшлар йили" деб эълон қилиниши муносабати билан ёш авлодни демократик қадриятлар асосида тарбиялаш, уларни халқимизнинг табиатида, турмуш тарзига ёт бўлган зарарли ғоявий оқимлар таъсиридан асраш ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда.

Демократик тараққиёт йўлидан бораётган давлатларда бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам мустақиллик йилларида ҳуқуқий давлат куриш жараёни мафкуралар ва ғоялар хилма-хиллиги, ҳар бир фуқаронинг ўз хоҳиш-истагини эркин ифода этиши асосида ривожланмоқда. Айни пайтда ҳар кимнинг ўз фикрини эркин ифода этиш ҳуқуқи, фикр ва қарашлар ранг-баранглигининг рўёбга чиқиши учун сиёсий, ҳуқуқий шаорит яратиб берилиши мамлакатда бошбошдоқлик юзага келишига, жамоат тартиби бузилишига, Конституция ва қонунларга хилоф ғоялар тарқатилишига сабаб бўлмаслиги керак. Бошқача айтганда, ғоялар ва фикрлар эркинлиги мутлақ бўлмаслиги лозим. Шунинг учун демократик жиҳатдан тараққий этган давлатларда ҳам эркинликни суиистеъмол қилишнинг олдини олиш мақсадида муайян чеклашлар қўлланади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, бугун юртимизда шаклланаётган мафкуралар, ғоя ва қарашлар ранг-баранглиги мавжуд конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга қаратилган бўлмаслиги, мамлакатимиз суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигига дахл, халқ маънавиятига тажовуз қилмаслиги, уруш, миллий, irqий ва

диний адоватни тарғиб этмаслиги, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини камситувчи ҳаракатларга даъват этмаслиги шарт.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 19-моддаси 3-қисмида ҳар бир шахснинг зарур ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиши унинг зиммасига алоҳида мажбурият ва масъулият юклаши ҳақидаги эслатма мавжуд. Дарҳақиқат, ўз фикрини эркин ифода этишда бошқа шахсларнинг қонун йўли билан белгиланган ҳуқуқлари, обрў-эътиборини ҳурмат қилиш, давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли саломатлиги ёки ахлоқи билан боғлиқ мезонларга риоя этиш талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасига биноан, юртимизда "Ҳар ким фикр, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир, фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сирини ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин". Бу ҳуқуқий меъёрлар умумэтироф этилган халқаро андозаларга ҳар томонлама мосдир.

Ҳар бир инсоннинг ўз фикрини эркин ифода қилиши тўғрисидаги конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар Ўзбекистон Республикасининг "Ахборот эркинлиги принципи ва қафолатлари тўғрисида"ги, "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги, "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги қонунларда ўз ифодасини топган.

Мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг кўппартиявийлик, фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланиши ҳар бир инсоннинг тафаккур даражаси, ҳиссиёт олами ва фикрларини эркин ифода этиш ҳуқуқи тан олингани ифодасидир. Шу билан бирга, турли фикрдаги инсонларни ягона мақсад йўлида бирлаштирадиган, хилма-хил ғоя ва қарашлар ўртасидаги оқилона мувозанатни таъминлайдиган шундай бир қудратли куч бор, у — миллий ғоядир. Бугунги кунда айнан миллий ғоя хилма-хил фикр ва қарашларга эга бўлган ёшларни ягона мақсад йўлида бирлаштиришда байроқ бўлиб хизмат қилмоқда.

Зохиджон ХУШВАҚТОВ,

Қарши Давлат университети тадқиқотчиси

Noosfera davri: tarixiy saboqlar, yangi imkoniyatlar

XX asr boshlaridaёқ жаҳоннинг машхур олимлари кишилиқ жамияти ўз тараққиётининг Ноосфера даври — Ақл босқичига қадам қўйгани ҳақида бонг урган эди. Бу янги даврнинг ижтимоий-фалсафий таълимоти негизда табиат, жамият ва инсоннинг уйғун ривожланишини сақлаб қолиш, бутун сайёра бўйлаб инсонпарварлик руҳини қарор топтиришдек эзгу мақсадлар ётади. Бироқ Ақл босқичининг илк асридаёқ, таассуфки, дунё халқлари иккита йирик жаҳон уруши, юздан ортиқ минтақавий қирғинбаротни бошдан кечирди. Оқибатда 142 миллион 500 минг нафар беғуноҳ кишининг ёстиғи қуриди. Бундай муҳдхш фожиадан сабоқ қиармаган инсоният ҳозир ҳам ўзаро ишончсизлик натижасида ҳарбий қуролланишни авж олдиришда давом этмокда.

Ноосфера даврининг тарихий сабоқлари ва янги имкониятлари ўзбек халқи макон тутган қадрдон ҳудуд — Марказий Осиё учун қандай алоҳида мазмун-моҳият касб этади? Аввало шуни таъкидлаш жоизки, “Марказий Осиё” атамаси илк бор таниқли немис географ олими А. фон Гумбольдт томонидан Парижда 1843 йили чоп этилган уч жилдлик “Марказий Осиё. Тоғ тизмаларини тадқиқ қилиш ва иқлимини таққослаш” асарида қўлланган эди. Унда тадқиқотчи ҳудуднинг сугориш тизими ва тоғ тизмаларини ўрганиб, Марказий Осиёни мустақил, ўзига хос минтақа сифатида таърифлайди. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, бу атама XX асрнинг сўнгги чорагидагина геосиёсий тушунча сифатида қўллана бошлади. Ҳозирда Марказий Осиё 4 миллион квадрат километрлик майдонга, 55 миллион аҳолига эга бўлган йирик минтақа ҳисобланади. У Осиё ва Оврупо давлатларини бир-бири билан боғловчи кўприк бўлиб, муҳим геосиёсий ва геоиқтисодий аҳамиятга молик макондир.

Маълумки, янги минг йилликда ҳар бир давлат ва минтақа олдида, авваламбор, миллий манфаатларини ҳимоя қилиш вазифаси долзарб бўлиб турибди. Сиёсатшунос О.Аббосхўжаев бу борада Ўзбекистон ва Марказий Осиёга таҳдид солаётган хавф-хатар ўчоқларини иккига ажратиб, таҳлил қилади. Булардан дастлабки хорижий нодавлат нотижорат ташки-

лот номи остида ҳаракат қилаётган, ғарбона ҳаёт ва тафаккур тарзини универсал турмуш модели сифатида дунёга ёймоқчи бўлаётган мафкуравий кучлар бўлса, иккинчиси, муқаддас ислом динининг инсонпарвар тамойилларига зид ўлароқ дунёвий ҳукуматларга қарши “жиҳод” эълон қилган, бутун дунёда “халифалик” тизимини яратиш кутқуси билан яшаётган экстремистик, террористик марказлардир (О.Аббосхўжаев. *Мафкура полигонларида олишув*. Т., “Академия”, 2007, 17-бет).

Дарҳақиқат, ҳозирги кунда бирон бир давлат ҳудудига ҳарбий йўл билан эмас, ғоявий-мафкуравий усул билан “кириш” ҳам арзон, ҳам қулай экани барчага аён. Бундай муносабатларда Марказий Осиёнинг қулай геосиёсий ўрни ва табиий-моддий бойликлари, ҳеч шубҳасиз, эътиборга олинмокда. Ана шундай вазиятда минтақавий интеграция бу ўлка давлатлари ва халқлари учун миллий манфаатлар ҳимоячиси ва солоҳиятларни бирлаштирувчи омил сифатида майдонга чиқаётир.

Марказий Осиё ўзининг геосиёсий қулай жойлашуви ва моддий бойликларининг беҳисоблиги билан тарихан етакчи давлатлар диққат марказида бўлиб келган. Шунинг оқибати ўлароқ мустамлакачилик ўлка халқлари тақдирида мислсиз қийинчиликларни келтириб чиқарган. Ўшанда тарихан бир ҳудудда истиқомат қилиб келган туркий-форсий таркиб умумий хавфга бир неча бор яқдил қарши тура олган, ҳатто ўзлари ҳам йирик давлатларга асос солган. Бинобарин, бугунги кунда ҳам Марказий Осиёдаги давлатлар ва халқлар тарих ўгитига қулоқ тутиб, мафкуравий ҳаммаларга биргаликда қарши туриши лозим. Зеро, минтақа тарихий хатолик ва ноаҳиллик оқибатларини неча бор кўрган? Шу ўринда Кайковуснинг “Қобуснома”да келтирилган “Халқ нега бир марта пушаймон бўлган ишидан яна қайта пушаймон бўлади?” деган насихатини эслаш айна муддаодир.

Яна шуни эсламоқ ўринлики, минтақамизда ҳозиргидек чегаралар тарихда бўлмаган. Туркистон уч давлатга бўлиниб кетган даврда ҳам иқтисодий, савдо-сотик ва маданий алоқалар учун чегаралар очик бўлган. Бироқ ҳозирги вақтда

минтақа давлатлари ўртасида ҳамкорлик ва ҳам-жиҳатлик маълум даражада путурдан кетгани сабабли сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, экологик вазиятни яхшилаш каби масалаларда сунъий тўсиқлар пайдо бўляпти. Бу каби нохуш ҳолатларнинг олдини олиш учун эса, биринчидан, Марказий Осиёда, ўтмишда бўлганидек, ҳозир ҳам ўзаро ишончли ҳамкорлик жараёнлари зарур эканини ахборот-мафкура воситалари орқали одамлар онгига сингдира бориш лозим. Иккинчидан, миллатлар ўртасидаги маданий алоқаларни янада ривожлантириш ҳам бу борада умумий манфаатлар равнақига хизмат қилади.

2008 йил 2-4 апрель кунлари Бухарестда бўлиб ўтган Евроатлантика Ҳамкорлик Кенгаши саммитида Ўзбекистон раҳбари Ислон Каримов Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорлик юзасидан фикр билдириб, 1997-2001 йилларда фаолият юритган "6+2" гуруҳини "6+3" гуруҳига айлантириш таклифи билан чиқди. Бу ўринда НАТО ваколатхонаси ҳам гуруҳ таркибида иштирок этиши назарда тутилмоқда. Бундай амалий ҳамкорлик самараси ўлароқ Афғонистонда вазиятнинг барқарорлашуви Марказий Осиё учун ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан аҳамиятлидир. Ўзбекистон Президенти Афғонистондаги вазиятни яхшилаш учун зарур бўлган бир қатор вазифаларни ҳам таъкидлаб ўтди. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларни собиққадамлик билан ҳал

эта бориш, халқаро коалиция кучларига маҳаллий аҳоли ишончини ошириш, наркотрафикнинг олдини олиш, аҳолининг, шу жумладан, кам сонли миллатларнинг диний ва маданий қадриятларини ҳурмат қилиш, исломга нисбатан хуружларга йўл қўймаслик, шунингдек, Покистон билан трансчегаравий ҳамкорлиқни ривожлантириш шулар сирасига киради. Бунда мавжуд ихтилофларни тинч музокаралар йўли билан ҳал этиш муҳим бўлиб тургани таъкидланди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Марказий Осиёда минтақавий бирлик учун тарихий шароит ва имконият мавжуд. Ақл босқичи — Носфера даврида давлатлар ва халқлар ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш, манфаатлараро зиддиятларни эса ён беришлар йўли билан ҳал эта бориш лозим, деган талаб қатъий тарзда ўртага қўйилмоқда. "Бинобарин, биз давлатимиз келажагини ўз қобиғида ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз... Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириб, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз" (Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 114-бет).

Низом ТАНГИРОВ,

Тошкент давлат Педагогика университети
магистранти

Adolatning ustuvor sharti

Яккахоким мафкура даврида хотин-қизлар масаласи узил-кесил ҳал қилинган деб ҳисобланиб, жамият тараққиёти диалектикаси асосиз рад этиб келингани сабабли бизда аёлларнинг гендер тенгслиги масаласи бирмунча янгиликдек туюлади. Бугун дунёда мазкур муаммо ечимига доир катта тажриба тўпланган бўлсада, уни ҳар бир давлат ўз халқи миллий менталитетини ҳисобга олмай туриб муваффақиятли ҳал этиши душвор. Бинобарин, бизнинг диёримизда ҳам ҳозирги даврда гендер муаммосининг этнопсихологик қирраларини чуқур тадқиқ этиб, илмий тавсиялар яратишга катта ҳаётий эҳтиёж мавжуд.

Аму ва Сир ораллигини макон тутган элу элатларнинг энг қадимги маданий ёдгорликлари бўлмиш эпослар бу борада дастлабки ман-

ба ҳисобланади. Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек миллатининг уруғчилик ва қабилачилик даври ҳаётини акс эттирувчи бу обидаларда аёллардаги мардлик, жасурлик, вафодорлик фазилатлари улуғланган, қолаверса, инсоний қадр-қиммат, ҳалол ва покиза турмуш, оиладаги меҳру муҳаббат ғоялари тараннум этилган. Бу эзгу ақидалар айниқса "Тўмарис", "Алпомиш" каби дostonларда баланд пардаларда қуйланган.

Шуниси диққатга сазоворки, эпосларда аёллар эркаклар билан тенг мавқеда тасвирланган. Улар барча жабҳаларда, ҳаттоки ҳарбий юришларда ҳам эркаклар билан баб-баравар жасорат кўрсатган. Масалан, "Тўмарис" афсонасида ўша давр аёлларига хос бўлган хусусиятлар — ватанга ва озодликка бўлган муҳаббат туйғулари

ифода этилади. Булар шундан далолат беради-ки, бизда азал-азалдан аёл қадри баланд тутилган, шаъни ва номуси қаттиқ ҳимоя қилинган. Ватан тақдири ундаги аёллар қисмати билан ўлчанган: аёли ҳўрланган юрт таназзулга юз ту-тади, аёли улуғланган давлат тараққиётга эри-шади, деб ҳисобланган. Аёл маърифатли, тад-бирли, маънан баркамол бўлсагина мамлакат обод бўлади, деган қараш устун бўлган.

VII-VIII асрлардан ҳудудимизда кенг ёйилган ислом динида аёл мавқеига алоҳида эътибор қаратилган. Қуръони каримда ҳар бир аёл, даставвал, Оллоҳ таоло уни шу жинсга мансуб қилиб яратганидан ифтихор ва шукрона этиши лозимлиги уқтирилади. Чунончи, "Аъроф" сура-сида "У (Оллоҳ) шундай зотки, сизларни бир жондан (Одамдан) яратди ва ором-осойиш топ-син деб, унинг ўзидан жуфтини вужудга келтир-ди", дея марҳамат қилинади (*Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Ман-сур. Т., "Чўлпон", 1992, 148-бет*). Бинобарин, ис-лом таълимотига кўра, "жуфт", яъни хотин — сукунат, осойишталик, ором, латофат, меҳр-му-ҳаббат рамзидир.

Аёлларнинг жамият ва оилада тутган ўрнини юқори баҳолаб, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳам муборак ҳадисларида "Сизларнинг яхшиларингиз ўз аҳлу аёлига хушмуомалада бўладиганларингиздир... Мен сизлардан кўра ҳам ўз аҳлу аёлимга яхшиман, хотинларни фа-қат яхши одамларгина иззат-икром қилур, аҳлу аёлларни фақат ёмон одамларгина хору зор қилур", дея ҳидоятга етаклайди (*Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т., "Фан", 1990, 88-бет*).

Ўзбек аёлларининг гўзал хулқ ва пок тийнат эгаси бўлиб етишувда ислом динининг таъси-ри мудом сақланиб қолади, албатта. Чунки, бу муқаддас дин кишилар орасида одоб-ахлоқни тартибга солиб, меъёрда ушлаб турувчи қуд-ратли кучдир.

Туронзаминдан етишиб чиққан улуг ақл со-хиблари, беназир давлат арбобларининг жамият ва аёл тақдири масаласида баён қилган қараш-лари ҳам гендернинг этнопсихологик моҳияти-ни тайин этишда муҳим аҳамият касб этади.

Чунончи, ўрта асрлар Шарқининг буюк қомусий олими Абу Райҳон Беруний хотин-қиз-лар "озодалик ва орасталик, олижанобликнинг ўзаги" бўлиши зарур, дея уқтириб, аёлнинг ташқи қиёфасидаги латофат унинг ички гўзал ахлоқи билан боғлиқ эканини таъкидлайди. "Тишини ювиш, кўз ва қовоқларни тоза ту-тиш, уларга сурма қўйиш, сочи эса зарур бўлганда бўяш, тирноқларни олиб туриш ва силлиқлаш каби ҳислатлар сиҳат-саломатлик-дан ташқари инсоннинг гўзаллиги ва покли-

гини ҳам таъминлайди", деб таълим беради аллома (*Абу Райҳон Беруний. Тарвиҳалар. Т., "Мерос", 1991, 23-бет*).

Соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг аёл-ларга бўлган муносабати барча учун ибрат на-мунасидир. Унинг бу борада тутган йўли мулки Туронда ҳукм сурган кўплаб подшоҳлар нуқтаи назаридан кескин фарқ қилган. Ўрта асрлар дав-ри испан элчиси Клавихонинг ёзишича, Амир Темур завжаларининг кийим-кечагидан тортиб чодиригача бир хил бўлган. Шу боис ҳам унинг аёллари ўртасида ҳатто кичик бир адоват чи-қанини бирон тарихчи ёзиб қолдирмаган.

Амир Темур хотин-қизларга нисбатан ўта та-лабчан ҳам бўлган. У аёллардаги поклик, шарму ҳаёга айниқса катта эътибор берган. Соҳибқи-рон бу ҳақда сўз юритиб, "Ўғилларим, набира-ларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвиши-да келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишининг насл-насабини, етти пуштини су-риштирдим, одамлар орқали соғлиқ-саломатли-гини, жисмоний камолотини аниқладим. Келин бўлмиш насл-насаби, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қусурлардан холи бўлсагина эл-юртга катта тўй бериб, келин ту-шурдим", деб таъкидлаган (*Амир Темур ўғитла-ри. Т., "Наврўз", 58-бет*).

Мутафаккир бобомиз Алишер Навоий Шарқ халқлари, хусусан, ўзбек миллатининг одоб-ах-лок, таълим-тарбия илмининг ҳам етук билим-дони эди. Унинг "Маҳбуб ул-қулуб" асари ай-нан шу мавзудаги бебаҳо рисола бўлиб, асарда уйланиш ва унинг фойдаси, оила одоби ва аёл фазилати ҳақида кўплаб ажойиб фикрлар баён этилади.

"Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун" асарларида эса Ширин ҳамда Лайли сиймо-лари орқали аёлларнинг этник-руҳий хусуси-ятлари, ақл-заковати, ҳис-туйғулари, ахлоқий сифатлари кўрсатиб ўтилган. "Хамса" тарки-бига кирган бу достонларда аёллардаги ва-фодорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, эрксеварлик, ширинсуханлик каби ҳислатлар улуғланган.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда гендер му-аммоси кенг миқёсда тадқиқ этилаётгани ва бунда унинг этнопсихологик жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Шубҳасизки, хотин-қизларнинг жамиятдаги фа-оллигини ошириш ва мавқеини кўтаришда у ил-мий пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Шоҳиста ШОЙИМОВА,

Ўзбекистон Миллий университети
тадқиқотчиси

Barcha ezguliklar manbai

Миллий манфаатларни ифода этишга асосланган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш мустақил Ўзбекистоннинг асосий стратегик мақсади сифатида белгилаб олинган, табиийки, маънавий ва маърифий қадриятларга алоҳида эътибор қаратиш, уларни юксалтириш зарурати пайдо бўлди. Миллий мафқурани яратишга интилиш ҳам айна йўналишдаги эҳтиёжлар замирида юз берди.

Маълумки, ҳар қандай дунёвий жамият ёки давлатнинг шаклланишида маърифатнинг ўрни бекиёс. Буюк файласуф Арасту "Маърифатсиз жамият ҳалокатга маҳкумдир", деб бежиз айтмаган. Шу боис ислом тамаддуни маърифат омилини муҳим деб билган. Илк ислом алломалари маърифатни "билиш", "билим", "билдириш" маъноларида қўллаган бўлса, IX — XII асрларда араб тилида ижод қилган файласуф ва қомусий олимлар "маърифат" деганда илмни англаган. Масалан, Ал-Кушайрий "Ҳар бир илм бу — маърифат, маърифат эса илм, ҳар бир ҳудони англоғчи маърифатлидир", деб ёзган (Роузентал Ф. *Торжество знания. Концепции знания в средневековом исламе. М., Наука, 1978, стр.173-183*). Кўпгина манбаларда маърифат "англаш", араб тилида ижод этган олимларнинг юнон тилига таржима қилинган асарларида эса гносис ("gnosis" — билим) тарзида берилган. Суқрот "Барча эзгуликлар фақат маърифат воситасида пайдо бўлади", деган.

Мустақил Ўзбекистонда Президент Ислам Каримов раҳбарлигида миллий дунёвий давлатчилик ва миллий мафқура янги тарихий шароитларда вужудга келмоқда. Зеро, Юртбошимиз айтганидек, "...миллий ғоямиз шу юрда яшаётган одамларнинг олижаноб ниятларини, ҳаётий манфаатларини мужассам этадиган юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги деган юксак тушунчаларни ўз ичига олади" (Каримов И.А. *Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 72-бет*). Шунингдек, миллий ғоя ўзида маърифатпарварлик, ватанпарварлик, халқпарварлик, меҳнатсеварлик, миллий туйғу, ғурур, ўз оиласи, насл-насаби билан фахрланиш, ор-номус сингари маънавият ва қадриятларимизнинг энг эзгу жиҳатларини акс эттирмоғи лозим.

Миллий мафқура тарихий ўтмиш, ҳозирги ҳаёт ва истиқболдаги ҳодисаларга муносабатни бел-

гилаш, одамлар иродасини аниқ бир мақсадга йўналтириш, уларни ижтимоий мақсадларнинг тўғрилигига ишонтириш, ихлос қўйдириш орқали курашга руҳлантириш, жамиятдаги соғлом кучларни бирлаштириш воситасидир.

Тарихдан аёнки, муайян бир ғоя дастлаб алоҳида шахслар онгида пайдо бўлади. Ўз навбатида, у юксак ижтимоий мазмунга эга бўлгани, жамиятнинг тараққиёт йўлидаги эзгу интилишларини акс эттиргани боис умуминсоний ҳақиқатга айлана боради. Форобий, Беруний, Навоий каби буюк ватандошларимизнинг эл-улус равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, комил инсон, диний бағрикенглик ҳақидаги маърифий мушоҳадалари миллий ғоя ва мафқуранинг теран томирлари эканига "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" китобида айрича эътибор берилгани ҳам шундандир.

Дунёвий давлат ва жамият қуришда адолат тамойилларига амал қилишнинг аҳамияти бениҳоядир. Адолат тамойилларини таъминлашда маърифатнинг ўрнини теран англамоқ учун даставвал инсоннинг ўзини маърифий англаш субъекти сифатида ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Маърифатли бўлиш дунёвийликни англаш демакдир. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ислохотларни амалга ошираётган ватандошларимиз учун Форобийнинг миллий ғоя ва мафқурага бевосита оид бўлган қуйидаги ўғитлари катта сабоқ бўлади десак, янглишмаймиз: "Инсоний вужуддан мақсад — олий бахт-саодатга эришувдир; аввало инсон бахт-саодатнинг нима эканини билиши, унга эришувни ўзига олий мақсад қилиб олиши керак". Буюк мутафаккир фикрини теран англаган ҳар бир инсон ўзининг мақсад ва вазифаларини фақат маърифатчилик фаолияти билангина тасаввур қилиши мумкинлигини яхши билади. Биз қурмоқчи бўлган адолатли, дунёвий ва маърифий жамият қандай бўлишини бундан минг йиллар аввал Форобий бундай тасвирлаган: "Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўлади: бу мамлакатнинг аҳолиси саналган ҳар бир одам касб-хунарга озод, ҳамма баб-баробар, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунари билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўлади. Бири иккинчисига ҳўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалақит берувчи султон (яъни подшоҳ)

бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади" (*Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993*).

Улуғ мутаффакир маданий жамият ва давлатни дин ёки шариат қоидалари билан боғламайди, аксинча, бу масалага фақат дунёвийлик нуктаи назаридан ёндашади. Дунёвий давлат ва жамият тизимини изчил мустаҳкамлаб бориш, бошқарув жиловини маҳкам тутиш, қонун устуворлигига эришиш сиёсий ва ижтимоий зарурат эканини у алоҳида таъкидлайди. Форобий маънавий ва маърифий камолотга эришиш шахснинг ўз-ўзига бўлган масъулиги, инсоний интизомининг нечоғлиқ юксаклигига боғлиқ эканини асослаб беради. Камолотга эришиш йўлини ҳар бир киши ўзи учун муқаддас низом, илоҳий қонун даражасида англамоғи зарурлигини таъкидлайди.

Қўришиб турибдики, дунёвий давлат ва жамият қуришнинг асосий омили — инсон ақл-заковатининг маҳсули бўлган эзгу ғояларнинг амалга оширилиши билан боғлиқ. Чунки, инсон қалбида яхшилик билан ёмонлик, бунёдкорлик билан вайронкорлик ҳамшиша курашиб келади. Бунёдкор ғоялар мудом яхшиликка, эзгуликка хизмат қилган бўлса, вайронкор ғоялар ёвузлик-

ка, жаҳолатга етаклаган. Шунинг учун ҳам яхшилик, эзгулик ҳамда бунёдкорлик ғояларини аждодларимиз доим улуғлаган.

Шарқ мутафаккирларининг маърифатпарварлик, давлат ҳамда жамият қуриш борасидаги ғоялари Ғарб оламига кучли таъсир кўрсатгани маълум. Ғарбнинг илғор олимлари Шарқ мутафаккирларини ўрганиш, улар асарларини Оврупо тилларига таржима қилиш асносида маърифатга доир асарлар яратган. Шарқ таъсири шу қадар кучли бўлганки, Ғарбда яратилган аксарият асарларда тасвир объекти Шарқ бўлган, бош қаҳрамонлар исми ҳам Шарқдан олинган. Жумладан, Шарқ дунёсидаги маърифий ва ижтимоий-сиёсий воқеалар, тарихий шахслар ва уларнинг тарихда тутган ўрни Ғарб тафаккурининг йирик намояндалари Франсуа Мари Аруэ Вольтер, Шарл Луи Монтескье, Жан-Жак Руссо, Иоганн Вольфганг Гётелар ижодида кучли таъсир этган. Уларнинг аксарият асарларига Шарқ донишмандлари ижодида акс этган муҳим инсоний муносабатлар, ҳаёт манзаралари асос қилиб олинган.

Шаҳноза ОДИЛХОНОВА,

тадқиқотчи

Osuda hayot kafolati

Дин доимо одамларни эзгуликка, олижанобликка даъват этган, уларни тинч-тотув ҳаёт кечириш, ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга чорлаган, илм олишни ибодатлар ичида энг афзали деб ўқирган. Бирор бир дин муайян ҳудудда юзага келган муаммоларни уруш, босқинчилик, террор йўли билан ҳал этишга даъват этмаган. Ўтмишда дин номи билан бошланган низолар ва ҳозир ҳам олам аҳлини хавотирга солаётган диний айирмачиликлар аслида бу фитналар бошида турган ғаразғўй кимсаларнинг бадбин мақсадлари йўлида диндан фойдаланишга уриниши, холос.

Шу нарса ҳам эътиборга молиқки, қайси мамлакатда диндорлар учун эркин шароит яратилмаса, диний қадриятларга эҳтиром билан муносабатда бўлинмаса, турли динга мансуб фуқаролар ўртасида адолатли тенглик таъминланмаса, бу давлатда осойишталик ва барқарорликни таъминлаш мушкул бир муаммога айланган. Мабодо уларга эришилган тақдирда ҳам бу ниҳоятда омонат бўлгани бир неча бор исботини топган ҳақиқатдир.

Ана шу нуктаи назардан келиб чиқиб, бутун Ўзбекистонда бўлгани каби Қорақалпоқ диёрида ҳам истиқлол аввалиданоқ диний эркинликка алоҳида эътибор қаратилди. 1991 йил 14 июнда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонуни Оролбўйи ўлкасида ҳам давлат ва дин муносабатларининг ҳуқуқий асосига айланди. Ушбу қонуннинг бир қанча моддалар билан бойиган янги таҳрири 1998 йил 1 май куни тасдиқланди.

Маълумки, Қорақалпоқ заминиди ҳам ислом динига эътиқод қилувчилар кўпчилиқни ташкил этади. Уларнинг аксарияти эса аҳли сунна вал жамоа фирқасининг ҳанафий мазҳабига мансубдир. Ҳозирда ислом дини юксак демократик қадриятларни, олижаноб умуминсоний қарашларни мужассам этганини ҳатто унинг муҳолифлари ҳам очиқ эътироф этмоқда. Айниқса, ислом шариати жамиятдаги бой-камбағал, соғлом-бемор кишилар ўртасидаги муносабатларда тенгликни, биродарликни, шафқату саховатни тарғиб

этиши, ёш авлодни баҳамжиҳат тарбиялашга чакириши ер юзидаги бемеҳрлик ва тарбиясизликлардан тўйган, қалбан ёлғизланиб қолган юзминглаб кишиларни ўзига оҳанрабодек жалб этмоқда.

Тарихий ҳужжатларда қайд этилишича, Шўро давлати ўрнатилгунга қадар Қорақалпоғистонда олти юзга яқин масжид бўлган. Шўро даврида эса бу масжидларнинг деярли барчаси дўконларга, омборларга айлантирилган. Даҳрий тузумнинг расмий ижозатиға эға бўлган бир нечта масжид ҳам қаттиқ мафкуравий назорат остиға олинган. Мустақиллик туфайли ҳозирға келиб республикадаги ўн бешта туманининг барчасида жомеъ масжидлари мавжуд. Бундан ташқари, шаҳар ва овулларда ҳашар йўли билан барпо этилган ёки тадбиркорлар ҳиммати билан қурилган масжидларда ҳам диний ибодатлар адо этилмоқда. Кейинги вақтда кароматгўй валий аждодларимиз номини тиклашға ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Қорақум эшон, Эшон

қалъа, Султон Увайс, Нозлимхон сулув каби азиз зотлар номи билан боғлиқ мажмуалар ва бошқа тарихий-диний обидалар тубдан қайта таъмирланди.

Бағрикенг қорақалпоқ диёрида ислом диниға мансуб аҳоли билан биргалиқда рус православ черкови, старообрядлар (эски диний мазҳаб эгалари) ибодатхонаси, инжил насроний-баптистлар жамоаси, яхова шоҳидлари диний ташкилоти сингари кўплаб ғайридин уюмалари қонуний равишда фаолият юритмоқда.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, диний қадриятлар баъзилар ўйлагандек, фақат кишилар қалби, руҳияти билан боғлиқ тор бир тушунча бўлиб қолмай, унинг давлат ва жамият учун фойдали жиҳатлари бисёр. Виждон эркинлиги, диний тотувлик эса тинч-осуда ҳаёт кафолатидир.

Абад ХЎЖАКЕЛДИЕВ,

Қорақалпоғистон Давлат
университети тадқиқотчиси

Nikoh va nasl-nasab

Собиқ шўро тузумиға қадар мусулмонлар оила қуришда насл-насаб масаласиға алоҳида эътибор қаратган. Шариатда бу ҳол "қафат" деб номланган. Удумға кўра, саййид, хўжа ва эшонлар фақат бир-биридан қиз олиб, бир-бириға қиз берган. Шунингдек, подшоҳ, амир, бек каби амалдорлар ҳам ўз мавқеини кўтариш мақсадида саййид, хўжа ва эшонлар билан қариндошлик риштасини боғлаган. Беклар ўз қизларини паст табақадагиларға бермаган ва улардан ҳам қиз олмаган. Бу табақа вакиллари шайхларға қиз берган бўлса-да, лекин улардан қиз олмаган. Шунингдек, оқсуяк саналгани боис саййид ва хўжалардан ҳам қиз олмаган. Аммо уларға қиз берган. Шу билан бирға, тарихчи олим Фотиҳ Ориповнинг ёзишича, савдо аҳли ҳам насл-насабини сақлашға алоҳида эътибор қаратган. "Савдогарларда эндогамия қонуни бирмунча кучли бўлиб, бошқа ижтимоий табақадан қиз олмасди ва қиз бермасди", деб ёзади олим (Тошкент ўтмишидан лавҳалар: Этнографик материаллар асосида. Т., "Фан", 1987, 15-бет).

Ўтмишда фақат оқсуяклар эмас, балки айрим уруғлар ҳам ўз қизларини бошқа уруғға бермаган. Истисно ҳоллардагина бирор камбағал оила ўз қизини каттароқ қалин эвазига бошқа уруғға узатган. Бу одат ҳозир ҳам Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида, шунингдек, Самар-

қанд вилоятининг Челак туманида мавжуд (Дала маълумотлари: Самарқанд, 2002, Қашқадарё 2004). Тошкент шаҳрида уруғ-қабилачилик аъанаси деярли йўқ. Чунки катта шаҳарларда азалдан уруғ-қабилачилик аъанаси кучли бўлмаган.

Социологик тадқиқот хулосасиға кўра (Тошкент шаҳрида 2007 йил муаллиф томонидан 100 киши билан суҳбат ўтказилган), бугунги кунда умр йўлдоши танлашда ёшларнинг 56 фоизига бўлажак жуфти қайси насл-насабға мансуб эканининг аҳамияти йўқ. Бироқ кейинги вақтларда насл-насабни сақлаш ниятида оила қуришда келин ёки куёвнинг келиб чиқишиға эътибор берадиган оилалар сони ҳам ортган. Улар ҳозир 33 фоизни ташкил этади. Бироқ бунинг ҳам ўзига хос мураккабликлари бор. Чунончи, хўжа қизини фақат хўжаға узатаман, деб кутиб ўтирса, қизнинг ёши ўтиб қолиш эҳтимоли ҳам бор.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, бугунги кунда оила қуришда келин ва куёвнинг ижтимоий табақаси, насл-насаби ўтмишдаги каби катта аҳамият касб этмайди. Аммо баъзи кишилар ўртасида бу борада асрлар оша сақланиб келган аъаналарға риоя этиш ҳам кузатилади.

Зиёдаҳон РАСУЛОВА,

ЎзРФА Тарих институти аспиранти

Besamar ketgan urinish

Тарихдан аёнки, минглар уруғидан бўлган Шох-рухбой 1709 йилда асос солган Қўқон хонлиги бир ярим асрдан зиёдроқ ҳукм суриб, 1875 йилларда ҳалокат ёқасига келиб қолди. Ушбу давлат тарихида энг узоқ давом этган ва солномаларга "Пўлатхон қўзғолони" номи билан киритилган исён ана шундай хунук оқибатга олиб келди. Қўқон тахтини 1845 йилдан буён танаффуслар билан эгаллаб турган Худойрхон (1831-1884) "Пўлатхон қўзғолони"ни бостиришга қурби етмай қолгач, бутун хазинасини олиб Тошкентга қочиш ва Русия ҳукуматидан паноҳ топишга мажбур бўлади.

Аслида, бу сиёсий таназзул илдизлари Русия империясининг XIX асрнинг 50-йилларидан бошлаб бу ўзбек давлатига нисбатан қўллаган босқинчилик сиёсатига бориб боғланади. Рус ҳарбий кучлари 1853-65 йилларда Оқмачит, Тўқмоқ, Пишпак, Авлиёота, Туркистон, Чимкент ва нхоят, Тошкентни эгаллаб олганидан сўнг хонлик хазинасига тушадиган даромадлар кескин камайиб, янги солиқлар жорий қилинадики, бу халқ орасида норозилик кайфияти авж олишига сабаб бўлади. Лекин, шу билан бирга, қўзғолон тепасига келиб олган юқори табақа вакиллари оддий одамларнинг ҳаётий интилишларига бепасанд қарагани ва асосан тож-тахтга эгалик қилиш истаги билан ёнгани ҳам тарихий ҳужжатлар асосида исботланган.

"Пўлатхон қўзғолони" 1876 йилда чор Русияси аскарлари томонидан бостирилади ва Фарғона водийси Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига вилоят сифатида қўшиб олинади. Қўқон хонлиги тугатилган ушбу йилда Худойрхон тасарруфидаги хонлик хазинаси мусодара этилиб, унинг ўзи Оренбург генерал-губернаторлигига бир умрлик сургунга юборилади. Бироқ собиқ хон бу ўлкага келганидан сўнг бир муддат ўтгач, Русия ҳукуматидан ижозат олиб ҳаж сафарига отланади ва шу бўйи сургун жойига қайтиб келмайди. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг И-1 жамғармасида янги аниқланган бир ҳужжат (34-рўйхат, 483-иш, 5-7 varaқлар) унинг мухожирлик даври ҳаётини тўлароқ ёритишга имкон берса ажаб эмас. Бу ахборот 1880 йил 19 сентябрда Туркистон генерал-губернаторлигининг махфий ишлар бўйича масъул ходими Умидов (исми қайд этилмаган — Н.К.) томонидан ёзилган бўлиб, унда Худойрхон ҳаж амалларини адо этганидан сўнг вақти-вақти билан Ироқнинг Бағдод ва Ҳиндистоннинг Бўмбай шаҳарларида яшаб тургани маълум қили-

нади. Шунингдек, тахтдан маҳрум этилган хон Бўмбайнинг инглиз миллатига мансуб губернатори билан мулоқотда бўлиб, унга Русия ҳукумати устидан арз қилган ва Англия давлатидан мадад сўраган. Бўмбай маъмури ҳам бунга жавобан дарҳол расмий Лондон билан боғланиб, Худойрхоннинг қиролича Виктория қабулида бўлишини уюштирган. Шу мақсадда Бўмбайдан Лондонга келган собиқ хон учрашувда Буюк Британия монархидан ўзининг хонлик ҳуқуқини ҳимоялаш ва тиклашда ёрдам сўраган. Шундан сўнг қиролича фармони билан қақирилган мажлисда ўн икки хорижий давлат вакили иштирокида Худойрхон тақдими эгнан учта ҳужжат (уларнинг мазмуну номаълум — Н.К.) муҳокама этилади. Қўп ўтмай эса Лондон ва Петербургнинг ташқи ишлар маҳкамалари ўртасида музокаралар ҳам бошлаб юборилади. Бу маълумотлар Англиядан олинган сўнгги хабарлар сифатида Ҳиндистон матбуотида тарқатилган, Туркистон генерал-губернаторлигининг Умидов хизмат қилиб турган маҳкамасига эса бўмбайлик бир савдогар орқали етиб келган. Эндиликда айтиш мумкинки, инглиз тахти эгасининг Худойрхонга аввалги ҳуқуқларини қайта тиклаш ёки ўғилларидан бирини унинг тахтига ўтқазиб юзасидан музокаралар олиб бориш ёки қуролли куч ишлатиш йўли билан ҳаракат қилиш ҳақидаги ваъдаси муайян сабабларга кўра амалга ошмай қолган. Бу эса Худойрхоннинг Қўқон тахтини қайтариб олишга бўлган сўнгги уриши ҳам чиппака чиққанини англатади.

Икки марта салтанатни қўлдан бой бериб, икки бор уни қайтариб олишнинг уддасидан чиққан, аммо учинчи гал тож-тахтдан батамом маҳрум бўлган хоннинг шундан кейинги тақдирини ушбу давлат тарихи ҳақида йирик тадқиқот яратган олим Х.Бобобеков маълумотларига таяниб, қисқача шундай баён этиш мумкин: Худойрхон XIX асрнинг 80-йиллари ўрталарида сиёсий ишларга аралашмаслик шарти билан Қўқонга қайтиш учун рухсат сўраб Русия ҳукуматига икки марта мурожаат этади. Унинг эътиборсиз қолган дастлабки аризасидан фарқли ўлароқ, кейинги илтимоси юқори доираларда кўриб чиқилиб, собиқ хонга Қўқонга қайтишга рухсат берилади. Аммо бундан беҳабар Худойрхон яширин тарзда юртига қайтмоқчи бўлиб йўлга чиқади ва Афғонистоннинг Карруҳ деган жойида вафот этади.

Наргиза ҚУРБОНОВА,

Андижон Давлат университети аспиранти

“Zamona birla, mutrib, soz qilg‘il...”

Шарқда мусиқа санъати доимо шеърят билан ҳамоҳанг, уйғун тарзда ривожланган. Турли даврларда яшаб ўтган шоирлар мусиқа санъати, унинг қудратини таърифлаб шеърлар битган, асарлар ёзиб қолдирган. Чунки мусиқа сўзнинг таъсир кучини оширган, ижод аҳлини тўлқинлантирган, уларга илҳом бағишлаган. Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ижоди бунга яққол мисолдир. Чунончи, шоирнинг “Мезон ул авзон”, “Мажолис ун-нафоис” асарларида мусиқанинг сир-синоати хусусида қимматли фикрлар баён қилинган. Шунингдек, яна бир аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам бу мавзуга оид нодир маълумотлар мавжуд.

Атоқли олим ва ижодкор Абдурауф Фитратнинг “Ўзбек мусикаси ва унинг тарихи” асарида машҳур “Қари наво” куйининг яратувчиси Алишер Навоий бўлиши мумкин, деган тахмин айтилади: “Бухоронинг эски мусикашунослари орасида бу куйнинг Навоий асари бўлгани сўйланади. Мана шу маълумотлардан сўнг “Қари наво” куйининг Алишер Навоий асари бўлгани эҳтимоли кучланиб қоладир... Навоийнинг мусиқийга хизмати ёлғуз куйлар басталамак билан чекланиб қолмайдур. Навоий энг буюк мусиқий устодларини, энг истеъдодли мусиқий талабаларни ўз тарбиясига олди”.

Азал-азалдан мусиқа одамзодга ҳамроҳ бўлиб келган. Кўҳна Шарқнинг мумтоз шоирларидан Дақиқий Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида шавкатли жангга чорлаган думбиралар овози ўзгача бир илҳом билан тасвирланганини ёзади. Саъдий Шерозийнинг куйидаги мисралари эса мусиқа садолари шоирларга ҳамиша илҳом бағишлаганини кўрсатади.

*Кўнгилга мувофиқ ёр топган маҳал,
Эшигинг тагида кўш ногора чал.*

Муаллифнинг “Бўстон” асарида қайд этилишича, XVIII асрда ҳам кўш ногоранинг эшик тагида чалиниши одамларнинг ўз хурсандчилигини бошқаларга билдириш истаги билан боғлиқ бўлган.

XV асрда яшаб ижод қилган шоир Саййид Қосимий “Ҳақиқатнома” асарида ҳозирги кунда ҳам қимматини йўқотмаган куйидаги сатрларни битади:

*Замона бирла, мутриб, соз қилғил,
Маҳал бирла ғазал оғоз қилғил.*

Шоир санъат аҳлини ўз замонасига, одамлар диди ва ҳис-туйғуларига ҳамоҳанг куйлашга даъват этади.

Ўзбек мусикашунослик тарихида бу санъатнинг шеърятда тугган ўрни деярли илмий жиҳатдан тадқиқ қилинмаган. Алишер Навоий, Муқимий ва Фурқат сингари мумтоз шоирларимиз ижодининг мусиқа билан боғлиқ жиҳатлари асосан талабаларнинг диплом ишлари ва Навоий ижодига оид тадқиқотлар доирасида чекланиб қолмоқда.

Мусиқанинг асоси оҳанг ва товушлар ҳисобланади. Бу — борлиқдаги табиий товушлар эмас. Одатда, кундалик ҳаётда қулоғимизга чалинадиган товушлар атрофимизда юз бераётган воқеалардан бизни оғоҳ этади. Дейлик, дарахтлар шовиллаши шамол эсаётганидан, томчилар овози ёмғир ёғаётганидан далолатдир. Мусиқа эса бутунлай бошқа бир дунё. Унда ёмғир шививи, сувнинг шовиллаши ҳам куй ёрдамида акс эттирилиши мумкин. Биз эса бу оҳанглардан гоҳо қувонамиз, гоҳо хомуш тортамиз. Шунингдек, мусиқада даврнинг муҳим чизгилари ўз аксини топади. Шу боис мусиқа санъати эришган ютуқларга қараб, маълум бир даврда инсоният қозонган муваффақиятлар ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда инсонга руҳий мадад бериш, уни маънавий жиҳатдан тарбиялаш воситаси бўлган мусиқа санъати ривожига юртимизда катта аҳамият берилмоқда.

Дилбар ҚОДИРОВА,

*Ўзбекистон Миллий университети катта
ўқитувчиси*

Bedil fikratinig ikki sarchashmasi

Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) мероси Шарқ илму ҳикматлари, маънолар дунёсининг беқиёс хазинасидир. Файласуф тарғиб қилган илғор ғоялар тафаккур аҳлини жунбушга келтириб, қалбларни забт этгани боис асарлари ҳали-ҳамон мўъжизакор қудратга эга.

Бедил дунёқарашининг шаклланишида бҳакти ва тасаввуф диний-ахлоқий ғояларининг таъсири катта бўлган.

“Бҳакти” сўзи луғавий жиҳатдан муҳаббат ва қисман ибодат маъносини англатади (Н. Низомиддинов. *Жанубий-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва ислом. Т., Зарқалам, 2006, 118-бет*). Ведаларда келтирилган маълумотлар шуни тасдиқлайдики, бҳакти Тангри Нараян, шунингдек, Бҳагавад деб ҳам аталган. Бинобарин, “бҳач”, “бҳаж”, “бҳага” — улуш, бўлиниш, насиба сўзлари ризқ-рўзни тақсимлаб берувчи Тангрига нисбатан шукронани, “муҳаббат ва садоқат”ни билдирувчи “бҳакти” атамасида акс этади. Тарихчи олим Н. Низомиддиновнинг фикрича, илк бор Бҳагавад-гитада изҳор қилинган бҳакти ғояси ўрта асрлар бошига келиб мустақил таълимот мақомида кенг қулоч ёйган.

Руҳан ва маънан мусулмон мутасаввифлари-га яқин бўлган бҳактлар одатда уч тоифага бўлинган: норасо, туғма ва ҳақиқий. Табиати ва феъл-атвори-га қараб улар яна тўртга ажралган: сокин, қизиқувчан, дунёвий ҳамда илоҳий билимга нойил садоқатпешалар. Улардан дастлабки учтаси мўътадил бҳактлар дейилса, тўртинчиси, дунёвийликдан бирмунча йироқлиги учун Тангрига энг яқин ҳисобланган.

Ҳинд диний ислоҳотчиси Раманжуа XI-XII асрларда яратган бҳакти фалсафий таълимоти солиҳ бҳакт бандасининг Тангрига бўлган чексиз муҳаббати ифодасидир. Шунингдек, манбаларга асосланиб айтиш мумкинки, Кабир (1380-1418), Тулси Дос (1532-1624) каби файласуфлар бҳакти таълимотининг назариётчиларидир. Хусусан, Кабир асл эътиқод ҳар хил диний маросимларни шунчаки адо этишда эмас, балки ички ахлоқий покликка риоя қилишдадир, деган ғояни илгари сурган. “Ҳиндлар ибодатхонага борурлар, мусулмонлар — масжидга, Кабир эса улар руҳан бирлашган жойни излайди”, дейди у. Унинг наздида, имону ихлос фақат одамнинг

дилида яшасагина атрофни обод қилгай. Кабир инсон дилини ўзига саждагоҳ деб билади. “Эй, одам, — дейди Кабир, — муҳаббат билан шафқатни, неклик билан бахтни муллодан тилаб овера бўлма, уларни сенга четдан ҳеч ким беролмагай. Муҳаббат ҳам, шафқат ҳам, неклик билан бахт ҳам фақат ўз қалбинг иштирокида, ўз фазилатларинг меҳнатларинг туфайли юзага келгай” (П. Қодиоров. *Хумоюн ва Акбар. Т., “Шарқ”, 1994, 57-бет*).

Кабир мусулмонлар билан ҳиндларни бирлаштиришни тарғиб қилган. Унинг қарашлари ҳинд ижтимоий-фалсафий фикри ривожига баракали таъсир кўрсатган. Бҳакти таълимотида Кабир илгари сурган ғоя Бедил қарашларида ҳам учрайди. Комил инсон масаласи унинг асарларида ҳам асосий ўрин тутган. Зеро, Бедил дунёқараш марказида инсон, унинг шаклланишию камолоти муаммолари туради.

Инсон, Бедил назарида, мўъжизакор, шу билан бирга, фитна манбаи ҳамдир. У инсонга хос бу икки жиҳатни доим ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлайди. Бедил инсоннинг улуғворлигини, ақлий лаёқатини, кўп ишларга қодир қутлуғ бир зот эканини, нутқи, онги, ақл-идроки билан ўзга махлуқлардан фарқ қилишини кўрсатар экан, мол-мулкка ўч, ўжар инсон ярамас ишларга ҳам қўл уришини айтиб ўтади. Инсонга муносабатда дини, мазҳаби, миллатига қараб ажратишни қоралайди.

*Юз шукурки, турли дину турлича миллат
Одамлари учраганда, кўрсатдим ҳурмат.
Соя каби ҳар тарафга бўлсам-да равон,
Йўл озиғим кишиларга бўлди муҳаббат.*

(Шоислом Шомухаммедов таржимаси.)

У инсонни, ирқий, миллий ва диний тафовутларидан қатъи назар, ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ зот, энг олий вужуд билиб, “Ҳазрати инсон” деб атайди:

*Тўрт даҳр аро сен ҳайратли бир боб,
Етти баҳр ичра гавҳари ноёб.
Ҳар нарсагаким, етибди ақл,
Ундан афзалсан, буни яхши бил.*

*Дунё мевасининг ҳосилдорисан
Барчасидан ҳам ширинкорисан.*

(Шоислом Шомухаммедов таржимаси.)

Бедил инсонни севишни, эъозлашни, бир сўз билан айтганда инсонийликни комилликнинг муҳим шарти сифатида улуғлайди.

Бҳакти диний-ахлоқий ғояси билан тасаввуф таълимоти ўртасида ўхшаш томонлар ҳам, фарқли жиҳатлар ҳам мавжуд. Тасаввуф — кенг қамровли, бирмунча шаклланган ва бир қанча тарикатларга эга таълимот. Агар тасаввуф таълимоти олдинроқ пайдо бўлгани ҳисобга олинса, у бҳактига ўз таъсирини кўрсатган деб тахмин қилиш мумкин.

Комиллик бу — ўз-ўзини билишдир, дейди Мирзо Бедил. У комилликни одамларнинг ўзидан излайди — инсонни ўзини англашга, яъни буюклигини билишга даъват этади. Бедил мутасаввифларнинг ўз-ўзини англаш ғоясига таянган ҳолда куйидаги фикрни баён этади: “Инсон ўзини бўлгани каби кўрсатсин, ё кўрсатгани каби бўлсин”. Бунинг учун эса одам ўз борлигини тўғри тасаввур этмоғи, инсоний моҳиятини теран англаб етмоғи лозим. Бедил одамларни дил билан тил, қалб билан қиёфа бирлигига ундайди. Шу тариқа инсонни такаббурлик ва мунофиқликдан воз кечишга чақиради.

Мутафаккир назарида, агар инсон ўзининг ким эканини тўғри англаб етмаса, ҳар бир қадамини таҳлил этиб яшашга, яхши-ёмонни фарқлашга ожизлик қилса, унинг дунёни тушуниши ҳам амримаҳолдир. Ўзини англамаган, қалбида кечган ботиний туйғуни бошқара олмаган киши ўзгаларни тўғри тушуниб, борлиқ моҳияти ҳақида ҳаққоний фикр юритишга қодир эмас. Инсон ўзининг салбий жиҳатларини ҳам идрок эта олгандагина ҳақиқатга яқинлашиши мумкин. Ҳаққа яқинлашмоқ эса инсон борлигининг азалий муродларидандир.

Бедилнинг машҳур “Ирфон” асарида, қолаверса, кўплаб рубоийларида тасаввуфнинг ваҳ-

дати вужуд ғояси талқин этилади, унинг хилма-хил қирралари очиб берилади. Бедил наздида, Оллоҳ оламда зуҳр этган. Унинг сир-синоатини фақат ўзингдан топасан:

*Фоний бўлсам-да, бақо шул ердадир,
Бахту кулфат мутлақо шул ердадир.
Ўз дилимни тарк этиб кечгум қаён?
Бор умид, бор муддао шул ердадир.*

(Матназар Абдулҳаким таржимаси.)

Шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, тавҳид моҳиятини англаган инсон қалбида меҳр туйғуси уйғониши Бедилга аён бўлган. У тасаввуф фалсафасини ўрганиб, ўз дунёқарашини бойитар экан, борлиқ масаласида шундай ҳулосага келган: борлиқ ҳақиқати бу — тавҳид ҳақиқатидир. Унинг маъноси, дунёдаги шонли ва шонсиз, ҳаракатда ва сокинликда бўлган нарс ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ, ягона манбага оид, уйғун ва яхлитдир. Бу яхлитлик ва хилма-хиллик бирлигининг ўзига хослиғи шундаки, борлиқнинг ҳар бир зарраси ўзгалари билан боғлиқ, ўзаро алоқададир. Шу сабабли ҳар бир заррадаги ўзгариш бутун борлиқни ўзгартиради ва ўз нав-батиди, ҳар бир зарранинг ўзгариши бутун борлиқдаги ўзгаришлардан келиб чиқади.

Инсоннинг ўзга зарралардан фарқи шундаки, унинг иродаси эркин, у онгли ҳаракат қилади ва ҳар бир амали учун борлиқ олдида, Оллоҳ олдида жавоб беради.

Мирзо Бедил асарларининг фалсафий тафаккур тараққиётидаги ўрни бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган экан, демак, миллий ғоямизнинг кенг жорий этилишида, фалсафий илмлар ривожиди, ёшларнинг маънавий камол топишида бу ижодий мероснинг аҳамияти бекиёсдир.

Ойниса МУҲАММАДИЕВА,

*Ўзбекистон Миллий университети катта
ўқитувчиси*

SUMMARY

“S”pirituality is a criterion of perfection” is the title of an article in which chief imam of Tashkent City Anvar qori Tursun discusses the role of religious matters in human life; some groups that use it as a tool to pursue their interests; modern spiritual changes in society; and the recent work that has been done in this sphere.

“G”lobalization is an intensification of economic, political, and cultural relations, quick dissemination of brand-new information technologies and fresh information throughout the world, international standardization and emergence of standards and unified patterns in public life and use” says philosopher Abdurahim Erkaev in his article entitled “Globalization: informational intervention and mass culture”. The author tries to thoroughly analyze the reasons why the complicated issue of globalization has emerged, how it intervenes in the daily lives of people and what impact it makes on mass culture.

W”hen one talks about civilization, he definitely starts with the comparison of Europe and Asia. There is a reason why: both continents have made their great contributions to universal development. Psychologist Chori Nasriddinov’s “Thoughts in front of a globe” is an essay that is about an ancient cultural hub, the world’s biggest continent — Asia. The author’s thoughts about the history, modern life and future of the continent are original and interesting.

It is not a secret that the word is an invaluable treasure that people feel great need for. However the roots, historical development, meaningfulness, and internal magic of the word are not known to everyone. To know this, one should possess an original and delicate sense. Poet Eshqobil Shukur's "A journey to the world of words" is an attempt to discover the inner world of the word. The author skillfully analyzes some Uzbek words and phrases that are most frequently used in everyday life. He cites "Devoni lughatit-turk" by Mahmud Koshghariy as proof of his arguments.

Shukur Kholmiraev was an outstanding essay writer. He wrote brilliant essays based on his own reminiscences of Abdulla Qahhor, Shukur Burhonov, Matyoqub Qoshjonov, Mutal Burhonov, Botir Zokirov, Odil Yoqubov and many others. "If literature is a destiny ...", an article by Shodmon Otabek, is an attempt to analyze the writer's essays.

Famous Swiss writer Max Frisch's story titled "The account of one accident", at first sight indeed reminds one of an account: it is short, concise, and incorporates ordinary notes. This piece of writing actually draws the reader's attention with meaning and psychological approach. According to it, just one car accident becomes the reason for the hero's lifelong sufferings where a sense of "guiltiness without guilt" pursues him everywhere.

Filmmaking is the most developed type of modern art. Analysis of this type of art is therefore becoming more and more complicated and difficult. Film analyst Hamidulla Akbarov tries to research one of the very first Uzbek filmmakers Sulaymon Khojaev's film entitled "Before dawn". He tries to evaluate it from the angle of axiology, the teaching of socio-cultural values in film art.

МУКОФОТЛАР МУБОРАК!

2008 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлари учун фаол муаллифлардан —

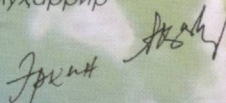
шоир **Эшқобил ШУКУР** ("Қалдирғочнинг кўзёшлари" шеърий туркуми, 1-сон);

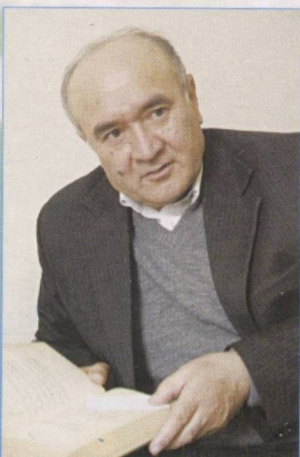
адабиётшунос **Зухриддин ИСОМИДДИНОВ** ("Китоблар билан баҳс" (2-сон), "Адибнинг тақдир" (3-сон) мақолалари);

таржимон **ШОҲСАНАМ** ("Француз тили сабоқлари" ҳикояси таржимаси, 2-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан "Тафаккур" совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалари билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

 Эркин АЪЗАМ

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

Тап

ТАФАККУР

3760

ТАФАККУР 4/2008

